

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

5950

323.1

S-31

248

2010

ԱՏՈՄ

աճ 385

323.1

S-31

(140)

ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐՈՒ ՀԱՐՑԸ

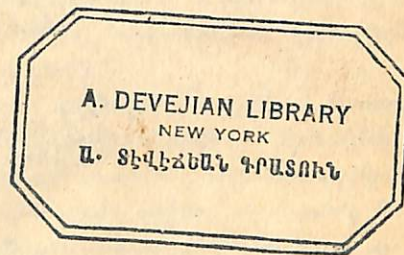
1—ՊԵՏԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐ

2—ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐ

ԼՈՒՍԱՂԲԻՐ

Հրատարակչական Ընկերություն

թիւ 7

ՏՊԱՐԱՆ «ՍԱՆՃԱԳՃԵԱՆ»

1914

6690

ԼՈՒՍԱՂԲԻՐ
Հրատարակչական Հեկեուրիւն

== ՕՆՆԻԿ-ԺՐԱՅԻՐ ==

Կ. Պոլիս, Ասմա Ալթր, Ճամր Խան Ն° 6-8

001

451
39

+

Երկու հարիւր տարի է որ Թուրքիոյ մէջ բարեկրօնութեան հարցը գոյութիւն ունի:

Այդ երկու երկար ու ձիգ դարերու ընթացքին սակայն խնդրոյ առարկայ Տարաբաղդ Հարցը, անցնելով հանդերձ բազմատեսակ երեւոյթներէ և աստիճաններէ, մինչեւ այս օր ալ ո՛չ բաւականաւ արդարեւ, ոչ բաւականաչափ ըմբռնուած, և ո՛չ ալ լուծուած է:

Բարենորոգումներու Հարցը սկիզբէն զուտ Պետական, ներքին խնդիր ըլլալով, ծնունդ առած է միայն գահակալներու, երբեմն ալ անոնց հազուադէպ խորհրդէն աններու կամ վէզիրներու ուղեղէն և զգացուած պահանջէն—Փահը, Խալիֆայութիւնն ու Սուլթանութիւնը փրկելու անհրաժեշտութենէն:

Յետոյ, մանաւանդ 19րդ դարու սկիզբներէն, Բարեկարգութեան այդ խնդիրը գունափոխուելով՝ դարցեր է հպատակներու—բայաներու—իրաւատիրութեան և արտաքին միջամտութեան խնդիր, միշտ պահելով պետութեան գոյութիւնը պահպանելու հիմնական ոգին:

Անկէ վերջ դարձաւ նաեւ ազգային — ազգերու իրաւատիրութեան խնդիր, իր զանազան ձեւերովն ու երեւոյթներովը: Բարենորոգումներու Հարցը սակայն, հակառակ իր կրած ձեւափոխութիւններուն և իր հիմնական ոգիին—պահպանել Պետութեան գոյութիւնն ու ամբողջականութիւնը—նոյն այդ գոյութիւնը թէ և բազմիցս վտանգուած և Պետութեան ամբողջականութիւնը բազմիցս անդամահատուած, սակայն, մինչեւ այս օր ալ, ինչպէս զիտենք, Թուրքիոյ Բարենորոգումներու Հարցը մնացած է անլոյծ, իրեն գորդեան հանգոյց:

Այդ կենսական Հարցը անլոյծ է մնացած իր բարդութիւններուն, մանաւանդ՝ շահակից կողմերու համար ալ լիովին արդարեւ չըլլալուն և շահերու տարահակացողութեանց պատճառով:

Իրերու և անցքերու այս դրութեան պատմական բերու-
մով ու դասաւորմամբ, Բարեկարգութեան խնդիրը հրատապ
կերպով գոյութիւն ունի համապետական, Երջանային և ազ-
գային երեք բաժանումներով ու գոյներով միանգամայն,
որոնք մէկը միւսէն կը բղխին ու անբաժան են իրարմէ:

Այդ ընդհանուր բաժանման կարգին՝ Երջանային ու ազ-
գային բարեկարգութեանց խնդրին մաս կը կազմեն նաեւ Հայ-
կական կամ Թրքահայաստանի Բարենորոգումներու Հարցը:

Ու այս խնդրին է որ իր վրայ սեւեռած է ամբողջ
Հայ ժողովուրդին ուշադրութիւնը՝ ո՛չ միայն Թուրքիոյ,
Ռուսաստանի ու Պարսկաստանի մէջ, այլ և աշխարհի չորս
մասերուն մէջ՝ ուր որ Հայ կայ:

Արդ, մեկնելով (partant) այն կէտէն թէ Հայկական
կամ Թրքահայաստանի Բարենորոգումներու խնդիրը անբաժան
մասը կը կազմէ չրջանային ու ազգային բարենորոգումներու
խնդրին և չաղկապուած է նաեւ համապետական բարեկար-
գութեանց հարցով, բնական ու տրամաբանական է որ Թրքահա-
յաստանի Բարենորոգութեանց խնդիրը պարզուելու և բմբռ-
նուելու համար՝ պարզուին և ըմբռնուին նախ համապետական
և ազգային բարեկարգութեանց բնովն ու հասկացողութիւն-
ները:

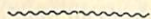
Դեռ մինչեւ այս օր մեր մէջ գոյութիւն չունի հարցին
այս կերպ հիմնական ու բնական ուղղութեամբ ուսումնասի-
րութիւն: Այս համեստ աշխատութեան նպատակն է ուրեմն
սկիզբը դնել այդ կարգի մեթոտիկ ուսումնասիրութեան, վեր-
լուծելով Հարցը իր պատմական ու տրամաբանական երեւոյթ-
ներովն ու պատճառներովը և ըստ այնմ ալ նպատակ դիտակ-
ցական ընդհանուր ըմբռնումի մը կազմութեանն ու լուծմանը:

I

ՊԵՏԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԸ

Ե Ի

ԱՆՈՆՑ ԾԱԳՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԵՑՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Այն օրէն որ մարդկային զարգացումը առաջանալով տոհ-
մէն անցեր է ցեղին և ցեղէն ազգային քաղաքական ու ընկե-
րային կազմերուն և կազմակերպութիւններուն՝ կազմուելը են
պետութիւններ:

Պատմութեան ընթացքին կազմուած ու անհետացած և դեռ
գոյութիւն ունեցող պետութիւններու մէջ եղած են ու կան
տիրողներ ու տիրապետողներ, ճնշողներ ու ճնշուողներ: Եղած
են ու կան տիրող, ճնշող դասակարգեր, և տիրող ու ճնշող
ազգեր, ուստի և՛ տիրուող ու ճնշուող դասակարգեր և ազգեր:

Դասակարգային ու ազգային տիրապետութիւններն ու
ճնշումները զանազանուած ու կատարուած են, և դեռ կը կա-
տարուին. դասակարգերու և ազգերու աշխարհագրական, ցե-
ղային, տնտեսական, մշակոյթի առանձնայատկութիւններուն
ու աստիճաններուն համեմատութեամբ: Բնական է ուրեմն
հետեւցնել և համոզուիլ որ՝ այդ դասակարգային ու ազ-
գային տիրապետութիւնները հետեւանքն են ուժեղներու և
թուլերու փոխարարներութեանց:

Ազգի մը մէջ գտնուած ուժեղ դասն ու դասակարգը
տիրեր ու ճնշեր է նոյն ազգի թույլ ու անզօր դասերն ու դա-
սակարգերը:

Նոյն իսկ տիրող ու ճնշող դասին ու դասակարգին մէջն ևս

գոյութիւնն ունեցած են ուժերու համեմատական աստիճանաւորումներ, ուր ամենաուժեղները եղած են իշխողներ: Յետոյ, տիրողներն ու իշխողները չեն բաւականացած իրենց սեփական միջավայրովն ու աշխարհագրական սահմաններովը, ուստի և յարձակած են ու դեռ կը յարձակին իրենց սահմանակից ու աւելի հեռուն գտնուած երկիրներու և ժողովուրդներու վրայ:

Եւ այսպէս՝ ուժեղները յաղթելով թոյլերուն՝ ըստ այնմ ալ կըճատուած կամ ընդարձակուած է յաղթուողներու և յաղթողներու աշխարհագրական սահմանները:

Մարդկային ազգի կեանքը կամ ժողովուրդներու պատմութիւնը երկու երես, երկու դիմագիծ ունի—մէկը՝ ժողովուրդներու ներքին խաղաղ աշխատանքի և մշակոյթի բարեշրջման ստեղծագործ կողմն է, միւսը՝ պետութիւններու, ազգերու և դասակարգերու միջև տեղի ունեցած կռիւներու, յաղթողներու ու յաղթուողներու բաժինն է:

Ժողովուրդներու ընկերային, քաղաքակրթական բարեշրջման, խաղաղ աշխատանքներու ու ստեղծագործութեանց պատմութիւնը, համեմատաբար քաղաքականին, շատ քիչ ուսումնասիրուած ու ճանչցուած է. այդ պատճառով է որ պատմագիրներու և պատմութիւններու կողմէ մեզ աւանդուածներուն մէջ շատ աւելի տեղ գրաւած են ուժեղներու և թոյլերու, տիրողներու ու տիրապետողներու բազմադարեան պատմութիւնները: Ազգերու և պետութիւններու պատմութիւնները, մեծ մասամբ, այս յաղթութեանց ու պարտութեանց, այսինքն նուաճումներու և վերանուաճումներու, պարտութեանց ու նահանջներու պատմութիւնն է:

Ուժեղները յաղթելով թոյլերուն, ընդարձակուելով յաղթողներու աշխարհագրական սահմանները, ու ասոր հակառակ՝ կրթնատուելով թոյլերու սահմանները, երբեմն այս վերջիններու ամբողջական գերութեամբ ու բնաջնջումով, առաջ եկած են աւելի կամ նուազ համեմատութեամբ միատարր ու բազմատարր պետութիւններ և աշխարհագրական սահմաններ: Այս օր ամբողջ

աշխարհի վրայ հազիւ թէ գտնուի ազգ մը, պետութիւն մը՝ որ զուտարիւն միայն մէկ ցեղէ կամ մէկ ազգէ բաղկացած ըլլայ: Եւ արդէն նախապատմական ժամանակներու մէջ տարբեր ցեղերու կողմէ տեղի ունեցած արշաւանքներուն և նուաճումներուն չնորհիւ առաջ եկած են, ինչպէս տոհմերու՝ նոյնպէս և ցեղերու, ինչպէս ցեղերու՝ նոյնպէս և ազգերու խառնուրդներ, որոնք լուծուելով իրարու մէջ՝ կազմած են նոր ազգութիւններ:

Բազմասար և միասար բացատրութեամբ, աւելորդ չպիտի ըլլար աւելցնել, մենք կըմբռնենք, կազմուած ազգերէն անոնք՝ որոնք քաղաքական անկախութիւննին կորսնցուցած են կամ հակառակը և կամ անոնք՝ որոնք ուրիշ ազգերու մէջ լուծուած են կամ ոչ:

Այսպէս, երբ Ֆրէնկ կամ Ֆրանսացի և Ֆրանսա կ'ըմենք, կը հասկնանք այն երկիրը՝ ուր կ'ապրին Ֆրանսացիները, պատմութեան ընթացքին իրարու մէջ լուծուած ցեղերով կազմուած Ֆրէնկ ազգը, այդ ազգի հայրենիքի սահմաններուն տէր եղող ու իշխող պետութիւնը: Նոյնը կը հասկնանք՝ երբ Իսպիլիայի մասին կը մտածենք և կը խօսինք. այսինքն երկիր մը՝ որ Իսպիլիան ազգին հայրենիքն է, բնակուած՝ պատմութեան ընթացքին իրարու մէջ լուծուած ցեղերով կազմուած Իսպիլիան ազգէն և ուր կը տիրէ նոյն Իսպիլիան ազգը:

Բայց միեւնոյն ըմբռնումը չունինք Անգլիոյ, Ռուսիոյ և Աւստրիոյ համար, որովհետեւ գիտենք թէ Մնգլիական տիրապետութեան տակ կը գտնուին Իրլանտան ու Իրլանդացիները, Սկոտիան ու Սկոտիացիները: Դիտենք որ Ռուս Ազգի, Ռուս Պետութեան տիրապետութեան տակ կը գտնուին Լեհացիներ ու Լեհաստանի կարեւոր մէկ մասը, Վրացիներն ու Վրաստանը, Հայերն ու Հայաստանի մէկ կարեւոր մասը, ևն.: Դիտենք նաև որ Գերմանիան անգամ միայն զուտ Գերմանացիներով և մի միայն Գերմանական հայրենիքով կազմուած պետութիւն մը չէ, այլ, օրինակ, անոր տիրապետութեան տակ կը գտնուին

Լեհացիներն ու Լեհաստանի մէկ մասը և Ալգաս-Լօրէն ֆրանսական հողամասն ու անոր ժողովուրդին մէկ մասը :

Տարբեր գաղափար և ըմբռնում ունինք Աւստրիայի մասին, որովհետեւ գիտենք որ Աւստրիական ազգ ու հայրենիք գոյութիւն չունի, այլ Աւստրիական սիրապետութիւնն է Գերմանական ազգի և երկրամասի մէկ փոքրամասնութեան, ու Հապսպուրկեան հարստութեան (տինսպիա), այսինքն իշխող վահապետական տան : Գիտենք որ այդ տիրապետութեան տակ կը գտնուին սլաւոնական մեծ ցեղին պատկանող ազգեր ու երկրամասեր՝ ինչպէս Պոնեմիան, Տալմացիան, Կալիցիան, Խալական հողի մէկ փոքրիկ մասը ևն. :

Ասոնցմէ զատ եղած են աւելի կամ նուազ իրարու մօտ դրացի գտնուող երկիրներ ու ժողովուրդներ՝ որոնք նուաճած ու նուաճուած են, և կամ այնպիսիներ՝ որոնք ըլլալով հանդերձ չա՛տ հեռաւոր երկիրներու ժողովուրդներ, պատմութեան ընթացքին հեռացած են իրենց բնակավայրերէն և ահագին տարածութիւններ կտրել անցնելով՝ դացած տիրած են ուրիշ աշխարհներու, ուրիշ ժողովուրդներու վրայ :

Ահա՛ այս տեսակ արշաւանքներու կամ գաղթականներու անսպառ մայր հայրենիքն է եղած Միջին կամ Կեդրոնական Ասիան :

Ասիոյ այս մասին Մոնղոլ-Թաթար ցեղերը ողողած են ամբողջ Արեւմուտքը : Բայց, որովհետեւ այս կարգի արշաւանքներ ու գաղթականութիւններ խաղաղ ու անբռնատ ճանապարհորդութիւններ չեն, ատիպուեր են իրենց ճանապարհին վրայ տեղաւորուել, կանգ առնել, ընդհատել առաջխաղացումը և պատերազմիլ իրենց առաջգնացութեան ճանապարհին վրայ գտնուած պետութիւններուն ու ժողովուրդներուն հետ, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենան անցք գտնելու մինչեւ իրենց յարմար բնակատեղի ընտրած վայրը : Բայց այդ արշաւող ցեղերը, հեռացած իրենց բնակայրերէն, կտրուած իրենց հայրենիքէն, հեռու և օտար այդ երկինքներուն տակ անգամ չեն

կրցած հեշտութեամբ ու խաղաղութեամբ հաստատուել : Արշաւող ժողովուրդներէն իւրաքանչիւրը հաստատուած է այն երկրին մէջ՝ որ ոչ միայն իրեն բնակութեան համար յարմարագոյն նկատած է, այլ և զէնքի ուժով յաջողած է յաղթել ու նուաճել նոյն տեղի ժողովուրդը :

Արեւմուտքի մէջ այս նուաճումները եղած են երեւութական : Ձէնքի յաղթութիւնը շուտով տեղի տուած է պարտուած և նուաճուած ժողովուրդներու կամ երկիրներու կլիմայական, ընկերային, տնտեսական, մշակութային և թուական պայմաններուն ու ազդեցութեանց : Յաղթողները կամ լուծուած ու անհետացած են բնիկներուն մէջ, և կամ նուաճողի ու նուաճուողի խառնուրդով նոր ազգ մըն է առաջացած :

Բայց այսպէս չէ պատահած մօտաւոր Արեւելքի մէջ :

Այս երկիրներուն մէջ հաստատուող, նուաճող ու պետութիւն կազմող Թաթար-Թուրք ցեղերը՝ կտրուած ու հեռացած ըլլալով հանդերձ իրենց հայրենիքէն, ոչ ամբողջովին իրենց ցեղային ու ազգային սեփական դիմագիծը պահած են, ոչ ամբողջովին բնիկ ազգերու և ժողովուրդներու մէջ լուծուած և ո՛չ ալ խառնուրդով նոր ազգութիւն մըն են կազմած՝ ինչպէս Հունգարացիներն ու Ֆինլանտացիները :

Պաղտատի, Եգիպտոսի, Գոնիայի Սուլթանութիւնները, Ապպասիի ու Սէլճուգեան պետութիւնները, մինչեւ Բիւզանդական կայսրութեան վերջնական նուաճումը՝ աւելի շուտ կրօնական նուաճումներ ու իշխանութիւններ էին քան ազգային դիմագիծ ունեցող զուտ քաղաքական պետութիւններ : Ճիշատը, այսինքն կրօնական պատերազմը, ամենամեծ դերն է կատարած յիշուած պետութիւններու կազմութեան մէջ, իսկ դանիմէքը, այսինքն աւարը, գլխաւոր ազդակն է եղած յաղթական բանակներու կազմութեանն ու յաղթութիւններուն համար :

Չունենալով նահանջի յենարան—Հայրենիք—, չունենալով ազգային թուական ու մշակութի գերակշռութիւն կամ

հաշուի առնուելիք այլ առաւելութիւններ, ըլլալով միաժամանակ օտար, — թուրք-թաթարական պետութիւններու դրոշմն ու յենարանն է եղած իսլամութիւնը՝ ապազգային ձգտումներով:

Այս պայմաններէն առաջացած պետութիւններէն մէկն ու վերջինն է ահա՝ Օսմանեան Պետութիւնը, որ ծնունդ առաւ նախ Սելճուգեան պետութեան քայքայման չրջանին, և որուն ապագա-գայնութիւնը ամէնէն աւելի դիմագծուեցաւ: Ու եթէ Սելճուգեանը տակաւին կը կրէր, իր մէջ քիչ թէ շատ թուրք-թաթարական բաղադրութիւն, Օսմանեանը իր ստացած ծաւալովն ու մեծութեամբը բոլորովին ապազգայնացուց ու ջնջեց ազգային դիմագիծն ու ոգին:

Օսմանեան Կայսրութիւնը աւելի իր հիմնադիրին, Օսման Ղադիի Տան պետութիւնը եղաւ, քան թուրք ազգին: Եթէ այդպէս չըլլար՝ Սելճուգեան քայքայուող պետութեան վերանորոգումով, իշխող Տունը կամ Հաբստութիւնը (տիւրստի) Ղադի Օսմանին անցնելով հանդերձ՝ պիտի մնար դարձեալ Սելճուգեան:

Զուննալով նուաճող և տիրապետող յատուկ ազգ, այս նոր պետութեան հիմնադիրները՝ յանուն կրօնական պահեցումի, անխտիր բոլոր տիրապետող ազգերէն — բայց միմիայն իսլամ ըլլալու կամ իսլամութիւնը ընդունելու պայմանով — բանակներ կազմեցին: Կրօնքը և ղանիմէթը նպաստեցին արշաւող բանակներու ստուարացման, ու յաղթանակէ յաղթանակ անցնելով՝ կազմեցին ահագին կայսրութիւնը, որ իր զարգացման, փառքի օրերուն մէջ ամբողջ արեւմուտքը կը դողացնէր, և կը տիրէր Ասիոյ, Ափրիկէի և Եւրոպայի էն գեղեցիկ ու կարեւոր մասերուն:

Քանի արշաւանքներն ու յաղթութիւնները կը շարունակուէին՝ Պետութիւնը իր զարգացման ու փառքին մէջն էր, — մէկ կողմը կանգնած բանակը՝ որ ամբողջ իսլամ գանդուածը կամ իսլամացած հաւաքովն էր, միւս կողմը՝ նուաճուած ազգերն ու ժողովուրդները, անիրաւատէրները, որոնք կը կե-

րակրէին ու իրենց քրտինքին արդիւնքը կուտային բանակին, որ գոյութիւն ունեցող միակ պետական օրկանիզմը կը ներկայացնէր այն ատեն:

Եւ այսպէս՝ պետութիւնը ներսէն ու դուրսէն կատարելապէս ապահով էր:

Արշաւանքները, նուաճումներն ու աշխարհակալական պատերազմները վերջ գտնելուն պէս, սկսաւ հանգստութեան և վայելքի շրջանը, ու յարաշարժ բանակը ձեռք բերած դանիմէթի վայելքին նուիրեց ինքզինք՝ նստակեաց կեանքի մէջ:

Բնական էր որ բանակին մէջ ծնունդ առնէին նաեւ վարիչներու, հրամայողներու դասեր և աստիճաններ, այնպէս որ աւարները բաշխուած ու իւրացուած էին ըստ դասի և աստիճանի:

Ու վայելքի շրջանը կը բերէ իրեն կտուէն շուրջութեան, մեղկութեան շրջանը, ի վերջոյ անոր յաջորդելով նաեւ Անկումի օրջանը:

Պատերազմիկներու այդ դասերով ու աստիճաններով ստեղծուեցաւ տեսակ մը աւաւականութիւն: Զինուորական դասի իւրաքանչիւր աստիճանաւորին, այդ նորաստեղծ աւատականներէն իւրաքանչիւրին, ըստ իր աստիճանին, աւելի կամ նուազ հողի կամ երկրամասի շրջաններ ու շրջանակներ նուիրուած էին, այդ աստիճանաւորներն ըլլալով այդ հողերուն տէրն ու իշխողները:

Ու հասաւ նաեւ սպառումի ժամանակն ալ: Աւարի հարստութիւնը տակաւ անհետացաւ: Բայց վայելքի, գեղիւթեան ու մեղկութեան վարժուած աւատական դասին առջեւ կը գտնուէր այս անգամ ուրիշ հարստութիւն մը ևս — տիրապետուած, ստրկացուած ընդի բայց ոչ մահմետական ժողովուրդներու աշխատութիւնն ու աշխատանքի արտադրութիւնն էր այդ անսպառ հարստութիւնը, ուրիշ լայնօրէն կ'օգտուէին իւրաքանչիւր շրջանի ու շրջանակի աւատականներ՝ իրենց բոլոր ստորագասեալներով միասին: Եւ եթէ գեղիւթիւնն ու մեղկութիւնը

աւատականացած երբեմնի յաղթական մարտիկին մէջ մէկ կողմէ կը ջնջէր զինուորականի խանդն ու խստամբեր կեանքը և անոր անմիջական սերունդին մէջ այդ խանդին հետքը կ'անհետացնէր, միւս կողմէ կը զարգացնէր անաշխատ իշխողի յաւակնութիւններն ու զեղծումները՝ հանդէպ Պետութեան:

Պարզ է որ Կայսրութիւնը կորսնցնելու վրայ էր իր յետաւանը և սկսած էր անկումի ու վտանգի շրջանը:

Նոյն այդ ժամանակի Սուլթանները այդ վտանգը ակներև տեսան և զգացին անհրաժեշտութիւնը բարեկրօնութեան:

Սուլթան Օրխան և Մուրատ Խուսովէյնտիկեար զինուորական բարեկարգութեան հիմը դրին Ենիչէրիի օճախին հիմը դնելով, իսկ Գանուշի Սուլթան Սիւլէյման՝ օրէնսդրական կարգեր սահմանելով:

Ենիչէրիի օճախը պիտի ըլլար Կայսրութեան առաջին կազմակերպուած մնացուն բանակը, ուր գլխաւորաբար կ'ընդունուէին և կը պատրաստուէին ո՛չ—մահմետականներու մահմետականացուած մանուկներն ու պատանիները:

Բայց այդ օճախն ալ շուտով դարձաւ բոլոր ազգերու վատասնուածներուն որջ, որոնք իրենց զինուորականի և առանձնաշնորհալ դասի ուժն ու ազդեցութիւնը ո՛չ միայն հպատակներն ու աշխատաւորները կեղեքելու կը յատկացնէին, այլ և զահն ու զահակայները իրենց զեղի կեանքի պահանջներուն և կամայականութիւններուն ծառայեցնելու կը հետամտէին: Թշնամիի դէմ անպէտք, Պետութեան հանդէպ յաւակնոտ ու խրոխտ,—այս էր նկարագիրը Ենիչէրիութեան՝ որուն քմահաճոյքին ենթարկուած էր Սուլթաններու կեանքն իսկ: Այս պայմաններուն մէջ, բնականաբար վտանգուեցաւ Կայսրութեան երբեմնի աշխարհաստան հմայքը և արտաքին թշնամիներ սկսան համարձակութիւնը ստանալ պարբերաբար պատերազմ յայտարարելու:

Թշնամի էին երեք ստիմանակից պետութիւններ—Աւրստրիան, Ռուսաստանը և Պարսկաստանը. մանաւանդ Ռուսաստանն ու Պարսկաստանը:

Պարսկաստանը՝ թէև կրօնքով իսլամ, բայց մահմետականութեան ծիլ աղանդին հետեւող, իր դաւանական հակառակութեամբն հանդերձ՝ առաւել ևս վրէժինդրութեամբ և քաղաքական շահերով կ'առաջնորդուէր: Վրէժինդիր էր, որովհետեւ Օսմանեան Կայսրութեան յարձակումները շատ կրած էր և իր տիրապետած սահմաններէն—Վրաստանէն ու Հայաստանէն—ահագին տարածութիւններ, ամբողջ շրջաններ զիջեր էր Օսմանեան յաղթական բանակներուն: Եւ սակայն Պարսկաստանն ալ անուանապէս Պարսկական պետութիւն էր: Հոն իշխանութեան գերակշռող տարրն ու գահակայներն անգամ Թաթար-Թուրք ցեղերուն կը պատկանէին: Այն գլխաւոր տարբերութեամբ որ՝ Պետութիւնը հիմնուած էր պարսկական հայրենիքի հողին վրայ և իշխանութեան գերակշռող տարրերն ալ կը նոյնանային պարսկական մէջ: Հոս ալ ստեղծուեր էին զինուորական ու կրօնական աւատապետութիւններ: Հոս ալ մեղկութեան, վատասեման բոլոր ախտաւոր յատկութիւնները զարգացած ըլլալով՝ սկսեր էր անկման օրջանը:

Հաշուի առնուելիք միակ պետութիւնը կը մնար Ռուսաստանը, որ մէկ կողմէն Պարսկաստանի և միւս կողմէն Օսմանեան Կայսրութեան կը սպառնար և որոնց հետ պատերազմները դարձեր էին պարբերական:

Օսմանեան Կայսրութեան արտաքին թշնամիներուն և վտանգներուն հետ տակաւ սկսան յայտնուիլ նաև ներքին վտանգները:

Կայսրութեան մահմետական երկիրներն ու ժողովուրդները, Ափրիկէն կամ Թունուզն ու Ափրիկեան Տրիպոլիսը, Եգիպտոսը, Սուրիան, Արաբիան, Ալպանիան, Միջագետքը, մինչև Պաղտատ-Պարա ու անկէ մինչև Քովէյթ կիսանուած երկիրներ ըլլալով՝ անոնց վրայ Կայսրութեան տիրապետութիւնը անուանական էր աւելի: Եւ ասիկա այն պարզ պատճառով որ Պետութիւնը կամ Կայսրութիւնը ստեղծուած էր յանուն իսլամութեան, և տիրապետող, նուաճող բուրժուազրդ

միւստեղմանական այդ երկիրներուն մէջ մուտք ու հաստատութիւն չէր ունեցեր, որով Պետութեան պատերազմներու նուաճողական չրջանը անցնելէն յետոյ՝ իսլամ բայց ո՛չ-քուր՝ ժողովուրդները թէ զինուած ըլլալու և թէ իրենք զիրենք հպատակ չնկատելու պատճառներով՝ Կայսրութեան մէջ առանձնաշնորհալ զիրք էին դրաւեր, ու շնորհիւ իրենց աւատապետներուն ու չէյսներուն, ստանալով կիսաանկախ վիճակ՝ հպատակութեան ընդհանուր պարտաւորութիւններէն—տուրքէ և պարտադիր զինուորութենէ—ազատ էին մնացած ու մեծ մասամբ կը մնան դեռ մինչև այսօր:

Ասոնցմէ մանաւանդ մէկմէկ թաղաւորութիւն արժող թունուէն ու Եգիպտոսը կիսահարկատու, կամ աւելի ճիշդը՝ անուանական հարկատու ինքնավար իշխանութիւններ կազմեց էին, մէկը՝ Թունուզի Պեյութիւն, և միւսը՝ Եգիպտոսի խսիվի տիտղոսներով: Եգիպտոսի Խտիվութիւնը կամ Փոխարքայութիւնը իր ապստամբութեան միջոցին մինչև անգամ Եգիպտոսէն սահմաններէն դուրս գալով Կայսրութեան սահմաններն էր անցեր իւր բանակովը, ու միայն եւրոպական միջամտութեան շնորհիւ էր որ ամբողջ Սուրբիան ու Կիլիկիան գրաւելով իր տիրապետութեան չէր կցեր:

Ասդլին՝ Ռուսաստանը հետզհետէ կը յառաջանար և կը գրաւէր Պարսկաստանի ու թուրքիոյ միջեւ կուսածաղիկ դարձած ու յաջորդաբար իրարմէ գրաւուած Գովկասը, Վրաստանն ու Հայաստանի մէկ մասը:

Դանուբի ափերուն վրայ ալ Ուլահ-Պուղտանը միշտ յուզումնալից. անդին Յունաստանը վաղուց ապստամբած և 19րդ դարու սկիզբներուն արդէն անկախութեան տիրացած: Ուլահ-Պուղտաններն ու սլաւ Սերպերը, ինչպէս նաև Յունական կղզիները ևս Յունաստանի օրինակին կը հետեւէին:

Ու եթէ քրիստոնեայ Յոյներու և Սլաւոններու կամ Բուլղարներու ետեւը Աւստրիական ու Ռուսական էնդերիկները պակաս չէին, ո՛չ նուազ, գուցէ և աւելի ևս դեր ունէին

մահմետական թունուզի, Եգիպտոսի ձգտումներուն մէջ Յրանսական և Անգլիական մօտաւոր կամ հեռաւոր դիտումները:

Այս ամէնուն պատճառը արդէն բացատրեցինք: Կայսրութեան տկարացումը՝ որ բնական հետեւանքն էր զինուորական ուժը կազմող բազմաբղէտ տարրի բացարձակ այլասեռումին և տիրող ու ղեկավար ազգի չգոյութեանը: Ակներեւ էր Կայսրութեան վերջնական քայքայումին անխուսափելիութիւնը՝ եթէ դարման չտարուէր:

Կարելի է ըսել որ Սուլթան Մահմուտ Բ. եղաւ այն երկրորդ Կայսրը, որ տեսաւ վտանգը և ըմբռնեց անմիջական դարմանումի անհրաժեշտութիւնը՝ ազատելու համար իր անձն ու գահը եէնիչէրիական ամէնօրեայ սպառնալիքներէն ու յարձակումներէն:

Եէնիչէրին ջնջուելով՝ առաջին անգամը ըլլալով, եւրոպականացումի ձեւով զինուորական նոր կազմակերպութեան ձեռնարկուեցաւ և Կայսրութիւնը կառավարելու համար վարչական նորութիւններու հետամտութիւն ցոյց տրուեցաւ:

Բարեկարգութեան պատմական ծնունդին վերաբերեալ այս չափազանց ամփոփ վերայեցողութիւնը բաւական է, կը կարծենք, ապացուցանելու որ Բարենորոգումներու խնդիրը հպատակներու և քրիստոնեաներու խնդիր կամ պահանջ ըլլալէ առաջ՝ եղած է գերազանցապէս Սուլթանութեան և Կայսրութեան ապահովութեան խնդիր:

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆԸ

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՎԻՃՈՒՄՆԵՐԸ

Մենք դիտմամբ ծանրացանք ու կանգ առինք Օսմանեան Պետութեան բարեկարգութեան սկզբնական ծագման պատմական պատճառներուն վրայ:

Ինչպէս կ'երեւայ, պատմական վերջիչողութեանց, բարենորոգումներու սկզբնական ծագման պատմական պատճառներուն և յետագային մէջ արուած մեղմութեան ու ժամանակակից ըմբռնումներուն մէջ մեծ տարբերութիւններ, թիւրիմացութիւններ և ըսենք նաեւ՝ նախապաշարումներ կան:

Անյոյժ մնացող Բարենորոգումներու խնդիրը ճշգիւ ըմբռնելու և բարենորոգումներու բնոյթն ու նպատակը որոշելու և ըստ այնմ ալ խնդիրը լուծելու համար՝ անհրաժեշտ է պարզել նախ այդ թիւրիմացութիւնները և ջնջել նախապաշարումները:

Ինչպէս տեսնա՞ք, պետական գոյութեան դէմ սպառնացող սկզբնական վտանգը կազմեր են նախ միմիայն մահմետականները—բանական ու մահմետական չըլանները:

Բայց սկսուած բարենորոգումները ո՛չ Եկեղեցիներու կազմութիւնը և ո՛չ ալ ջնջուած չի զօրեցին չարքը դարմանելու:

Եկեղեցիները կազմուեցան ճիշդ այն պատճառով՝ որ Տիրող ազգ գոյութիւն չունէր:

Օսմանեան Կայսրութիւնը չստեղծուեցաւ այն ժամանակ՝ երբ Միջին Ասիայէն Թուրք-Թաթար ցեղեր կ'արշաւէին դէպի Արեւմուտք: Այդ արշաւանքը շատոնց դադրած էր: Մէլձուգեան Պետութեան Գոնիայի չըլանէն դուրս հազուադէպ էին թուրք կամ թաթար տարրերը: Կայսրութեան տիրապետութեան տակ անցած երկիրներուն մեծագոյն մասը ո՛չ-թուրք մահմետական ազգեր ու երկիրներ էին, կարեւոր

մաս մըն ալ այլ ազգեր: Պալքանեան երկիրներու, Եգէական ծովի կղզիներու, Բիւզանդական մայրաքաղաքին և չըլականերուն մէջ, Սեւ ծովի ափերէն՝ մինչեւ Վրաստանն ու Կովկասեան լեռները, ամբողջ Հայաստանը, և անկէ մինչեւ Միջագետք՝ բնակչութիւնը գրեթէ ամբողջովին քրիստոնեայ ազգերէ կը բաղկանար: Այնպէս որ՝ Մէլձուգեան Պետութեան Գոնիայի չըլանի Թուրք-Թաթար աղգաբնակութիւնը եթէ ամբողջովին գաղթելով ցրուէր իսկ՝ Կայսրութեան քրիստոնեայ բնակ վերոյիշեալ երկիրներուն մէջ դարձեալ ամէնաշնչին փոքրամասնութիւն մը պիտի կազմէր:

Ափրիկէի, Սուրիայի, Արաբիայի, Եգիպտոսի, Միջագետքի մահմետական ժողովուրդներէն ու երկիրներէն դուրս ուրեմն, կը կրկնենք, Կայսրութեան բացարձակ տիրապետող ու աշխատող տարրը քրիստոնեայ ազգերն էին: Ու կրկնենք անգամ մըն ալ որ, քրիստոնեայ ազգին մէջ՝ մեծ մասամբ ո՛չ թէ Թուրքեր, այլ մահմետականներ մուտք ունեցան ու հաստատուեցան՝ երբ նուաճումի պատերազմները վերջացան, երբ հանգստանալու, նուաճուածը պահելու և Կայսրութիւնը կազմակերպելու շաջանն սկսաւ:

Յաղթողի և յաղթուողի պայմաններն ու յարաբերութիւնները պատմութեան ընթացքին տարբերած են ըստ ժամանակի, տիրողներու և տիրապետողներու քաղաքակրթութեան աստիճանին և ներկայացուցած ուժերուն համեմատութեամբ:

Կար ժամանակ՝ ուր կը գերէին ամբողջ ժողովուրդներ, յաղթողը կը տիրէր յաղթուողի երկրին ո՛չ միայն վիհապետական իրաւունքներուն՝ այլ և ժողովուրդներու անհատական կեանքին ու ինչքին: Կար ժամանակ՝ ուր անձնատուրներու կեանքը կը շնորհէր անհատական նկատուէին գերիներ:

Օսմանեան Կայսրութեան ժողովական պատերազմներու ընթացքին, Թուրք-Թաթարական համաձայն, գործ դրուած

են զանազան միջոցներ ու պարտադրուած խառն պայմաններ : Կրօնական պատերազմի անունով , Օսմանեան յաղթական բանակը իրաւունք ունէր սրէ անցնելու՝ զիմադրելու յանդգնութիւն ունեցող և յաղթուող ո՛չ մահմետականները , և կամ անոնց կեանքը չնորհել՝ եթէ հաւատքնին փոխելով մահմետականութիւնն ընդունէին :

Բայց կարելի է ըսել որ Օսմանեան աշխարհակալութիւններու ժամանակ , քրիստոնեայ շրջաններու համար կոտորածները չէն գործադրուած իբրեւ միակ և առաջին միջոց . ընդհակառակը մեծ մասամբ խնայուած է քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան կեանքը ո՛չ միայն մահմետականութիւնը ընդունելու պարագային , այլ նոյնիսկ այն պարագային՝ երբ քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնը շարունակած է մնալ իր պաշտամունքին մէջ : Կոտորածի տեղ զիմուած է սովորաբար աւարի և հողային գրաւումներու , որոնք կը բաշխուէին յաղթող բանակի զօրավարներուն . այս պարագային անգամ ազգաբնակչութիւնը առանց սեփականադուրի ընելու :

Օսմանեան յաղթականներու այս վերաբերմունքը հանդէպ քրիստոնեայ ազգաբնակչութեանց և ժողովուրդներու՝ շատ բնական էր : Իր կրօնքին պինդ փախած ու իր կեանքի գնով իսկ կրօնափոխ չկողող ու է ժողովուրդէ անոր կեանքը և կամ կրօնափոխութիւնը պահանջին ու իրագործելը՝ ամբողջ Անատոլիան ամայացումը պիտի նշանակէր :

Աշխարհակալ Օսմանեան Կայսրներու համար սակայն՝ ամայացած երկիրներ պէտք չէին , որովհետեւ կոտորուող ու բնաջնջուող ժողովուրդներուն փոխարինելիք տիրող ազգ յութիւնն չունէր : Անհրաժեշտ էր որ ապրէր բնիկը իր սեփական կեանքովը , բայց ստրուկ և իրաւազուրկ՝ աշխատելու և յաղթողները ապրեցնելու համար :

Տարաբաղաւոր , երբ աշխարհակալ պատերազմները վերջացան ու ամէն ազգէ խառնարդ բաժնիկ սկսաւ տեղաւորուիլ աւարի բաժին ստացուած քրիստոնեայ շրջաններու մէջ , երբ այդ կերպով կազմուած զինուորա-կրօնական աւատական-

ները մեղկութեան ու շուայտութեան մէջ իյնալով՝ կայսրութեան անկման դարաշրջուիւր սկսաւ և աշխարհակալ կայսրներու խմատութիւնն ու քաղաքականութիւնը ըմբռնող սերունդ չմնաց , մանաւանդ՝ երբ իբր բարեկարգութիւն կազմակերպուած եկնիչերական բանակն ալ շուտով հասաւ վատասեման դադարմնակէտին , ահա՛ ճիշդ այդ ժամանակներուն է որ սկսաւ նաև բնիկ քրիստոնեայ ժողովուրդներու բռնի կրօնափոխութեան ու կոտորածներու շրջանը :

Աւելի քան երկու հարիւր տարի է որ Կայսրութեան անկման շրջանն սկսած է ու այդ ժամանակներէն ի վեր Կայսրութեան պատմութեան էջերէն անպակաս են կոտորածներն ու բռնի կրօնափոխութիւնները :

Կազմուած նախապաշարումն ու թիւրիմացութիւնը հոն է որ , կ'ենթադրուի թէ Կայսրութեան անկման պատճառը հպատակ քրիստոնեայ ժողովուրդներու պարբերական ապստամբութիւններն ու քրիստոնեայ պետութեանց միջամտութիւններն են : Սխալ ու բացարձակապէս հակառակ պատմական փաստերուն :

Յոյց տուինք արդէն որ Կայսրութեան անջատողական գլխաւոր տարրերը և երկիրները եղած են աւելի շուտ իսլամ հպատակ ազգերն ու երկիրները :

Ճիշդ է որ հպատակ համարուած իսլամ ազգերը նպաստած ու դործակցած են կայսրութեան աշխարհակալութիւններուն , բայց ճիշդ է նաև այն որ , անոնք՝ իբրեւ իսլամ , երբէք զինաթափ չեն եղած և երբէք ամբողջովին չեն նուաճուած : Անոնք միշտ ունեցեր են անջատողական ձգտումներ : Ու քանի՜ Կայսրութիւնը տկարացած է՝ նոյն համեմատութեամբ ալ ուժեղացած է նաև այս կամ այն շրջանի իսլամ ցեղերու մէջ անկախութեան կամ անջատողական ձգտումները : Այս ճշմարտութեան համոզուելու համար բաւական է աշխարհացոյց քարտէսին վրայ աչք պտտնել , ուր պիտի տեսնուի որ կայսրութեանէն բաժնուած և օտար ազդեցութեան կամ տիրապետութեան

ենթարկուած մահմետական երկիրները անհամեմատ մեծ ու լաճնածաւալ են՝ քան քրիստոնեայ երկիրները:

Կայսրութեան անկման է՛ն գլխաւոր պատճառները եղած են, ինչպէս ըսինք, Տիրող ազգի չգոյութիւնը ու մահմետականացողներու ապագայնացումը:

Կայսրութեան պահպանութեան, զարգացման ուժը պիտի կազմէին մշակոյթը, մտաւոր ու տնտեսական զարգացումը և զինուորականութիւնը: Այդ երկու ուժերն է որ կամ բնիկ և կամ եկեւոր պիտի ըլլային, մինչդեռ այդ երկուքն ալ ո՛չ թէ զարգացան՝ այլ սպառեցան:

Կայսրութեան ստեղծումի և աշխարհակալութեան չրջաջանին՝ բազմատարր իսլամ բանակին մէջ գտնուող թուրք կամ թաթար տարրերը—չատոնց եկած Միջին Ասիայէն—իրենց հետ ոչ մէկ քաղաքակրթութիւն չէին բերած: Անոնք խաշնարած, վրանաքնակ ցեղեր էին, որոնց բերած ու պահած միակ ուժն էր՝ բիրտ ուժը: Բայց այդ բիրտ ուժն անգամ բաւական չէր Կայսրութիւն մը հիմնելու համար. այնպէս որ յաղթական բանակը կազմուած էր բնիկ մահմետական ազգերէն և ո՛չ—մահմետական ազգերու մահմետականացած անհատներէն, որոնց կրօնափոխութեան և պատերազմասիրութեան ամբողջ հրապոյրն էր աւարը, զանխմէթը: Աշխարհակալութեան էական պայմանը միմիայն զէնքի ուժն ու յաղթութիւնը չէ՛. անհրաժեշտ է նաև տիրել նուաճուած երկիրներու տնտեսական կեանքին, և տիրապետել մանաւանդ՝ սեփական մշակոյթով և առանձնաշատկութիւններով:

Անվիճելի է որ առանց քաղաքական ու քաղաքացիական որոշ իրաւունքներու և ազատութեան՝ կուլտուրական և տնտեսական կեանքը չի կրնար զարգանալ: Զինուորական ուժով տիրապետողները՝ չունենալով սեփական մշակոյթ, չունենալով սեփական տնտեսական հարստութիւն, ո՛չ միայն կուլտուրապէս կամ տնտեսապէս տիրապետելու ոչինչ ունէին՝ այլ և ո՛չ—մահմետական իրենց հպատակները զրկելով քաղաքական ու քաղաքացիական իրաւունքներէ՝ կանգ առնել տուած են տիրապետուած բնիկ ազգերու սեփական մշակոյթն ու տնտեսական զարգացումը:

րապետուած բնիկ ազգերու սեփական մշակոյթն ու տնտեսական զարգացումը:

Բնական էր որ զինուորական ուժին ու նուաճումին շրջանը վերջանալով՝ զար նուաճուածը կառավարելու, օգտագործելու, պահպանելու իրական կեանքի շրջանը: Եւ հենց որ այս շրջանը սկսաւ, Կայսրութիւնը զգաց իր անզօրութիւնը, որովհետեւ չունէր տիրապետողէ մը պահանջուած կառավարելու, օգտագործելու և պահպանելու անհրաժեշտ եղած կուլտուրական և տնտեսական ուժը: Ո՛չ միայն այդ ուժը գոյութիւն չունէր, ո՛չ միայն նուաճուած տարրերու մշակոյթն ու տնտեսական զարգացումը կանգ էր առեր, այլ և տիրապետող զանգուածը սպառելով աւարը՝ հետամուտ եղաւ ոչնչացնել իրաւագուրդներու մնացորդ մշակոյթն ու հարստութիւնը:

Ու այդ ալ եղաւ Կայսրութեան երկրորդ անկման եղանակը ու Բարեկարգութեանց վիժման եղանակը միանգամայն:

Միայն Օսմանեան պետութեան մէջ չէ՛ որ փոքրամասնութիւն մը տիրապետած և իշխած է միլիոնաւոր մեծամասնութիւններու վրայ. այս իսկ պատճառով ալ տիրապետութիւնը իրրեւ փոքրամասնութիւն մեծամասնութեան վրայ՝ տկարութեան ու անկման պատճառ չպիտի ըլլար, եթէ այդ տիրապետութիւնը բացառիկ պայման չհերկայացնէր: Գրեթէ բոլոր Մեծ Տէրութիւնները ծովերէն ու ցամաքներէն անցնելով հազարաւոր փարսախ հեռաւորութեամբ կ'երթան տիրապետելու միլիոնաւոր բնակչութիւններու և ահագին տարածութեամբ երկիրներու վրայ՝ զորս գաղութ, գաղթավայր են անուանած. և այս տիրապետութիւնը՝ նոյնիսկ համեմատաբար շատ փոքրաթիւ բնակիչներու ուժով:

Ինչո՞ւ:— Նախ որ մեծ ու փոքր Պետութիւնները—ինչպէս են Անգլիան, Ֆրանսան, Գերմանիան, Իտալիան, Պոլսի գետն, Հոլանտան, Սպանիան, Փորթուկալը—գաղթային աշխարհակալութիւններ ընելով հանդերձ՝ ունին իրենց Մայր

Հայրենիքն ու Պետութիւնը . երկրորդ՝ որ անոնց բոլոր գաղթավայրերը կը գտնուին իրենցմէ անհամեմատ ստուար կուտուրական աստիճաններու վրայ և անդարդացած դրութեան մէջ: Մեծ ու փոքր Պետութիւնները ո՛չ միայն իրենց զինուորական ուժովը կը տիրապետեն հեռաւոր գաղթավայրերու վրայ, այլ մանաւանդ իրենց մշակութիւնը, գիտական ու անտեսական առաւելութիւններովը: Գաղթային աշխարհակալութիւն ունեցող Պետութիւններու համար՝ գաղթավայրերը միայն իրենց Մայր Հայրենիքի յաւելեալ ազգաբնակչութիւնը գաղթեցնելու յատկացուող երկիրները չեն, այլ մանաւանդ շուկաներ եւ սեփական դրամագլուխի, արդիւնաբերութեան ու շահագործումի:

Եւրոպայի ու Եւրոպական սահմաններու մէջ՝ ո՛ր և է աղքի ու պետութեան սահմանային քարտէսի փոփոխութիւնները այլ քաղաքականութեան և ուժի հետեւութիւններ ունին. իսկ Եւրոպայէն դուրս կատարուած գաղութային աշխարհակալութիւնները՝ բոլորովին այլ պատճառներ ու հետեւութիւններ ունին: Ռուսաստանն անգամ, որ Եւրոպայի փոքր ու մեծ պետութիւններու հետ համեմատելով կուտուրական ու անտեսական աւելի ցած աստիճաններու վրայ է կանգնած, միւսներու նման ոստոմքներով գաղթային քաղաքականութիւն ու աշխարհակալութիւն չէ՝ հետամտած երբեք:

Ռուսաստանի աշխարհակալութիւններն ալ զինուորական տիրապետութիւններ են աւելի՝ քան կուտուրայի և աղքտեսական. բայց Ռուսիան իր նուաճումները կը կատարէ առանց իր սահմաններէն հեռանալու. թէ՛ Մայրագոյն, թէ՛ Միջին և թէ՛ մօտաւոր Արեւելքի և Եւրոպայի մէջ՝ Ռուսիոյ առաջխաղացութիւններն ու տիրապետութիւնները տեղի կ'ունենան սահմաններու ընդլայնումով:

Օսմանեան տիրապետութիւնը սակայն բոլորովին հակապատկերն է ասոնց: Ահա թէ ի՛նչպէս, —

ա. Թուրք-Օսմանեան տիրապետութիւնը կտրուած է Մայր Հայրենիքէն—Միջին—Ասիայէն:

բ. Թուրք-Օսմանեան տիրապետութիւնները Մայր Հայրենիքի գաղթավայրերը չեն:

գ. Թուրք-Օսմանեան օտարերկրայ կայսրութիւնը չունի Մայր Հայրենիքի յենարան պետութիւնը:

դ. Թուրք-Օսմանեան տիրապետողները սեփական մշակութ չեն ունեցել և գերազանցապէս ցած աստիճանի վրայ են գտնուած՝ քան տիրապետուած երկիրներու ժողովուրդները:

ե. Թուրք-Օսմանեան տիրապետութիւնն ու բանակը չեն ունեցած ազգային դիմագիծ, ընդհակառակը կրած են ապագային—կրօնական բնոյթ:

Տիեզերքի մէջ ոչինչ կայ որ շարունակական շարժման ու բարեշրջման ենթակայ չըլլայ: Այդպէս և պետութիւններու ու ժողովուրդներու կեանքի մէջ՝ պատանկութեան, երիտասարդութեան, հասունութեան, մինչև իսկ ծերութեան շրջաններ գոյութիւն ունենալով՝ հանդերձ՝ վերապրելու համար անխուսափելիօրէն կարօտ են վերածնունդու, վերանորոգուելու. կարճ խօսքով՝ բարեշրջման ենթարկուելու: Այսպէս՝ Օսմանեան Պետութիւնը ևս իր զինուորական կեանքի երիտասարդութիւնը անցնելէն և հասունութեան տարիքը մտնելէն յետոյ՝ չուտով ծերացած յայտնուեցաւ: Եւ որպէս զի այդ ծերութիւնը իր գոյութեան մասամբ վերջ չի դնէ, վերապրուելու համար պէտք ունէր վերանորոգուելու, վերածնուելու և բարեշրջման ենթարկուելու:

Այդ վերածնունդն է որ տեղի չունեցաւ և գրեթէ անշարժ մնաց:

Ինչպէս տեսնեք, Սուլթանները իրենք է որ զգացին վերանորոգումի անհրաժեշտութիւնը, որ սակայն վիժեցաւ:

Այս քայքայումէն բնականաբար պիտի օգտուէին զարգացող, բարգաւաճող պետութիւնները:

Դիտենք արդէն որ Օսմանեան Պետութեան անկումէն օգտուել ցանկացող ու ամենէն աւելի հետապնդող պետութիւնն է Ռուսիան, որուն նուաճած ամէնաընդարձակ երկիր-

ները Օսմանեան Կայսրութենէն՝ դրեթէ մահմետական բնակչու-
թեամբ լեցուած են: Այս քաղաքականութիւնը հետեւողա-
կանօրէն առաջ վարելու համար՝ Ռուսիա քրիստոնեաներու
սպառնալուծեան անունն առաւ իր վրայ:

Զնայելով սակայն որ քրիստոնեայ ըսելով Ռուսիան աչքի
առաջ ունէր *оросну*, այսինքն յունադաւան *εχριστιανայ*
ազգերը և մանաւանդ՝ պալքաններու սլաւոնական ցեղերը .
չնայելով որ Ասիայի մէջ իբր քրիստոնեայ ժողովուրդ գլխա-
ւորաբար Հայերը կային ու փոքրաթիւ Յոյներ, չնայելով որ
Եւրոպական Թուրքիոյ քրիստոնեայ ժողովուրդներու յու-
զումներն ու ըմբոստացումները աւելի 19րդ դարուն կը պատ-
կանէին, մինչ Ասիոյ քրիստոնեաներու կողմէն ո՛ր և է ապստամ-
բական շարժում տեղի չէր ունեցած, կրկին Կայսրութեան
սպառնացող վտանգին պատճառ նկատուեցան առհասարակ
քրիստոնեաները և իւրաքանչիւր պատերազմի ու ձախողու-
թիւններու առիթով՝ ամբողջային տրամադրութիւնն ու մոլե-
ռանդութիւնը առաջ բերին անխտիր քրիստոնեաներու կո-
տորած և կամ բռնի մահմետականացում: Այս կոտորածներն
ու բռնի մահմետականացումները ծնունդ տուին Եւրոպական
ու Ասիական Թուրքիոյ մէջ ապագային մահմետական զան-
գուածներ՝ որոնք իբրեւ թէ պիտի դառնային Կայսրութեան յենա-
րանը, մինչդեռ ընդհակառակը ծառայեցին Կայսրութեան անկման
և պատրուակներ ստեղծեցին Ռուսական միջամտութեան, որով-
հետեւ հետամտեցան նուազեցնել քրիստոնեայ ազգաբնակչու-
թիւնները և անոնց անտեսական-կուլտուրական ուժը, որ
Կայսրութիւնը անուշանոց ուժն էր միանգամայն:

Այս պատճառներով ալ, եթէ մինչև 19րդ դարու սկիզբ-
ները, մինչև Ելնիսիէրիներու ջնջումը, Բարենորոգումներ իրա-
դրծելու ձեռնարկները եղան լոկ Պետութեան սպառնացող
ներքին վտանգը դիմագրաւելու և պետութիւնը ներքնապէս
փրկելու անհրաժեշտութենէն թելադրուած ներքին ինքնակամ
պահանջ, այնուհետեւ ստացեր է արտաքին միջամտութեան
հանգամանք՝ դառնալով ո՛չ-մահմետական հպատակներու իրա-

ւատիրութեան հարց և պետութիւններու միջազգային պահանջ:

Եւ իրօք, Ռուսաստանի հետ պարբերական պատերազմ-
ներով՝ Օսմանեան Կայսրութեան պարբերական անդամաշա-
տումներն ու Ռուսիոյ առաջխաղացումները, Ռուսական Կայս-
րութեան հիմնադիր Մեծն Պետրոսի աշխարհակալական ծրա-
գիրն ու կտակը, Օսմանեան Կայսրութեան աշխարհագրական
դիրքն ու Օսմանեան Պետութեան ստացած «Հիւանդ Մարդ» ու
յատկորոշումը՝ պետութիւններու համար առաջ բերած էին
նաեւ այս Պետութեան գոյութեան հարցը, որ ընդհանուր առ-
մամբ յորջորջուեցաւ Արեւելեան Հարց:

Այսպէսով թէ՛ Օսմանեան Պետութեան գոյութեան, թէ՛
հպատակներու և թէ՛ բարենորոգումներու իրարմէ բղիտղ և
իրարմէ անբաժան հարցերը ստացան միջազգային բնաւո-
րութիւն:

Վոսփորն ու Տարտանէլը Ասիայէն դէպի Եւրոպա այն-
պիսի անցքեր ու մուտքեր էին՝ որոնց տէր եղող ու է Եւրոպայի
պետութիւն կրնար հռովմէական նոր աշխարհակալ մը դառ-
նալ: Ռուսաստանը կ'առաջանար դէպի Վոսփոր, ուր հասնելու
և անարգել դէպի Տարտանէլ անցնելու հաւանականութիւնը
կը սպառնար եւրոպական պետութիւններու գոյութեանն իսկ:
Ուստի՝ կամ Օսմ. Պետութիւնը վերակազմելով Ռուսիոյ առաջ-
խաղացումը արգիլելու և կամ «Հիւանդ Մարդ» ու ժառանգը
միայնակ Ռուսիոյ բաժին չի ձգելու անհրաժեշտութիւնն ու
երկնտրանքն էր մէջտեղ ցցուած:

Ու Պետութիւնները աւելի շուտ Ռուսիոյ առաջխաղա-
ցումը արգիլելու գաղափարին շուրջ կարող էին համաձայնիլ՝
քան ժառանգութեան բաժանումի գաղափարին:

Ըսենք ու չեղտենք անգամ մըն ալ թէ՛ բնութեան մէջ
ոչինչ կայ որ շարունակական շարժման ու բարեշրջման են-
թակայ չըլլայ: Մահը անշարժութիւնն իսկ է: Բարեշրջման օրէն-
քէն չօգտուողները կը զրկուին գոյութեան իրաւունքէ: Քա-
ղաքակրթութիւնը այնպիսի ուժ մըն է, որ ինչքան ալ արհա-
մարհուի ու հալածուի, ինչքան ալ խաչուի ու նահապտուի,

արեան ծովերու, բոցերու և աւերակներու մէջէն անգամ իր անմահ գլուխը կը բարձրացնէ. անիկա նահատակուածներու կմախքներէն, խանձուածներու մոխրակոյտներէն նոր մարմիններ կը կազապարէ, նոր կեանքեր կը ստեղծէ, և իրեն հետ գահերէն ու թագերէն վեր բարձրացնելով ինքն ալ իր կարգին կը տապալէ ու կը փչրէ անընկճելի համարուած գոյալիճակներ ու իշխանութիւններ՝ ասոնց բոլորին ալ վրայ դրոշմելով իր յաւիտենական տիրապետութեան կնիքը:

Յարատեւ շարժման և վերանորոգման այս պահանջներն ու պայքարները ուրեմն՝ ամբողջ տիեզերքի մէջ գոյութիւն ունենալով, առաւելապէս իրենց դերը կը կատարէին Եւրոպայի ցամաքին վրայ, ուր Ֆրանսական 1789ի Մեծ Յեղափոխութիւնը՝ ոչ միայն Փրանսան էր յեղաշրջած, ոչ միայն թագաւորական գահն էր տապալած, ոչ միայն մարդկային իրաւունքներու նոր աւետարանն ու Փրանսական Ազգի միութիւնն ու վեհապետութիւնն էր յայտարարած, այլ և Եւրոպայի բոլոր միապետներու գահերն էր սասանեցուցած. յեղափոխութեան փոթորիկներու մէջէն ծնած Նոր Կեսաւրի—Նարուէնի—առաջնորդութեամբ արշաւող Փրանսական բանակը Եւրոպայի քարտէսը վեր ի վայր չըջելով՝ պետական, ընկերային, ազգային իրաւունքներու նոր ըմբռնումներ, նոր նշանաբաններ էր ստեղծեր:

Եթէ քիչ վերը յիշուած միջազգային պայմաններն ու պատճառները չըլլային իսկ, հինգ ամբողջ դարեր բոլորող, ծերացած, կազմալուծման մօտեցած և կեանքի ու մահուան մէջ տարուբերող Օսմանեան Պետութիւնը իր գոյութիւնը պահելու համար վերակազմուելու, վերածնուելու, բարեշրջուելու անխուսափելի անհրաժեշտութեան առջեւ կը գտնուէր:

Եւ արդէն Թուրքիոյ աշխարհագրական դիրքին և Եւրոպայի ու եւրոպացիներու հետ մշտական չլիման պատճառով՝ Փրանսական Յեղափոխութեան փոթորիկներու ալիքները բնականաբար հասեր էին մինչեւ Արեւելք, որոնց ազդեցու-

թիւնը միանալով Օսմանեան Կայսրութեան քաղաքական պայմաններուն՝ այս երկրին մէջ ալ ստեղծեր էին բացառիկ դէմքեր:

Այս բացառիկ դէմքերը որոշ չափով ըմբռնած էին կայսրութեան դժուարութիւնը և զգացած՝ դարմանումի անհրաժեշտութիւնը: Ու եթէ գահի բարձրութենէն Սուլթան Մահմուտ Բրդ. և Ապալու Մէճիտ էին վերանորոգչի կարկառուն դէմքերը, այդ վեհապետներու առաւելութիւնը նաև անոր մէջն էր որ՝ գիտէին իրենց շուրջը հաւաքել իրենց ձգտումներուն և նպատակներուն համապատասխան խորհրդակիցներ՝ ու գործակիցներ: Խոսրէվ, Բաշիտ, Ալի, Ֆուատ փաշաներու նման հազուադէպ դէմքերը եղած են ամենաազդեցիկ դերակատարները՝ որոնք առաջնորդեցին Կայսրութիւնը վերակազմութեան ու վերանորոգման նոր շրջանի մը մէջ:

Անոնց վերանորոգչական ձգտումները այնքան լուրջ ու հիմնական էին որ՝ երբ Ռուսիան Խրիմի պատերազմը մղելու սկսաւ, իրեն դէմ գտաւ ոչ միայն Օսմանեան՝ այլ և Եւրոպական Հինգ Պետութիւններու միացեալ բանակը: Օսմանեան Պետութեան այն ժամանակի վերանորոգչական վարիչ անձնաւորութիւնները կարողացան վստահացնել գլխաւորաբար Անգլիական ու Փրանսական պետութիւնները թէ՛ Բարենորոգումներու ճանապարհով պիտի ազատեն Պետութիւնը թէ՛ ներքին յուզումներէ և դժգոհութիւններէ և թէ՛ արտաքին միջամետութեանց շարժառիթ պատճառներէ:

Այս վստահութիւնը կանգնեցուց Եւրոպան Ռուսիոյ դէմ որ պարտուելով՝ ստիպուեցաւ ստորագրել 1855ի Բարիզեան հռչակաւոր դաւանագրութիւնը, որուն չնորհիւ Օսմանեան Պետութիւնը ևս կը դատուէր Եւրոպական Մեծ Պետութեանց շարքին ու թուակարգին մէջ:

Նոյն այդ դաշնագրութեամբ Օսմանեան Պետութիւնը յանձն կ'առնէր նաեւ ոչ-մահմուտական հպատակներուն հաւասար իրաւունքի տիրացումը մահմետականներու հետ և բարեկարգութեանց գործադրութիւնը: Այս դաշնագրային յանձնառութիւնը նուիրագործուեցաւ Կիւլիսանէի անունով և

հոչակաւոր Թանգիւմարի Ֆերմանով, որուն յաջորդեց յետոյ Խալահարի Ֆերմանը:

Տարաբաղաբար հիասթափումները շուտով վրայ հասան և բարեկարգութեանց իրական ջանքերը մեռան իրենց հեղինակներուն մահուան հետ:

Բարենորոգումները յայտարարուած օրէն իսկ մատնուած ու դատապարտուած էին անդիմադրելի արգելքներու և վիժման: Բարենորոգումները իրագործելու կոչուող նախարարական, պետական բորձրագոյն շրջանակներուն մէջ անգամ հակառակորդներ կային: Եթէ պետական վարիչներու հազուագիւտ դէմքերուն համար բարենորոգումներու գործադրութիւնը նպատակ էր՝ մեծամասնութեան համար միմիայն դիւանագիտական խաղերու միջոց էր:

Անկասկած որ շատ բարենորոգումներ իրագործուեցան, — պետական կազմը՝ իր վարչական, դատաստանական, ոստիկանական, ղինուորական ևն. բազմաթիւ ճիւղերով ու եւրոպական սխաղէմով կազմակերպուեցաւ, եւրոպականացաւ, ստեղծուեցաւ կազմակերպուած պատկառելի բանակ ու նաւատորմ. եղան միլիոններու փոխառութիւններ և պետական պարտքը հասաւ հարիւրաւոր միլիոններու: Բայց այդ ամէնքը արտաքին, ձեւական էին և բովանդակութեան մէջ ո՛չ մէկ կենսականութիւն չկրեցին: Այդ ամէնը ծառայեցին միայն միտումի, սպառումի, պաշտօններ ու պաշտօնատուներ ստեղծելու՝ առանց պաշտօններու կոչումն ունեցող անհատներ ունենալու:

Ու այս բոլորին իբր հետեւանք՝ վերստին ներքին խռովութիւններ: Ուլահ-Պուղտանական, Սերպիական, Սեւ-Լեւոնեան, Հէրսէք-Պոսնիական, Պուլկարական ապստամբութիւնները ծայր տուին և Ռուսական ու Եւրոպական միջամտութիւնները վերստին կրկնուեցան:

Աղէտը անդարմանելի էր: Ու բարենորոգումներու նոր առաքեալ մը յայտնուեցաւ յանձին Միթհատ փաշայի, որ ենթադրելով թէ բարենորոգումներ չիրագործուելու և երկիրը

դէպի կործանում առաջնորդելու պատճառն ու հեղինակը Ապտիւլ-Աղիզ Կայսրն է, յաջորդեցաւ պետական հարուածով գահնկէց ընկ և ազատամիտ համարուած գահաժառանգ Մուրատը գահ բարձրացնել, որուն շուտով յաջորդելով Ապտիւլ-Համիտը՝ հրատարակուեցաւ Միթհատեան անունով հոչակ ստացած Օսմանեան Սահմանադրութիւնը:

Ապտիւլ-Համիտի կողմէ Միթհատեան Սահմանադրութիւնը հրատարակուելով՝ կարելի է ըսել որ Օսմանեան Պետութեան բարեկարգութեանց երկրորդ օրջանը փակուեցաւ ու նոր երրորդ օրջան մը սկսաւ:

×

Նպատակ և յաւակնութիւն չունիմ Օսմանեան Պետութեան պատմութիւնը գրելու: Եթէ Բարենորոգմանց ինդըլն հետ կապուած պատմական իրադարձութեանց վրայ ընդհանուր գծերով ծանրանալու պէտք կը զգամ՝ անոր համար որ այդ բոլորը անհրաժեշտ կը նկատեմ Հայկական Բարեկրօնագումներու կամ Հայկական Հարցին կարենալ մօտենալու և հիմնական եզրակացութիւններ ընելու համար:

Շարունակելով ուրեմն մեր պատմական գծերու վերլուծումը՝ նկատենք որ Բարեկարգութիւններու Երրորդ Շրջանը աւելի տխուր սկզբնաւորութիւն և չարաբատտիկ վերջաւորութիւն ունեցաւ: Մինչև 1875ը՝ Կայսրութեան Բարենորոգմանց մահու և կենաց գործը այնպիսի յետադարձ ուղղութիւն չէր ստացեր՝ որպիսին տեղի ունեցաւ Միթհատեան Բարեկարգութեան և Սահմանադրութեան Շրջանի սկզբնաւորութենէն յետոյ: Ու այդ յետադարձութեան առաջին զոհն եղաւ ինքը Միթհատ փաշան՝ իր փոքրաթիւ գործակիցներով:

Սահմանադրութիւնը ո՛չ բարենորոգումներ մտցուց, և ո՛չ ալ Կայսրութիւնը նոր անդամահատութիւններէ և երկիրը նոր աղէտներէ ու սրածութիւններէ փրկեց: Ընդհակառակը, բռնապետութեան լուծը աւելի անգթօրէն, աւելի կազմակեր-

պուճած, աւելի սանձարձակ կերպով տարածուեցաւ դէպի վերջնական քայքայում դիմող Կայսրութեան վրայ:

Ու շատ բնական էր այդ:

Շատ բնական էր, նախ որովհետեւ Սահմանադրութիւնը կամ ընթիմի ձեւական փոփոխութիւնը ինքն ըստ ինքեան ո՛չ մէկ բարիք չի կրնար արտադրել և գուցէ նոր չարիքներու պատճառ դառնայ՝ եթէ ծնունդ չէ ան կեանքի բնական բարեշրման: Սահմանադրութիւնը միապետական իշխանութեան դէմ ժողովուրդի, նոյն իսկ տիրապետող ազգի, բմբոստացումներով նուաճուած ժողովրդապետութիւնն է: Եւ որովհետեւ այս նուաճումը տեղի ունենայ, բնական է որ նախ իր բմբոստացումներովը նուաճող ազգը գոյութիւն ունենայ, այդ ազգը վեհապետելու աստիճան գիտակցութեան հասնի ու իր այդ գիտակցութեամբը միապետութեան դէմ մղած պայքարին մէջ վերջնապէս յաղթանակէ:

Արդ, ինչպէս արդէն առիթը ունեցանք վերլուծելու և ցոյց տալու, տիրապետող ազգը գոյութիւն չունէր, այլ կար ազադեպային մահմետական տարր՝ որ ոչ գիտակցութիւն, ոչ մշակոյթ և ոչ իսկ ալ միապետութեան դէմ պայքարի և բմբոստացման ըմբռնումն ունէր. ընդհակառակը այդ տարրը վեհապետական իրաւունքներու և Սահմանադրականութեան գաղափարն ու տարրական ըմբռնումն իսկ չունէր:

Երկրորդ և վատթարագոյնը այն է որ Կայսրութիւնը բազկացած ըլլալով մէկ կողմէ՝ ազադեպային մահմետական տիրապետող տարրերէ և միւս կողմէ՝ մահմետական ու ո՛չ-մահմետական հպատակ ազգերէ, ատոնց մէջ քրիստոնեայ ազգերն էին միայն որ իրենց իրաւագրութիւն ըլլալու գիտակցութեանն հասնելով՝ իրաւաւորութեան, հաւասարութեան, արդարութեան պայքարն ու կռիւը կը մղէին: Այդ պայքարն ու կռիւը, մինչև Միթհատ փաշայական մտայնութեան հրապարակ գալը, նախկին բարենորոգչականներու օրով, Թանզիմատի ու Իսլահատ ֆէրմաններու արդերով թէև որոշ չափով բաւականութիւն կը ստանային, բայց ըստ էութեան կը հա-

կադրուէին թէ՛ միապետական և թէ՛ մահմետական-կրօնական ըմբռնումներուն: Բացատրենք:—

Միապետութեան աչքին՝ ժողովուրդը, նոյնիսկ տիրապետող ազգը իրաւատէր չի՝ կրնար ըլլալ: Միապետին իշխանութիւնը և ժողովուրդին վրայ տիրապետելու իրաւունքը աստուածատուր է, և հետեւաբար այդ իշխանութեան սահմանափակումի ամէն մէկ դադափար ոճիր է: Իսկ յաջո խաւմին՝ ո՛չ-խաւմը չի՝ կրնար իրաւատէր ըլլալ: Ո՛չ իսլամը իր կեանքովն ու գոյքովը հաւատարիմ հպատակ, բայց ըլլալու պայմանով միայն իսլամի հովանաւորեալը, իսլամի հովանաւորութեան ևն-թարկուած աւանդը կրնայ ըլլալ: Հետեւաբար այս տեսակէտէն ես՝ Կայսրութեան քրիստոնեայ հպատակներու իրաւատէր ըլլալու, — իրաւատէր ժամանակակից իրաւական բմբռնումներու համեմատ —, և քաղաքացիական հաւասար իրաւունքներ վայելելու ձգտումն ու պահանջը ոճիր է և ապստամբութիւն: Այս կրկնակ պատճառներով, ո՛չ միայն Միապետութիւնն էր հակառակորդ անհատ հպատակներու մարդկային բնական ու քաղաքացիական իրաւունքներու գաղափարին իսկ, որ «զսպողական» միջոցներու կը դիմէր այդ գաղափարը յղացողներու դէմ, այլ և մահմետականութեան մտայնութիւնն ու նախապաշարումները դէմ կը կանգնէին քրիստոնեայներու մէջ զարթող այդ գաղափարին ու ձգտումներուն, ուստի և ամէն անգամ առիթը ներկայացած ատեն՝ մասնակի ու ընդհանուր կոտորածներով, թալաններով կաւերուէին քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւն ունեցող շրջաններ:

Այս իրողութիւնը կ'ազդեցուցանէ որ Կայսրութեան մահմետական ժողովուրդները ո՛չ միայն ժողովրդապետութեան կամ Սահմանադրութեան գաղափարն ու պահանջը չէին զգար՝ այլ և ըլլալով հակառակորդ այդ գաղափարին, պաշտպան էին բացարձակ Միապետութեան: Միւս կողմէ մահմետական ժողովուրդները դեռ ամբողջովին հպատակուած չըլլալով Կայսրութեան ընդհանուր օրէնքներուն և քաղաքացիական պարտականութիւններուն, իրենց կիսաանկախ, կիսաթափառական ու-

աւատական կենցաղին մէջ միաժամանակ մահ ու աւեր սփռող գործիքներ էին քրիստոնեայ տարրերուն դէմ:

Միթհատ փաշա իրապէս անկեղծ հայրենասէր ու վերահսորդէր մը թէև, սակայն վերանորոգութեան նպատակին հասնելու համար իր ընտրած միջոցներն ու սկզբունքները անհաշտ էին թէ՛ ժամանակակից քաղաքակրթական-իրաւական ըմբռնումներուն և թէ՛ Կայսրութեան ընկերային, քաղաքական, ազգագրական ու կուլտուրական պայմաններուն և մտայնութեանը:

Միթհատ փաշայի ըմբռնումով՝ չարիքը կրկու պատճառներու արիւնք էր.— միսպէտուքիւնն ու ազգութիւններ՝ առանց տիրապետող ազգի: Հետեւաբար, Կայսրութիւնը փրկելու համար, ըստ Միթհատ փաշայի, պէտք էր վերցնել այդ կրկու չարիքները, որով և իրագործել Կայսրութեան վերածնունդն ու բարենորոգումները:

Միթհատ փաշա ենթադրեց որ բաւական է միապետութեան դէմ Սահմանադրութիւնը յայտարարել, իսկ ազգերու դէմ՝ Օսմանցիութիւնը: Ազգերը ըստ Միթհատ փաշայի, պիտի ձուլուէին Օսմանցիութեան մէջ և այդպէսով պիտի ստեղծուէր Օսմանցի սզգը, որ կասկած չկայ, պիտի տար նոր թրքութիւնը: Արդէն ապագային մահմետական խաւերէն առաջ կկած էր որոշ չափով մտաւորական սերունդ մը՝ որ պետական լեզուն ու կրօնքին մէջ զարգանալով՝ տակաւ կը կազմէր թէ՛ տիրող բիւրոկրատին և թէ՛ նորաստեղծ թրքութիւնը:

Խնդիրը հոն է որ այդ բիւրոկրատին, մտաւորականութեան ստուար մեծամասնութիւնն ալ անընդունակ էր Սահմանադրական սկզբունքները մարտելու և իրաւունքի ու արդարութեան սկզբունքներով կառավարելու: Իսկ ազգերը կարելի չէր ձուլել բնաւ Օսմանցիութեան աւազանին մէջ, որովհետեւ ո՛չ միայն ձուլիչ ազդակները կը պակսէին այլ ևս, այլ ընդհակառակը, ազգութեանց զաղափարը քաղաքակրթական նոր հոսանքներով զարգացած ու ամրապնդուած էր ժամանակի ընթացքին:

Ապտիւլ Համիտ ժամանակաւորապէս տեղի տուած էր Միթհատեան գաղափարներուն՝ իբր քաղաքական աքտ Եւրոպան հրապուրելու և Բարենորոգութեանց Խնդիրը վիժեցնելու համար: Ու ճիշդ է որ Բարեկարգութեան գործը վիժեցաւ, բայց ո՛չ այն պատճառով որ Սահմանադրութեան յայտարարութենէն Եւրոպան խաբուեցաւ: Ռուսաստան վերըստին դիմեց սուրին ու պատերազմ յայտարարեց: Վրայ հասաւ ջախջախիչ պարտութիւնը: Պուլկարիոյ և Յուստտանի ջարդերը չփրկեցին Կայսրութիւնը: Այս անգամ ալ Սերպիան, Սև Լեւը և Ուլահ-Պուղտանը Ռուսական միացեալ Պետութիւնը կազմած՝ վերջնականապէս բաժնուեցան Կայսրութիւնէն և անկախ թագաւորութիւններ կղան. ստեղծուեցաւ նաև Պուլկարական Իշխանապետութիւնը և Արեւելեան Ռումէլի անունով առանձնահնորհեալ նահանգը. ի յրումն այս ամէնուն՝ Հէրսէք-Պոման գրաւուեցաւ Աւստրիոյ կողմէ, Թունուդը թեւարկուեցաւ Ֆրանսայէն ու շատ չանցած Անգլիան մուտք գործեց Եգիպտոս:

Խաղաղութեան դաշինք կազմուեցաւ և ստորագրուեցաւ Պոլսոյ արուարձանին՝ Սան Սթէֆանօի մէջ: Այս դաշնադրութիւնը յետոյ փոխարինուեցաւ Պերլինի դաշնադրութիւնով, որուն մէջ մտաւ Մակեդոնիոյ և Հայաստանի բարեկարգութեանց հարցը:

Ապտիւլ-Համիտ ո՛չ միայն իբրեւ քաղաքական-դիւանագիտական ժամանակաւոր աքտ՝ անպէտք դարձած Սահմանադրութիւնը պատռեց, այլ և միապետական իշխանութիւնը սահմանափակելու յաւակնութիւնն ունեցող ուժը, Միթհատ փաշան ու անոր բոլո մը հետեւորդները, ջնջեց:

Ու այսպէս փակուեցաւ Բարեկարգութեանց երկրորդ օրջանն ալ:

II

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

ԵՒ

ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐՈՒ ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆԸ

Պերլինի դաշնագրութեամբ վաւերացուած եղաւ Պալ-քաններու մէջ և Ափրիկեան հիւսիսային եղերքներուն վրայ կատարուած գրաւումներն ու սահմանի փոփոխումները . և եթէ հաշուի առնուին նաև Անատոլիոյ կողմէն—Սեւ ծովու ափերէն և Մեծ Հայքէն—Ռուսիոյ գրաւած ու միացուած երկրամասերը՝ ակնհերեւ է որ Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններէն ահագին տարածութիւններ պակսած և անդամահատուած են , որոնք ինքնին նոր Կայսրութիւն մը կազմելու չափ ընդարձակութիւն ունէին : Այդ անդամահատութիւններէն զատ՝ նոյն վայրերէն ահագին թիւով մահմետական ազգաբնակիւթիւն գաղթեց դէպի Կայսրութեան նոր սահմանները :

Մահմետական ազգաբնակիւթեան այս կերպ գաղթումը նոր չէ և առանձնապէս բնորոշ : Օսմանեան Կայսրութեան անդամահատութեան թուականներէն սկսեալ այս գաղթականութեան հոսանքը գոյութիւն ունեցած է : Ընդհանուր հակապատկերն է այս՝ ուրիշ երկիրներու և ժողովուրդներու մէջ պատահածին : Գաղթային քաղաքականութեան ու աշխարհակալութեան հետեւող Պետութիւններն ու ազգերը իրենց բնիկ երկրի ազգաբնակիւթեան յաւելեալ մասն է որ կը ճամբեն դէպի գաղթավայրերը . Թուրքիոյ մէջ կը լքեն այն երկիրը՝ որուն հետ իբրեւ թէ նիւթական , հոգեկան ո՛չ մէկ կապ ու առնչութիւն գոյութիւն ունեցած չլիար : Դիտելի է որ այս գաղթականութիւնները տեղի կ'ունենան առ հասարակ մահմետական—ապաղ-

գային միջավայրերէն , գիրէ ու գրականութենէ զուրկ , և տակաւին տոմային կազմ ունեցող կիսավայրենի ցեղերու կողմէ : Իսկ մահմետական այն ժողովուրդները՝ որոնք իրենց ազգային ինքնութիւնը պահած են և կ'ապրին իրենց հայրենիքի բնակարան մէջ , հոն ալ կը մնան ամուր : Գաղթերը տեղի կ'ունենան երկու ձևով . կամ պատերազմական նահանջի ժամանակ՝ նահանջող բանակն է որ իրեն հետ կը գաղթեցնէ , կամ պատերազմը վերջանալէն յետոյ կառավարութեան կողմէ ցոյց տրուած դիւրութիւններէն հրապուրուելով կը գաղթեն :

Ու գաղթականները յաճախ կը հաստատուին այսպիսի միջավայրերու մէջ՝ ուր բնիկ ազգաբնակիւթիւնը աղքատութեան ու թշուառութեան մէջ , կեանքի ու գոյքի անապահովութեամբ , վարչական ու աւատական հարստահարութիւններով կը տանջուի :

Գաղթականութեան տեղաւորումը այսպիսի չրջաններու մէջ՝ նպատակ ունի քրիստոնեայ ազգաբնակիւթիւնը չրջապատել մահմետականներով , կազմելու համար մահմետական մեծամասնութիւն , որպէս զի ո՛չ—մահմետականները ո՛րք է հակապետական շարժման ու ձգտումներու համար անկարող դառնան : Իսկ գաղթողներու հոգեբանութիւնը ուրիշ բանով չի բացատրուիր , բայց եթէ այն բանով որ՝ հայրենիքի ու ազգային գաղափարներէ զրկուած ըլլալով , անոնք կապուած են միայն Պետութեան ու Կրօնքին հետ , ուստի և կ'երթան , կը նահանջեն հոն՝ ուր Պետութիւնը կ'երթայ և ուր իր պաշտած Կրօնքը կ'իշխէ :

Կարելի է ըսել որ Ապտիւլ—Համիտ ապազգային մահմետական տարրերու հետ նաև իրենց ազգային դրոշմը պահպանող մահմետական ժողովուրդներու կրօնական մոլեռանդութիւններն ու հակասահմանադրական հակումները , ինչպէս և առհասարակ մարդկային հոգեկան տկարութիւնները , ազգային հակամարտ շահերը ըմբռնող ու շարաշահող տաղանդ մըն է եղած :

Շնորհիւ իր այդ ըմբռնումին և գիտնալով բացակայութիւնը տիրող ազգի ու կուլտուրայի, զուրկ ըլլալով մարդկային բարձր զգացումներէ և քաղաքակրթական լայն հայեացքներէ, անկարող միաժամանակ ծրագրելու և կերտելու իրաւական պետութեան հիմքերն ու կառուցուածքը՝ համաձայն պատմութեան ցուցմունքներուն, Ապտիւլ-Համիտ առաջին օրէն և եթ հետապնդեց երեք նպատակ. —

1) Ամրապնդել իսլաիֆա-Միսլապետութիւնը՝ իր բացարձակ սանձարձակութեան աստիճանին հասցնելով զայն:

2) Ապահովել իր անձնական սանձարձակ միապետութիւնն ու անձը:

3) Կայսրութեան սահմաններուն մէջ տեղի չտալ իսլամ ազգերու ազգային վերադարձումին՝ վերագրգռելով միայն անոնց մէջ կրօնական մոլեռանդութիւնը, առանց ազգային գաղափարի, և Կայսրութեան սահմաններէն դուրս հետապնդելով համիտ լամական միութիւն՝ աւելի՛ բարձրացնելու համար իսլաիֆայական ազգեցութիւնը:

Հետապնդելով այս երեք նպատակները, Ապտիւլ Համիտ կանգ չառաւ ո՛չ մէկ միջոցի առջեւ: 1876էն սկսեալ մինչեւ 1908, երեսուներեք տարիներու ընթացքին, Ապտիւլ Համիտ զբաղեցաւ բարեկարգութիւններով, ջնջելով սակայն բարեկարգութեան բոլոր սաղմերը:

Ապտիւլ Համիտ ո՛չ միայն ջնջեց Սահմանադրութիւնն ու սահմանադրականները՝ այլև իրապէս իշխանութիւնը կեդրոնացուց իր անձին վրայ և կայսերական պալատին մէջ, վերածելով Բ. Դուռն ու Նախարարութիւնը կառավարական խորուխլակի, իրեն կամակատար անբան մեքենայի: Ապահովելու համար իր անձն ու սանձարձակ միապետութիւնը՝ անիկա ո՛չ միայն հալածեց ու ջնջեց քննադատութիւնը, այլ և խորհող միտքը: Ստեղծեց պալատական քամարիլլան ու նախարարութեանէն սկսեալ մինչեւ կայսրութեան յետին պալատներէն ընտրութիւնն ու գոյութիւնը ենթարկեց պալատին ու քամարիլլային:

Ապտիւլ-Համիտ ո՛չ միայն ստեղծեց լրտեսական ահագին բանակ՝ այլ և քամարիլլայէն և նախարարութեանէն սկսեալ մինչեւ պետական բոլոր հիմնարկութիւններն ու պաշտօնեաները վերածեց լրտեսական ցանցի մը, մէկգմէկ լրտեսող դաւադիրներու և մրցակիցներու: Ապտիւլ-Համիտ անզօրութեան դատապարտեց ուժեղ անհատականութիւնները, հին աւատականները և ստեղծեց նոր աւատականներ՝ քաջալերելով զականները և ստեղծեց նոր աւատականներ՝ քաջալերելով զանոնք ոճիրներու և աւարներու մէջ: Ու հալածելով հանդերձ նոնք ոճիրներու և աւարներու մէջ: Ու հալածելով հանդերձ զազգային գաղափարը՝ անիկա գրգռեց սակայն ազգային հակամարտութիւնները և կրօնական մոլեռանդութիւնները: Սնօրինակ կերպով քաջալերեց իսլամական տարրերու ներգաղթը. «Մուհաճիթէյն քօմիսիօնը» դարձաւ Կայսրութեան էն կարեւոր հիմնարկութիւնը:

Համիտեան ռէժիմի ու կեանքի փաստերն ու մանրամասնութիւնները տալով չէ որ պիտի զբաղուինք: Ապրող սերունդը այդ շրջանի ծնունդն է, և հետեւաբար կարօտ չէ փաստերու և վկայութիւններու: Բնորոշող գծերը յիշելով և վերլուծելով՝ նպատակ ունինք հետեւողականօրէն համարել Հայկական Հարցին:

×

Հայկական Հարցը նորութիւն չէր: Կայսրութեան մէջ ապրող Հայ Ազգ մը կար և հետեւաբար պիտի ըլլար և՛ անոր գոյութեան հարցը:

Հայաստան՝ գտնուելով աշխարհագրականօրէն հեռու Եւրոպայէն և հետեւաբար արտաքին աշխարհին հետ անմիջական յարաբերութեան դիւրութիւններէ և միջազգային ազդեցութիւններէ զրկուած, նոյն համեմատութեամբ ալ պիտի մնար անուշադիր և նուազագոյն ենթական քաղաքական բարեշրջումին:

Գրեթէ մեկուսացած արտաքին աշխարհէն, չունենալով նաև ցեղային ու կրօնական առնչութիւն անոր հետ՝ Հայաս-

տանն ու Հայերը միջազգային պաշտօնական ուշադրութեանց առարկան չէին եղած

Այս այսպէս ըլլալով հանդերձ, Կայսրութեան անկման շրջանի սկիզբէն իսկ՝ անկման բնորոշ երեւոյթներուն ու պայմաններուն գերազանցօրէն ենթակայ եղած երկիրն ու ժողովուրդը Հայաստանն ու Հայերն էին:

Հայաստանն ու Հայերը ո՛չ միայն աշխարհագրականօրէն եւրոպական քաղաքակրթութեան անմիջական ազդեցութենէն ու յարաբերութեան դիւրութիւններէն զուրկ ըլլալու բերմունքով, ո՛չ միայն իրենց ցեղային ու կրօնական ինքնուրոյնութեան կամ մեկուսացած առանձնայատկութիւններովը, այլ և շրջապատուած ըլլալով թափառաշրջիկ ու զինուած ցեղերով, ամէնէն աւելի ենթակայ էր, իբրեւ անիրաւատէր ժողովուրդ, վատթար վարչութեան կեղեքումներուն ու շրջապատող ու կենակից մահմետական ցեղերու և աւատակալութեան արհաւիրքներուն:

Հայութիւնը պարբերաբար կը ջլատուէր ու կը սպառուէր. բայց՝ այս տառապանքն ու յոշոտուած վիճակը անծանօթ կը մնար ո՛չ միայն արտաքին աշխարհին՝ այլ և Մայրաքաղաքի, Կայսրութեան զանազան մասերուն մէջ գտնուող Հայերուն և եւրոպայի հետ շփում ունեցող հայ գաղթավայրերուն:

Միայն Մեծ-Հայքէն ներս Ռուսիոյ պարբերական առաջխաղացումն է՝ որ Անգլիոյ առանձին ուշադրութիւնն էր գրաւեր:

Հայաստանը՝ իբրեւ դէպի Պարսկաստան ու Պարսկական Ծոցը և դէպի Հնդկաստան տանող, ու Տաւրոսի և Փոքր Հայքի միջոցով մինչև Միջերկրական ծով առաջնորդով ճանապարհը՝ բնական է որ վերջ ի վերջոյ պիտի դառնար Միջազգային շահերու և ուշադրութեան առարկայ:

Սկիզբի վարդապետ իրիմեանն է՝ որ առաջին անգամ Տարօնի մէջ հաստատած իր մամուլովն ու վարժարանովը Կովկասեան Հայերու և Թուրքիոյ Հայ գաղթավայրերու ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ Մայր Հայաստանի վրայ և դարձեալ իրիմեան Նպիսկոպոս Պատրիարքն է որ 1870ին Պոլսի

պատրիարքութիւնը վարելու սկսելէն անմիջապէս յետոյ՝ Բ. Դրան կը ներկայացնէ Հայաստանի հարստահարութեան հարցն ու հարստահարութեանց պարբերական ցանկերը:

Մինչև վերջին Ռուս-Թրքական պատերազմը մտքերը բաւական հասունցեր և պատրաստուեր էին Հայաստանի վիճակը Միջազգային հարց դարձնելու համար: Ազգային Սահմանադրութիւն ու այդ շարժումը ստեղծող սերունդը դեռ կ'ապրէր՝ երբ Սան-Սթէֆանօ, Տատեաններու տան մէջ սկսած էր հաշտութեան բանակցութիւնը Օսմ. Պատուիրակներու և Նիքոյայ Մեծ Դուքսի միջև:

Ներսէս Վարժապետեան, նոյն ժամանակի Պատրիարքը, շրջապատուած իրիմեանով և Սահմանադրութեան հեղինակներովն ու գործիչներովը, մղուեցաւ Հայաստանի վիճակը դաշնագրութեան առարկայ դարձնել:

Ռուսական հայեացքներուն ձեռնտու էր ստեղծել Հայկական Հարցը: Ուստի հեշտութեամբ իւրացնելով Հայաստանի սպառնութեան առաջարկը, Սան-Սթէֆանօյի Դաշնագրութեան 16րդ յօդուածով պաշտօնական ծնողն եղաւ Հայկական Միջազգային Հարցին: Ռուսիան պիտի փրցնէր Մեծ Հայքէն այնքան՝ որքան կարող էր, իսկ մէկ մասին մէջ ալ իր բանակէն մաս մը պիտի մնար հսկելու և գործադրել տալու համար բարեկարգութիւնները: Սլաւոն սպաքաններու Սլաւոն ազգերէն յետոյ՝ Անատոլիոյ Հայերն ու Հայաստանն էր որ Ռուսական պաշտօնական պաշտպանութեան տակ պիտի անցնէր:

Ու ճիշդ այդ պարագան էր որ պատճառ եղաւ Անգլիական մրցումին:

Սթափեցաւ Անգլիան, որուն գլխաւոր հոգերէն մէկն ալ եղաւ ազատել Հայաստանը Ռուսիոյ թաթէն: Պատերազմի սպառնալիքով Անգլիան արդէն արգելէր էր Ռուսական յաղթական բանակի մուտքը Կ. Պոլիս, կանգնեցնել տալով զայն Սան-Սթէֆանօյի առջև: Այս անգամ Գերմանիոյ օժանդակութեամբ Անգլիա ենթարկեց նաև Սան-Սթէֆանօյի դաշ-

նագրութեան քննութիւնը՝ Պերլինի մէջ գումարուող Վեհա-
ժողովին, ուր պիտի վերաքննուէր անշուշտ նոյն դաշնա-
գրութեան 16րդ յօդուածը:

Մինչեւ Անգլիոյ հետ գաղտնի համաձայնութիւն կայացնելը՝
Համիտը, դիւանագիտական խոր նրբութեամբ, քաջալե-
րեց և դիւրութիւններ ընծայեց Ներսէս Վարժապետեանին,
որպէս զի դիմէ Եւրոպական Դաշինքներուն և Պերլինի Վեհա-
ժողովին՝ Հայկական Հարցը ձեւակերպելու խնդրանքով:

Այս դիւանագիտական նրբութեան նպատակն էր՝ մէկ
կողմէ 16րդ յօդուածին վերաքննութիւնը նոյնիսկ Հայերու
միջոցով դիւրացնել, միւս կողմէ ազատուիլ Ռուսական գոր-
ծոն միջամտութենէն և փրկիլ Հայաստանը ժամանակաւոր և
մասնակի գրաւումէ:

Եւ հասաւ նպատակին:

Ու այսպէս՝ մէկ կողմէ՝ Հայերու դիմումներով, միւս
կողմէ՝ Կիպրոսի գաղտնի դաշնագրով համաձայնած Անգլիոյ
հետ՝ Վեհաժողովին մէջ ջնջուեցաւ 16րդ յօդուածը՝ ծնունդ
տալով 61րդ յօդուածին, որով Ռուսական գործոն միջամտու-
թեան ու հսկողութեան փոխարէն՝ Հայաբնակ Դաւառներու
մէջ Օսմ. Կառավարութեան կողմէ գործ դրուելիք բարեկար-
գութիւնները Պետքի լինեցուն պիտի հաղորդուէր զեկուցումով:

Ապտիւլ-Համիտ յանձնելով Կիպրոսը Անգլիոյ՝ Հայաստանի
մէջ բարենորոգումներ մտցնելու պայմանով, ստացաւ Անգլիոյ
պաշտպանութեան յանձնառութիւնը Ռուսիոյ դէմ՝ Անատոլի-
ան ձեռնմխելիութեան վերաբերմամբ:

Եւ Ռուսական բանակը քաշուեցաւ: Վտանգը անցած էր:

Անկէ վերջ Ապտիւլ Համիտ սկսաւ բարեկարգութեան
գործին, դիմելով հետեւեալ միջոցներուն.

1) Սխտեմաթիկ կերպով Հայերը արիւնաքամ բրաւ և
անյուր հայածանքներու ենթարկեց:

2) Հայկական սեփականութիւնները քիւրտ և այլ միւ-
թէզալիսիներու կողմէ յափշտակել տուաւ:

3) Կովկասէն բերուած գաղթականներ Հայկական Շրջան-

ներուն և Հայերու սեփական հողերուն վրայ տեղաւորել
տուաւ:

4) Վիլայէթներու նոր բաժանումներով քիւրտ ու մահ-
մետական չրջաններու հետ խառնեց եւ կոտորակեց Հայե-
րու թիւը:

5) Հայերուն արտագաղթը քաջալերեց և նոյն իսկ
հարկադրեց զանոնք գաղթելու:

Պերլինի Դաշնագրութեան 61րդ յօդուածով և Կիպրոսի
Դաշնագրութիւններով ստեղծուած Հայկական Միջազգային
Հարցի լուծման—ըստ վաղեմի մտայնութեան և սխառտմի—
հատու միջոցն ու եղանակն էր այս.—լուծել Հայկական Հարցը
Հայերու բնաջնջումով: Եւ մենք արդէն հետեւողական վեր-
լուծութեամբ պարզեցինք այս քաղաքականութեան դրդիչ
պատճառները:

Իսկ Հայերը բնաջնջուիլ չէին ցանկար: Ընդհակառակը,
իր սպաւուող գոյութեան դարման որոնող ժողովուրդը՝ ի տես
այս աւելի վտանգաւոր դրութեան, պիտի յուզուէր ու բո-
ղոքի ձայն բարձրացնէր:

Եւ իրօք, այս դժնդակ կացութիւնը, ապրելու տենջն ու
գիտակցութեան զարթուումը տեղի տուաւ բողոքի, ստեղծեց
յեղափոխական տարր, յեղափոխական կազմակերպութիւններ՝
որոնք բողոքի ձայն բարձրացուցին՝ յեղափոխական միջոցներով:

Այդ ժամանակ միայն Պետութիւնները յիշեցին որ՝ Հա-
յաբնակ գաւառներու մէջ գործադրուելիք բարեկարգութեանց
մասին պարբերաբար տեղեկութիւններ ստանալու դաշնագրական
իրաւունքը ունին. թէեւ՝ անմիջականօրէն չահագրգռուող Անգ-
լիական և Ռուսական Պետութիւններուն հակամարտ շահերու
մրցումը արգելք էր որ համաձայնութիւն կայանար թէ՛ բարե-
կարգութիւններու ետեւեման ու ծաւալին և թէ՛ տեղեկու-
թիւններ ստանալու ձեւին ու աստիճաններուն մասին:

Այդ յեղափոխական շարժումներն էին որ հետզհետէ

աճելով ու տարածուելով գրեթէ Թուրքիոյ Հայաքնակ Գաւառներու մեծ մասին և գլխաւորաբար՝ Կայսրութեան Մայրաքաղաքին մէջ, ստիպեց Պետութիւնները ո՛չ միայն յիշել իրենց դաշնագրական իրաւունքը, այլ և այդ իրաւունքը գործ դնելու, մայուելիք Բարենորոգումները ծրագրելու հարցերով զբաղուելու:

Եւ որովհետեւ անմիջական կերպով շահագրգռուողներն ու մրցակիցները Անգլիան և Ռուսիան է որ կը ներկայացնէին որովհետեւ այդ թուականին Գերմանիան իր ազդեցութեան ու ձգտումներու սահմանները տակաւին հրապարակ չէր բերած, բարեբաղդ զուգադիպութեամբ մը, այն ժամանակի Հանօթօներու Ֆրանսայի, Կ. Պոլսոյ դեսպանն էր որ, իր լայն հայեցողութիւններով հանրածանօթ Պ. Քամբոնը, որ իր անձնական հեղինակութեամբը և իրերու պայծառ տեսութեամբը կարողացաւ իր Կառավարութեան հաւանութիւնն ստանալ նախաձեռնութեան գործին համար, դառնալով նաև միութեան օղակ՝ Անգլիական և Ռուսական Կառավարութեանց միջեւ համագործակցութեան:

Այդ համագործակցութեան արդիւնքը եղաւ ահա՛ 1895ի Մայիսեան Ծրագիրը, որուն թարգմանութիւնը կը գետնդնէր հոս երկրորդական կէտերու աննշան յապաւումով մը միայն:

Ն Ա Խ Ա Գ Ի Ծ — Ծ Ր Ա Գ Ի Ր

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՆԱՀԱՆԳԱՆԵՐՈՒ ՄԷՋ ՆԵՐՄՈՒԾԵԼԻ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐՈՒՆ

Գ Լ ՈՒ Խ Ի

ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ (ՎԱԼԻ)

Յօդուած 1.— Նահանգապետները պիտի ընտրուին Պետութեան բարձրագոյն աւագանիներէն, առանց կրօնի խտրութեան, որոնք կը ներկայացնեն իմացականութեան, կա-

րողութեան ու փորձառութեան մեծագոյն երաշխիքները: Հետեւաբար պիտի զգուշացուի նահանգապետութեան պաշտօնին կոչել այնպիսի անձնաւորութիւններ՝ որոնց անուանումը հասարակական ու քաղաքական տեսակէտով, յայտ ընդհանրութեան կարծիքին, անպատեհութիւններ կը ներկայացնէ:

Բ. Դուռը՝ համոզուած ըլլալով որ այս ծրագրով որոշուած բարենորոգումներու արդիւնաւէտ գործադրութիւնը կախուած է էապէս նահանգներու վարչութեան գլուխը դրուելիք անձնաւորութեանց բարձր յատկութիւններէն՝ իրեն համար պարտք պիտի համարէ հսկել որ Կառավարութեան նշանակել ժողովրդած պաշտօնեաները ունենան պահանջուած կարողութիւնները:

Յօդուած 2.— Այս կերպով ընտրուած նահանգապետները չպիտի կրնան պաշտօնանկ ըլլալ կամ փոխուիլ բաց կէտէ այն պարագային՝ որ օրինապէս հաստատուի և ճանչցուի օրէնքի հակառակ վարմունքներ ունենալին:

Նահանգապետները պիտի ընտրուին հինգ տարուայ համար և կարող են վերընտրուիլ,

Յօդուած 3.— Նահանգապետները օգնականներ (մուավին) պիտի ունենան, որոնք քրիստոնեայ պիտի ըլլան՝ երբ նահանգապետը մահմետական է, ու մահմետական պիտի ըլլան՝ երբ վալին քրիստոնեայ է:

Օգնականներն ալ, նահանգապետներու նման, պիտի նշանակուին Սուլթանէն:

Օգնականները մասնաւորաբար Վալիի կողմէն պիտի փոխանորդուին նահանգի ազգաբնակչութեան խնդրագրերը ընդունելու, փոխի և բանտերու վրայ վերահսկելու և տուրքերու գանձումը քննիքով ընելու համար:

Օգնականները՝ ի բացակայութեան Վալիին՝ պիտի փոխանորդեն անոր:

Նահանգապետները պիտի ունենան Նահանգային Կեդրոնական Ժողով մը, որուն անդամները պիտի ընտրուին որոշուելիք պայմաններով և որոնց պարտականութիւնը պիտի

ըլլայ հաղորդակցութեան ճանապարհներ հաստատել, երկրագործական վարկի մատուցներ կազմակերպել, երկրագործութիւնը, վաճառականութիւնը, և արդիւնագործութիւնը զարգայնել և հանրային օգտին վերաբերեալ նման նիւթերու մասին խորհրդակցել:

ԳԼՈՒԽ II

ԿԱՌԱՎԱՐԻՑ (ՄԻԻՅԵՍԱՐԸՅ)

Յօդուած 4.— Սանճագի գլուխը դրուած Միւթէսարըֆը պիտի նշանակուի Սուլթանէն: Իւրաքանչիւր նահանգի մէջ որոշ թիւով միւթէսարըֆի պաշտօններու պիտի կոչուին քրիստոնեաներ: Քրիստոնեայ միւթէսարըֆներ պիտի նշանակուին այն սանճագներու մէջ՝ ուր ամենաշատ թիւով քրիստոնեաներ կան: Այն նահանգներուն մէջ՝ ուր միայն մէկ միւթէսարըֆ կայ՝ այդ մէկը պէտք է որ քրիստոնեայ ըլլայ եթէ նահանգապետը մահմետական է:

Միւթէսարըֆը պիտի ունենայ օգնական մը, որ քրիստոնեայ ըլլալու է՝ եթէ միւթէսարըֆը մահմետական է, և հակադարձը: Օգնականը միւթէսարըֆին բացակայութեանը պիտի փոխանարդէ անոր:

ԳԼՈՒԽ III

ԳԱՌԱՎԱՊԵՏ (ԳԱՅՄԱԳԱՍ)

Յօդուած 6.— Յամենայն դէպս, քրիստոնեայ միւթէսարըֆներու և գայմագամներու թիւը նահանգի մութէսարըֆներուն և գայմագամներուն ընդհանուր թիւին մէկ երրորդէն պակաս թիւով չպիտի ըլլան:

Գայմագամը՝ միւթէսարըֆին նման օգնական մը պիտի ունենայ, որ քրիստոնեայ պիտի ըլլայ՝ եթէ գայմագամը մահմետական է, և հակադարձը:

Միւթէսարըֆներու և գայմագամներու հետ՝ նահանգային ժողովներու նման ժողովներ պիտի գտնուին:

Գազային ժողովը պիտի ընտրուի Գիւղախուժներու ժողովներէն, Սանճագին ժողովները Գազաներու ժողովներէն և Նահանգներու ժողովները՝ պիտի ընտրուին Սանճագներու ժողովներէն:

Ո՛չ մէկ պաշտօնեայ այս ժողովներուն չկրնար անդամակցել:

Վային, մութէսարըֆը և գայմագամը պիտի նախագահեն իրենց համապատասխան ժողովներուն:

Ժողովները պիտի բաղկանան, բացի նախագահէն, չորս անդամներէ, որոնց երկուքը մահմետական և երկուքը քրիստոնեայ պէտք է ըլլան:

ԳԼՈՒԽ IV

ԳԻԻՂԱԽՈՒՄԲԵՐ (ՆԱՅԻՑԷ)

Յօդուած 7.— Իւրաքանչիւր Գազա պիտի բաժնուի մէկ քանի գիւղախուժներու:

Իւրաքանչիւր Նահիլէի չըջանը՝ ըստ կարելոյն այնպէս պիտի գծուի որ միւսնոյն կրօնքին պատկանող գիւղերը համախմբուին միւսնոյն Նահիլէին մէջ:

Ընդհանուր առմամբ հաշուի պիտի առնուին ազգաբնակութեանց պայմաններն ու յարմարութիւնները:

Գիւղախուժը պիտի բովանդակէ առնուազն 2000, առ առաւելն 10,000 բնակիչ:

Յօդուած 8.— Իւրաքանչիւր գիւղախուժը պիտի կառավարուի մէկ միւտիբով, իրեն խորհրդակցի ունենալով ժողով մը՝ բաղկացած առնուազն չորս և առ առաւելն ութը անդամներէ, որոնք պիտի ընտրուին ազգաբնակութենէն:

Ժողովը իր անդամներէն պիտի ընտրէ միւտիբն ու օգնական մը: Միւտիբը պէտք է ըլլայ ազգաբնակութեան մեծամասնութենէն և օգնականը՝ փոքրամասնութենէն: Ժողովը պիտի ունենայ նաև քարտուղար մը:

ԳԼՈՒԽ V

ՓՈԼԻՒ

Յօդուած 18.—Փողիաները պիտի ընտրուին գիւղախումբերու ժողովի կողմէն՝ առանց կրօնքի խտրութեան և Նահիլէի աղագանակութեան մէջէն, պէտքերուն և նահանգի ժանտարմըրի ծառայութեան բաւականութիւն տալիք թիւով:

Նահիլէի փողիաները պիտի գտնուին միւտիրներու հրամանին տակ: Իրենց գլխաւոր պիտի ունենան պետեր՝ որոնք չափուշի կամ օնպաշիի նման պաշտօն պիտի կատարեն: Անոնց ռոճիկները պիտի անցնին Նահիլէի պիւտճէին մէջ: Ասոնք իրենց ծառայութենէն դուրս պիտի կարողանան սեփական աշխատանքներով պարապիլ:

Քրիստոնեաներէն փողիաի ծառայութեան մէջ գտնուողները իրենց ծառայութեան ամբողջ տեւողութեան ընթացքին պէտէլը աւքէրիլէի տուրքէն ազատ պիտի մնան:

ԳԼՈՒԽ VI

ԺԱՆՏԱՐՄԱՐԻ

Յօդուած 21.—Իւրաքանչիւր նահանգի մէջ յատուկ հրահանգի համաձայն, պիտի կազմակերպուի նահանգային ժանտարմըրի մարմին, որուն ղինուորներն ու սպաները պիտի ընտրուին Կայսրութեան բոլոր կարգի հպատակներէն:

Ժանտարմըրին երկու երրորդը, Նահիլէի փողիաներուն մէջէն կէսը մահմետական և կէսը ոչ-մահմետական ըլլալու պայմանով, միւս մէկ երրորդը բաղկանալու է չափուշներէ և պաշ չափուշներէ՝ որոնք պիտի առնուին կանտնաւոր բանակի ամէնէն կարողներէն:

Կարգապահութեան և հրահանգներու համար՝ ժանտարմըրին ենթակայ է Պատերազմական Նախարարութեան: Ժանտարմըրին ռոճիկներն ու ծախքերը վիլայէթին հաշուին են: Սպաներու ռոճիկները պակաս չափով ըլլան կանտնաւոր բանակի համապատասխան աստիճան ունեցող սպաներու ռոճիկներէն:

ԳԼՈՒԽ VII

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹԵԱՆ (ԱՆՔԷԹ) ԿՈՄԻՏԵՆԵՐ

Յօդուած 23.—Վալիները Նահանգներու և Սանճագներու կեդրոններուն մէջ պիտի կապեն Նախնական Քննութեան Կոմիտէներ՝ բաղկացած մէկ նախագահէ և երկու անդամներէ (մահմետական և ոչ-մահմետական):

Այս կոմիտէներու պարտականութիւնը պիտի ըլլայ իմանալ ժանտարմաներու միջոցով բանտարկուածներու բանտարկութեան պատճառները, հրամայել որ անմիջապէս կատարուին անոնց հարցաքննութիւնները և սահմանել պատիժներ՝ եթէ օրէնքով պատժուող յանցաւորներ են և անմիջապէս արձակել փողիաներու հսկողութեան տակ՝ եթէ վարմունքնին օրէնքով պատժի ենթակայ չէ, հակի որ առանց անհրաժեշտութեան ոչ ոք բանտը չպահուի ապօրէն կերպով: Պիտի այցելեն բանտերը և պիտի քննեն բանտարկեալներու վիճակը:

ԳԼՈՒԽ VIII

ՔԻԻՐՏԵՐՈՒ ՔՕՆԹՐՈԼԸ

Յօդուած 24.—Վաչկատուն քուրտերը կառավարելու համար, իւրաքանչիւր նահանգի մէջ նահանգապետը պիտի ունենայ հրամանին տակ «աչիրէթ մէմուրի» մը: Այս պաշտօնեան իրաւունք պիտի ունենայ աւագակները ու այլ չափադորձները ձերբակալել և զանոնք յանձնել սովորական դատարաններուն: Պաշտօնեան իր հրամաններուն տակ պիտի ունենայ բաւարար թիւով ղինուորներ, բացի այդ՝ պիտի կարողանայ ստանալ տեղական փողիաի աջակցութիւնը:

ԳԼՈՒԽ X

ՀԱՄԻՏԻՅԷ ՇԵՄԵԼԱԶՕՐՆԵՐ

Յօդուած 25.—Տիրող կանոններով սահմանուած մարզանքի ժամանակներէն դուրս՝ Համիտիլէ ձիաւորներու ծառայութիւնը պէտք տեսնուած պարագային, միմիայն կա-

նոնաւոր բանակի գունդերուն հետ կարող են գործածուիլ և գիւղական շրջաններուն մէջ բանակակեցնել. Համիրայէններու թիւը չկրնար կանոնաւոր բանակի մէկ երրորդէն աւելի ըլլալ:

Սովորական ժամանակներէն և ծառայութենէ դուրս, Համիրայէ ձիաւորները պէտք չէ կրեն ո՛չ համազգեստ և ո՛չ զէնք. հակառակ վարուողները սովորական դատարաններու պիտի յանձնուին՝ պատժուելու համար, ինչպէս որ սահմանուած է Համիրայէներու յատուկ կանոնագրի մէջ, որոնք համաձայն են ընդհանրական յատուկ կանոնագրի տրամադրութեանց:

ԳԼՈՒԽ XI

ՍԵՓԱԿԱՆԱԳՐԵՐՈՒ ԽՆԴԻՐ

Յօդուած 26.— Յատուկ քօմիսիօններ, բաղկացած նախագահէ մը և երկուական մահմետական ու քրիստոնեայ չորս անդամներէ, պաշտօն պիտի ստանձնեն ստուգելու սեփականագրերն ու սեփականութեան իրաւունքները և ուղղել իրենց հաստատած անկանոնութիւնները: Յատուկ քօմիսիօն մը պիտի մշակէ արձանագրութեան այն ձեւը՝ որ ամենէն աւելի յարմարն է ապագային ապահովելու համար սեփականութեանց իրաւունքները

ԳԼՈՒԽ XII

ՏԱՍԱՆՈՐԴԻ ԳԱՆՁՈՒՄԸ

Յօդուած 27.— Բոլոր տուրքերը, տասանորոշն ալ միասին, պիտի գանձուին ուղղակի միւտիւրի տեսչութեան տակ և Գիւղայիսումրի ժողովէն նշանակուած հարկահաւաքներու կողմէ: Նահիյէի բոլոր բնակիչները տուրքերու ամբողջական վճարման համար միմեանց փոխադարձ երաշխաւոր են:

Տասանորդի և աշխատանքի կապալաւորութիւնը ջնջուած է: Նահիյէէն սկսած, իւրաքանչիւր վարչական կեդրոն իր

գանձած տուրքերէն պիտի վերցնէ իր վարչական ծախքերուն համար պէտք եղած գումարը՝ համաձայն կազմուած և կառավարութենէն վաւերացուած պիւտճէին:

Նոյնպէս, Նահանգի Վարչութիւնը՝ Նահանգին տուրքերու ընդհանուր գումարէն պիտի վերցնէ իր Նահանգին վարչութեան ծախքերուն համար պէտք եղած գումարը, որուն մէջ պիտի հաշոււէին հանրային շինութեանց և կրթութեան ծախքերը:

ԳԼՈՒԽ XIII

ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ

Յօդուած 29.— Իւրաքանչիւր Նահիյէի կեդրոնին մէջ պիտի գտնուի մուխթարի կողմէն նախագահուած Ծերերու ժողով մը, որուն պարտականութիւնը պիտի ըլլայ տեղական բնակչութեան մէջ առաջ եկած վէճերը հաշտութեամբ կարգադրել:

Յօդուած 30.— Իւրաքանչիւր Գաղայի մէջ՝ Նահիյէներու թիւին համեմատութեամբ բաւարար թիւով հաշտարար դատաւորներ պիտի ըլլան, որոնք պիտի ընտրուին դատական գործերու նախարարութենէն Նահանգապետի կողմէն ներկայացուած ցուցակով: Անոնցմէ մէկը բնականաբար Գաղայի կեդրոնին մէջ պիտի պաշտօնավարէ: Հաշտարար դատաւորներու մէկ երրորդը քրիստոնեայ պիտի ըլլան: Քրիստոնեայ դատաւորները պիտի տեղաւորուին ամէնէն աւելի քրիստոնեայ բնակչութեան համախմբուած կեդրոններուն մէջ:

Ինչպէս կը տեսնուի, այս ծրագրին մէջ աչքի զարնող իրական ու հիմնական ոչինչ կայ գրեթէ: Դատական, ոստիկանական, գիւղախմբական և այլ գլուխներուն մէջ յիշուած տրամադրութիւնները արդէն մօտաւորապէս Կայսրութեան մէջ տիրող օրէնքներուն նման են:

Նորութիւնը, կամ արդէն գոյութիւն ունեցող օրէնքներէն չեղումը՝ միւտիւրներու, փոլիաներու, ժանտարմաներու ընտրութեանց ձեւերն ու հաշտարար դատաւորներու թիւին

ու բաժանումներուն վերաբերեալ մասերն են, որոնց փոխարէն ալ սակայն՝ գլխաւորաբար—վարչական, մանաւանդ ոստիկանական—վարչական ծախքերը բեռցուած են ամբողջովին տեղական ազգաբնակչութեան վրայ։ Ուրիշ տարբերութիւն մը՝ որ իր ժամանակին հրապուրիչ կը թուէր—նահանգապետներու, կառավարիչներու, գաւառապետներու, միւտիւրներու օգնական ստեղծուիլն է, որոնք, ինչպէս և նահանգապետները, գաւառապետները, գաւառակապետները, ըստ ազգաբնակչութեանց թիւի, պիտի ըլլային մահմետական կամ քրիստոնեայ։

Եթէ համեմատութեան դրուի այս ծրագիրը 1880ին Մակեդոնիոյ համար պետութիւններու մեակած ծրագրին հետ՝ ակնհայտ կը տեսնուի որ Մայիսեան Ծրագիրը Հայկական Նահանգներու բարեկարգութեան համար գրեթէ ոչնչութիւն մըն է։

Մեր աշխատութեան ծաւալը թոյլ չտուաւ որ տարբեր ժամանակներու մէջ ևս մշակուած ծրագիրներու բովանդակութիւնը զետեղենք հոս, որպէս զի համեմատութիւնը աչքառու և տարբերութիւնը մէկ անգամէն պարզ ըլլար։ Միայն այսօրէն ըսենք որ, 1880ի Մակեդոնական ծրագրով կը հիմնուէր Նահանգային Ընդհանուր Ժողով՝ պիւսնէի վերաբերմամբ օրէնրդական իրաւունքներով։ Նահանգային Ընդհանուր Ժողովները Կայսրութեան նահանգային չգործադրուած օրէնքներով անգամ սահմանուած էին, բայց Մայիսեան Ծրագրին մէջ այդպիսի Ժողովի մը յիշատակութեան հետքն անգամ չկայ։

Այս խեղճուկ ծրագիրն է ահա՛, որ տարիներով շատերու համար երազի ու փայլալայնքի առարկայ է եղած։ Յամենայն դէպս՝ էականը աւելի կամ նուազ փայլուն օրէնքներու խումբագրութիւնն ու հրատարակութիւնը չէ, այլ գլխաւոր անհրաժեշտութիւնն այն է, որ ստեղծուէին օրէնքները ըմբռնելու, գործադրելու ընդունակ, բարեխիղճ պաշտօնեաներ և օրէնքէն օգտուելու հնարաւորութիւն։

Կարեւորը հոն է որ այսքան աննշան ծրագրի մը գործադրութիւնն անգամ չընդունուեցաւ. չընդունուեցաւ նաև այս ծրագրին հետ մատուցուած Դեսպանական Յիշատակագրի

մէջ յայտնուած ցանկութիւնը՝ որ Նահանգապետներու ընտրութիւններ կատարուին անպատշաճ կերպով դեսպաններու հետ կայացուած համաձայնութեամբ մը։

Այս ծրագրին փոխարէն, 1895 Հոկտեմբեր 7/26ին, Օսմանեան Կառավարութիւնը հրատարակեց օրէնք մը՝ Արեւելեան Նահանգներու անունով։

Կարելի է հետեւցնել թէ ինչպիսի կրճատումներու և փոփոխութիւններու ենթարկուած և կմախքի վերածուած ըլլալու է Մայիսեան Ծրագիրը՝ որպէսզի օրէնքի կարգ անցնէր։ Եւ այդ կմախքին մէջ պահուածն էր միայն նահանգապետներու, գաւառապետներու, միւտիւրներու և անոնց օգնականներու մահմետական և քրիստոնեայ ըլլալու ծանօթ պայմանները։ Ասոր հետ միասին՝ նահանգային ու անոր ստորաբաժան չորջանները, ինչպէս արդէն ըսած ենք՝ վարչականօրէն՝ այնպիսի կոտորակներու և բաժանումներու ենթարկուած էին որ, ոչ մէկ նահանգի, ոչ մէկ գաւառի մէջ հայկական մեծամասնութիւն չէր ցոյց տեսնուիր, հետեւաբար՝ ոչ մէկ տեղի համար իբրեւ մեծամասնութիւն, նայ նահանգապետ, հայ կառավարիչ (միւլթէսարըֆ) նշանակելու պարտադրութիւնը առաջ չէր դար։ Ամբողջ բարեկարգութիւնը կայացաւ ուրեմն՝ մէկ քանի օգնական կառավարիչ, գաւառակապետ նշանակելուն մէջ. ուրիշ ոչինչ։ Իսկ եթէ մէկ քանին հայեր գլխաւորապէս նշանակուած են, անոնք ալ մեծ մասամբ առանց թոշակի ըլլալով հանդերձ՝ անոնց ընտրութեանց պայմանները և անոնց պաշտօնատնտեսութեան դառն փորձը ցոյց տուաւ որ յաճախ այդ պաշտօնավարութիւնը աւելի չարիք բերած է Հայ Ժողովուրդին քան բարիք։ Որովհետեւ քրիստոնեայ և մանաւանդ հայ պաշտօնեաները կը նշանակուէին ընդհանրապէս այնպիսի անձեր, որոնք իշխման ուղղութեան համակերպող և կամակատար գործիք ըլլալու ընդունակութիւն ցոյց կուտային։ Հայ պաշտօնեան եթէ վատասեւորուած իսկ չըլլար, հալածանքի ու զրպարտութեանց չենթարկուելու և իր պաշտօնը պահպանելու համար ստիպուած էր չափազանց զգուշաւոր և համակերպող ըլլալ։ Քրիստոնեայ

և մանաւանդ հայ պաշտօնեան՝ իբրեւ տիրապետուած, իրաւազուրկ աղգի անդամ, ինքզինքը ստիպուած կը զգար իր ստորադասեալին առջեւ իսկ ստրուկի, հպատակի վերաբերմունք ցոյց տալու. անիկա կասկածանքներէ ազատ ըլլալու համար՝ կը ձգտէր դէպի քրիստոնեան, մանաւանդ դէպի հայը անբարեացակամ, մինչև իսկ թշնամական վերաբերում ցոյց տալ: Դիտուած է որ, ցորչափ կը տիրէ ներքին ճնշիչ աշխարհավարութիւն և խտրական ոգին, քրիստոնեայ և մանաւանդ հայ պաշտօնեան Հայկական Շրջաններու համար աւելի չարիք կը դառնայ:

Հայկական Վեց Նահանգներու անունով առանձինն օրէնք հրատարակելու պարագան անգամ անհանդուրժելի եղաւ Համիտեան Բէթիմին համար, այնպէս որ օրէնքի հրատարակութեան հետ միասին արդէն նախապահութեամբ կոտորածներու հրահանգները տրուեցան կեդրոնէն, պատրուակ բռնելով Յեղափոխական Շարժումները:

Կանգ չպիտի առնեմ, նոյն իսկ համառօտ կերպով, 1895-1896 թուականներու ընդհանուր կոտորածներու պատմութեան վրայ, որովհետեւ աղէտը արդէն իւրաքանչիւր հայ անհատի սրտին վրայ դրօշմուած է արիւնոտ և խոր գծերով: Միայն՝ աւելորդ չըլլար գուցէ յիշել և նկատել տալ որ, պատմական այդ անօրինակ ոճիրը անպատիժ գործելու համար Ապտիւլ-Համիտ կանխաւ Եւրոպայէն ապահովութիւն ստացած ըլլալու էր:

Գաղտնիք չէ Ռուսիոյ այն ժամանակուայ դեսպան Լօպանօֆի յայտարարութիւնը՝ իբրեւ բնորոշում Ռուսիոյ նոյն ժամանակի քաղաքականութեան դէպի Հայկական Բարենորոգումները— «Հայաստան առանց Հայերու»: Ու մինչ ասդին, մայրաքաղաքի փողոցներուն մէջ Հայկական Դիակներու հոտը չէր անհետացած՝ Գերմանիոյ Կայսրը կուգար այցելել Ապտիւլ Համիտին և իր մտերմութեան ու պաշտպան բարեացակամութեան հաւատարմութեան յայտնել իսլիմֆային:

Այսպէս ուրեմն՝ Հայկական Գաւառներու մէջ քիչ թէ

չատ տանելի կեանք մը ստեղծելու փոխարէն՝ իրագործուեցաւ Հայութիւնը բնաջնջելու քաղաքականութիւնը:

Բայց այս բոլորին հակառակ՝ Պանք Յիթմանի դրաւում, Զէյթունի Ապստամբութիւն, Խանասորի Արշաւանք, Պապը Ալին օղը հանելու անյաջող փորձ՝ ծառայեցին միմիայն մէկ վկայութեան, այն որ՝ օրհասականի գալարումներուն դատապարտուած Հայութիւնը այնու ամենայնիւ անկենդան դիակի վերածուող ժողովուրդ չէ: Մահուան դէմ պայքարող ափ մը Հայ ժողովուրդին դերմարդկային այդ ճիգերն ու գալարումները սակայն՝ պաշտօնական Եւրոպայի խղճին վրայ ո՛չ մէկ ազդեցութիւն ունեցան, այլ քսաներորդ դարու սեմին վրայ կատարուած ոճիրները և հռչակիւնները ծերունի Կլատաթոններու չրթունքներովը անպաշտօն Եւրոպայի խիղճը միայն կրցան վրդովեցնել: Բարձրացած բողոքի բուռն ձայները, այնու ամենայնիւ, անզօր մնացին դիւանագիտութեան ուղղութիւնը փոխելու տեսակէտով:

Եւրոպական դիւանագիտութիւնը այլ մտահոգութիւններով տարուած էր...: Արեւելքի կրկէսին վրայ երեւցած Վիլհելմ Բ. Կայսեր քաղաքական արշաւանքներուն յաջողութիւնները կը մղէին Պետութիւնները նոյն ուղղութեամբ գծելու նաև իրենց գործելակերպը՝ ի պաշտպանութիւն իրենց վտանգուող շահերուն: Գերմանիա իր հովանաւորութեան փոխարէն կը ստանար Պաղատի երկաթուղիի շինութեան մենաշնորհը: Ռուսաստանի նոյն առերի դիւանագէտները գոհ էին «Հայաստան առանց Հայերու», իրենց ցանկութեան իրագործումը տեսնելով, բայց սարսափած գերմանական յաջողութիւններէն՝ հազիւ յաջողէր էին ստանալ Ապտիւլ-Համիտի պայմանական մի յանձնառութիւնը Մեծ Հայքի չրջանին մէջ երկաթուղիներու մենաշնորհը միմիայն ռուսական դրամագլուխին վերապահելու մասին: Ֆրանսա կ'աշխատէր Սուրիոյ մէջ ամրապնդուելու և գերմանական ձեռնարկին մէջ ֆրանսական դրամագլուխին մասնակցութիւնը ապահովելու: Միայն Անգլիան էր որ չէր զիջած ճիւղաղային այս խաղե-

ըուն և դաւերուն գործակիցը ըլլալ, բայց ան ալ «Անգլիական մարտանաւերը Մասիսի գազաթը չեն կրնար բարձրանալ» ըսելով՝ ձեռքերը լուաց և իր խիղճը հանդարտեցուց:

Այս ոճիւրներուն վերջ տալու համար, Անգլիան միայն մէկ փորձ ըրաւ—առաջարկելով Ռուսաստանին կատարել բաժանումը թուրքիոյ, մինչ Ռուսիա զբաղուած ըլլալով հեռաւոր Արեւելքի մէջ՝ չօգտուեցաւ առիթէն ու մերժեց:

Այսպէսով փակուեցաւ բարենորոգումներու երբորդ օրջանը:

ՕՍՄ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐՈՒ ԶՈՐՐՈՐԳ ՇՐՋԱՆԸ

Միայն Հայաստանը չէր որ Համիտեան բռնապետութեան տակ կը գալարուէր: Մահմետական Արաբիան ու Եմէնը նոյնպէս մշտապէս խրտուռներու և պարբերական ապստամբութեան մէջ էին: Մահմետական Ալպանիայի աւատականութիւնը Ապտիւլ-Համիտէն վայելած չնորհներով միայն կը զսպուէր: Քրիստոնէայ Մակեդոնիան էր որ, Հայաստանէն յետոյ, յուզման ու տառապանքի օրեր կ'ապրէր իր բարենորոգումներու պահանջին համար: Պերլինի դաշնագրութիւնը Հայոց վերաբերեալ 61րդ յօդուածի նման 23րդ յօդուած մըն ալ Մակեդոնացիներուն յատկացուցած էր: Բայց Մակեդոնացիներու արեւակից Պուլկարիան, Սերպիան, Սեւ Լեւոն և Յունաստանը տարբեր զգացումներով ու հաշիւներով այնտեղ կը հակէին քան Եւրոպական Մեծ Պետութիւնները: Այս իոկ պատճառով ալ յեղափոխութիւնն ու յեղափոխական խմբախները Մակեդոնիոյ մէջ շատ աւելի ուժեղ էին և յարատեւ շարժման մէջ՝ քան Հայաստանի Յեղափոխութիւնը: Այդ պատճառով էնաւ որ 1880ին՝ Պետութիւնները ստիպուել էին աւելի հիմնական ծրագիր մը

մշակել Մակեդոնիոյ Բարեկարգութեան համար, որը նոյնպէս Ապտիւլ-Համիտ կրցեր էր վիժել տալ ինչպէս 1895ին վիժեցուց Հայկականը: Ի վերջոյ սակայն Մակեդոնիոյ մէջ հաստատուել էր սնտսական ֆոնքսի և ժանսարմըրիի կազմին վրայ վերին հսկողութիւն՝ Եւրոպացի սպաններով:

Այդ կարկտանները բնականաբար նպատակի չէին ծառայեր և Մակեդոնական Շարժումն ալ կը մնար մշտական սպառնալիք՝ խաղաղութեան դէմ:

Մակեդոնական այդ կարկտան բարենորոգչական կարգերը անուղղակի կերպով ծառայութիւն մատուցին Երիտաւարդ թուրքերուն:

Ապտիւլ-Համիտ՝ եթէ իրականապէս ջնջած էր Միթհատեան Սահմանադրութիւնը, եթէ կրցեր էր ոստիկանական բռնապետութեան ամենատեւականը հաստատել Կայսրութեան մէջ, չէր կրցեր ջնջել միսքը, որ հակառակ բոլոր բռնութիւններուն և ճնշումներուն՝ իր նուաճումները կ'ընէր բոլոր երկիրներու և ժողովուրդներու մէջ:

Մտքի հալածանքով դժոխք դարձած թուրքիայէն միայն քրիստոնէաները չէին որ կը հալածուէին— կը վտարուէին, ու խոշտանգումներու կը մատնուէին: Մահմետական, թուրք փախստականներով ալ ողողուեցաւ Եւրոպան, մանաւանդ Բալքանն ու ժընէվը: Անշուշտ ատենց մեծամասնութեան յեղափոխականի միտքն ու արժանիքը վերագրել դժուար է, որովհետեւ փախստականներու մեծ մասը յեղափոխական մտքին ու աշխարհայեացքին հետ ոչ մէկ առնչութիւն ունէր: Զի մտածուած, միամտօրէն ըսուած ու է խօսք կամ նետուած ակնարկ՝ բաւական էր որ ու է մէկը լրտեսական վոյնտիլի կազմն ու երեւակայութիւնն անգամ շատեր փախուստի կը մղէր. ոմանց համար ալ ինքնաքսորումը միջոց մըն էր սակարկութեան մտնելու և կայսերական չնորհաբաշխութեան

նուէրներովն ու պաշտօններովը վերադառնալու համար: Եւ արդէն Արտասահմանեան Օսմանեան դեսպանատունները արդ- սակարկութիւններուն համար յատուկ պարտականութիւններ ունէին:

Այսպէս թէ այնպէս, Երիսասարդ Թուր ըստեւոյն դաս մը կազմուած էր, որոնց մեծ մասը պաշտօնեաներ, ու- սանողներ և կամ զինուորականներ էին:

Անոնք բաժնուած ըլլալով խմբակցութիւններու՝ առաւել- լապէս աչքի կ'իյնային Իքթիսաս Թեքագգըլի (Ահմետ Բիզա պէյի հետեւորդներ) ու Սապահէտտին պէյի Ապակեղորոնացման և Նախաձեռնութեան հետեւորդները: Մէկը Մեզլէքեքն ունէր օրկան, միւսը Թեքագգըն:

Այս երկու թերթերն ալ, ըլլայ Մեզլէքեքը կամ Թե- քագգըն, առանց չափազանցութեան, կարելի է ըսել որ զուրկ էին փիլիսոփայական դաւանանքէ: Երկուքն ալ, ըստ էութեան, հիմնապէս միեւնոյն քաղաքական նպատակն ունէին, — Սահմանադրական կառավարութիւն: Մէկը կուսակից կեդրո- նացումի, միւսը պաշտպան՝ վարչական ապակեղորոնացումի: Բայց Թեքագգըլի կամ Սապահէտտինի շուրջը հաւաքուածները աւելի անհատական խմբակներ էին՝ քան կուսակցութիւն: Իթթիհատ Թեքագգըն էր որ իր կազմակերպական ծրագրովն ու կազմովը ի վիճակի էր մասամբ իրեն յարողներու և հա- մակրողներու շարքերով կուսակցութիւն մը կազմել, որ սա- կայն երկար տարիներ դէմ է եղած յեղափոխական շարժման ու թաքթիքին, ըլլալով նաեւ դէմ՝ Հայկական ու Մակե- դոնական Շարժումներուն:

Առանց յեղափոխութեան Միթհատեան Սահմանադրական կարգերը վերահաստատել տալու տարիներու ամուլ ջանքերը, ինչպէս նաեւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան փրփակմանն ու յաճա- խակի փորձերը՝ բոլոր սահմանադրական-քաղաքական և յեղա- փոխական կուսակցութիւններու և խմբակներու միջեւ համերաշխ գործակցութեան մը առաջնորդելու համար, 1907—1908ին հա- մոգեցին Մէշվէթթեականներն ու Թեքագգըլականները՝ թէ յեղա-

փոխական ու համագործակցութեան ճանապարհէն դուրս ճա- նապարհ չկայ: Կայացաւ Բարիզի Միջկուսակցական Բոնկրէն. որուն կասկածանքով վերաբերուեցան ու չմասնակցեցան Մա- կեդոնական կուսակցութիւններն ու Հնչակեանները. բայց Բոնկրէն յաջող վերջաւորութիւնն ու Յայտարարութիւնը կոչ- ուած էին Թուրքիոյ համար նոր դարաշրջան մը բանալու, եթէ սակայն նոր անակնկալներ դէպքերուն նոր ուղղութիւն տուած չըլլային:

Բարիզի Բոնկրէն համագործակցութիւնը որոշելով հան- դերձ՝ որոշեր էր նաեւ Միջկուսակցական Խորհուրդ մը կազմել, որ պիտի մշակէր ծրագիրը՝ միացեալ ուժերով կատարուելիք աքտերու: Հազիւ կուսակցութիւններու նշանակած լիազօրները մեկնելու վրայ էին Խորհուրդին համար նշանակուած վայրը և ահա՝ Թուրքիոյ մէջ տեղի ունեցող անակնկալ դէպքեր եկան վերի վայր չըջել կուսակցութեանց նախապատրաստութիւնները:

1908 Յուլիս 10/23ին, Ապտուլ-Համիտ Միթհատեան Սահմանադրութիւնը վերջայտարարելով՝ Քիւլիկ Սայիտ փա- շան վերստին Սատրաղամութեան կոչեց:

Մեծ Համրը, տարիներու ծանր տառապանքին տակ քամուած ժողովուրդը, առանց ցեղի ու կրօնի խտրութեան, լեզու էր ելած: Պոլսոյ բանտերու դռները բացուեցան՝ բոլոր քաղաքական բանտարկեալներու առջեւ, այդ թոյլտուութենէն օգտուելով նոյն իսկ հասարակ ոճրագործներ: Բռնապետու- թեան աւագանին գործէ և իշխանութենէ քաշուեցաւ. ոմանք փախուստի դիմեցին, ոմանք ալ բանտարկուեցան: Պոլսոյ և Գաւառներու մէջ ժողովրդական ցոյցեր է որ տեղի ունեցան: Ժողովուրդը՝ Բռնապետութեան Ռէփիմի օրով ծայրայեղու- թիւններ գործ դնող պաշտօնեաներու օձիքէն բռնելով՝ իրենց պաշտօնատուններէն դուրս կը քչէր: Եւ ահա նաեւ աքսորա- կաններու կարաւանը, որ շարան-շարան կը վերադառնար: Յեղափոխական շունչ մըն էր որ կը փչէր ու ամբողջ Թուր- քիան ազատութեան ալիքներուն մէջ կը ծփար:

Ի՞նչ հրաշք էր պատահածը:

Ինչպէս ըսինք, Մակեդոնական կարկտան Բարենորոգչական Վարչութիւնը անգլիտակցաբար դիւրութիւններ ստեղծեց երկրի այդ մասին մէջ Իթթիհատ-Թէրազգըյական փրփականոր մղելու և կազմակերպելու: Անկախ Արտասահմանի միջկուսակցական նախապատրաստական աշխատութիւններէն, Երկրի այդ մասին մէջ գտնուած Իթթիհատական անդամները՝ տէրօրիտական քայլերու սկսան դիմել. ու երկու զինուորական սպաներ ըմբոստանալով, յանուն իրենց զօրախումբերուն, պահանջեցին Պալատէն Սահմանադրութիւնը վերջայտարարել, հակառակ պարագային սպառնալով քաղել Մայրաքաղաքին վրայ:

Ու Ապտիւլ-Համիտ տեղի տուաւ այդ սպառնալիքին: Միթէ 33 տարի ազատ միտքը մարտիրոսացնող և Երկիրը դժոխքի ու աւերակի վերածող Բռնապետութիւնը այդքան շուտ և դիւրութեամբ տեղի տուեր էր: Միթէ՞ այդ անօրինակ բռնապետութեան համար բաւական էր սոսկ սպառնալիք մը՝ որպէս զի Սահմանադրութիւնը վերահաստատուէր և իրական ազատութիւնը մոռտք գտնէր այս երկրին մէջ:

Եւ սակայն իրականութիւնն այն էր որ ժողովրդական ընդհանուր ցոյցերն ու արտայայտութիւնները կը փառաբանէին Յեղափոխութիւնն ու Յեղափոխական Կուսակցութիւնները: Շարաթներով Թուրքիան տեղի ունեցած անակնկալով արբեցած ու յափշտակուած՝ յեղափոխական յաղթանակը կը տօնէր:—Ազատութեան, Արդարութեան և Միութեան գաղափարն էր յաղթանակողը:

Մակեդոնական ու Հայկական յեղափոխական կազմակերպութեանց մարտական խումբերը զինաթափ եղան: Անոնք հաւատացին Սահմանադրական նոր Թուրքիոյ վերածնութեանն ու ազգերու իրաւանց պաշտպանութեանը: Ասով ապացուցուեցաւ այն ճշմարտութիւնը թէ Հայ յեղափոխականներու էութեանն ու նպատակին մէջ բնաւ անջատողութիւն չկայ:

Բայց արբեցութեան օրերն ու մեղրալուսնի ամիսը

չըրացած՝ հետզհետէ յայտնուեցաւ որ Ազատութիւնը, Սահմանադրականութիւնը, Օսմանցիութիւնը, ինչպէս նաև Արդարութիւնն ու Ազգային Իրաւունքները Իթթիհատը տարբեր կերպով կը հասկնար ու կ'ըմբռնէր, հպատակ ազգերը՝ տարբեր:

Իթթիհատը՝ որ Բարիդի մէջ դաշնակցած կուսակցութեանց ու տարրերու հետ համագործակցութիւն ստեղծելու յանձնառութիւնն ունէր, դրութեան տէրը դառնալէ յետոյ բռնուեցաւ կարծես մենատիրութեան ակսով: Ու թէև իր վարիչները նախարարական պատասխանատուութիւն չէին ստանձնէր՝ այդ պաշտօններուն հրաւիրելով Համիտեան դպրոցին ծառայածներ, բայց իսկական իշխանութիւնը իրենց էր վերապահուած:

Կատարուեցան փարլամենթական առաջին ընտրութիւնները. հպատակ ազգերը իրենց համեմատական ներկայացուցչութեան իրաւունքի հարցը դրին մէջտեղ, բայց լսելի չեղան. ընդհակառակը Հայկական Շրջաններու մէջ մինչև իսկ զանազան սպառնալիքներ չըջան ըրին, որոնք այս կարգի պահանջները լռեցնել տալու նպատակն ունէին:

Քիւլչիւկ Սայիտ փաշան բաւականաչափ սահմանադրական չնկատուելով՝ անոր յաջորդեց ծագումով Կիպրոսցի Քիւսմիլ փաշան, որ իր դահլիճին մէջ ունեցաւ իբր ներքին գործերու նախարար՝ Հազգը փաշան, նախկին րէփիմի պաշտօնատարներէն, որուն հովանիին տակ կատարուեցան ընտրութիւնները:

Ընտրուած պատգամաւորներուն մէջ իրենց անցեալով ու գործերով ծանօթ աւատապետներու և միւթէղալիպէներու—ըլան հոգեւորական թէ աշխարհական—ներկայացուցիչները ջախջախիչ մեծամասնութիւն կը կազմէին, որոնցմէ չատ մը ոչ-Իթթիհատականներ երբ Մայրաքաղաք ոտք կը դնէին՝ Իթթիհատի հաւատարիմ մնալու խոստումը ընելով կ'ընդունուէին անոր շարքերուն մէջ:

Խորհրդարանը բացուեցաւ, բայց խոստում տուողներէն կարեւոր մաս մը չուտով բաժնուելով՝ նոր կուսակցութիւն մը կազմելու հետամտեցաւ:

Սապահէտտինը չէր կրցած ասեմ մերեկգիշերի կուսակցութիւնը կազմել: Իթթիհատը չէր ուզէր նոյնիսկ լսել վարչային ապակեղորոնացման խօսքը, ու չէր կրնար հանգուրժել թուրք տարրեր կուսակցութեան մը գոյութեան:

Պահ մը Սապահէտտին ձուլուած նկատուեցաւ Իթթիհատի հետ, բայց այդ ձուլումն ալ շուտով վիժեցաւ: Այդ ձուլումն առաջացնելու և ազգայնական-չըջանային պահանջներուն բաւականութիւն տուած ըլլալու կանխամտածումով՝ Իթթիհատը ստեղծեց քիվսիի մեզունցիքի կարգախօսը: Թէ ի՞նչ բանի մէջ կը կայանար ասեմի մերեկգիշերի և քիվսիի մեզունցիքի մէջ գտնուող տարբերութիւնը, — ինձի կը թուի թէ երկու կողմերուն համար ալ պարզ չէր ու չէր կրնար ըլլալ:

Սապահէտտինը ասպարէզէն քաշուեցաւ, բայց մահմետական ազգայնականներու առաջնորդութեամբ կազմուեցաւ Ահրար կուսակցութիւնը, որ Իթթիհատէն ոչինչով կը տարբերէր և ընդհակառակը աւելի բազմաբղէտ դժգոհներու համախմբակցութեան տպաւորութիւնը կը թողուր: Այս խմբակցութիւնն ալ աթոռի, իշխանութեան հասնելու ձգտումներէ թեկադրուած՝ բնականաբար առաջ բերաւ ամենասուր պայքար մը և թշնամական վերաբերմունք՝ երկու կուսակցութիւններու մէջ: Երկու կողմն ալ մէկզմէկ տապալելու համար միջոցներու մէջ խորութիւն չդրին, բայց աւելի ցաւալին՝ Ահրարը իր անհաւասար ուժին իսկ բերումով դիմեց մահմետական հոգեւորականութիւնն ու մոլեռանդութիւնը գգուելու և մասսայական յուզում առաջ բերելու մեթոտին, որմէ ծնունդ առաւ Մուհամմէսիյէ յետադիմական խմբակցութիւնը:

Ընդհանուր այս յուզումին մէջ անտես առնուեցան Կայսրութեան վերակենդանացումի, ազատութեան ամրապնդումի, վարչական, տնտեսական, ընկերային բարեկարգութեանց նման բազմաթիւ ու կենսական հարցերն ու պահանջները: Այս կացութեանէն կօդտուէին սակայն յետադիմականները: Միակ քաղաքական կուսակցութիւնը՝ որ Սահմանադրութեան ու Ազատութեան,

գուցէ և Երկրի բաղդին սպառնացող վտանգը տեսնելով՝ չէր թերանար իր հայրենասիրական-քաղաքացիական պարտականութիւնը կատարել և զգուշացնել մէկզմէկ յոյսոող խելակորոյս կողմերը, այդ կուսակցութիւնն ալ եղաւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը: Բայց ի դուր անցան եղած յորդորները: Վրայ հասաւ 1909 Մարտ 30ի յետադիմական Պետական Հարուածը:

Զօրանոցներուն մէջ «խալամութիւնը փրկելու» համար կատարուած փրփականանքները իրենց արդիւնքը տուին: Մայրաքաղաքի զօրքը ապստամբեցաւ: Իթթիհատական երիտասարդ սպաններէն չատեր սպանուեցան: Փարլամենթը պաշարուեցաւ և նախարարութիւնը տապալեցաւ: Ու Երլտըզը կրկին կ'երեւար յաղթական:

Անդին, Գաւառն ալ անմասն չմնաց այս հարուածին ազդեցութենէն: Մայրաքաղաքի այս հակասահմանադրական ու հակահայրենասիրական վէճերու և պառակտումներու ժամանակ՝ Կիլիկիոյ մէջ ալ խայտաբղէտ տարրեր, զանազան կարգի և գոյնի հրապարակագիրներ և թերթեր, որոնց մէջ Իթթիհատականներ ալ, ինչպէս նաև հոգեւորականներ, Համիտականներ ու միւլթէզալիպէներ՝ հակահայկական փրփականատ կը մղէին: Հայերը սահմանադրութեան, հաւաստութեան և արդարութեան գաղափարներով գինովցած էին, իրաւունքի գիտակցութեան նշաններ ցոյց կուտային — ,ապստամբներ էին ուրեմն և արժանի՝ պատժուելու: Ու ի՞նչ աւելի յարմար ժամանակ՝ քան Մարտ 30ի Պետական Հարուածին յաջորդող անիշխանութեան օրերը: Եւ չէ՞ որ նոյն իսկ 1905—1906ի ընդհանուր կոտորածներուն ժամանակ Ատանան իր չըջաններով ազատ էր մնացեր ընդհանուր աղէտէն: Ու կատարուեցաւ տմէնէն անաւոր աղէտը այդ նահանգի Հայերու գլխուն ևս: Յիշեցի միայն չոր իրողութիւնը, կարեւոր պատմութեան համար, նպատակ չունենալով նոյնիսկ այդ տխուր դէպքերուն ընդհանուր պատկերը տալ:

Եւ մայրաքաղաքին մէջ ո՛չ մէկ դիմադրութիւն այս Զինուորական Ապստամբութեան ու Պետական Հարուածին դէմ:

Վտանգուած Սահմանադրութիւնն ու ազատութիւնը պաշտպանելու քաղաքացիական պարտականութեան ոչ մէկ ժէսթ ու անձնագոհ չարժուած: Այդ պարտականութիւնը կատարելու համար Հ. Յ. Դաշնակցութեան կոչերն ու նախաձեռնութիւններն ալ դրական հետեւանքի չհասան: Իթթիհատական ղեկավարները հազիւ կարողացան անհրեւութանալ և իրենց կեանքը վտանգէ ազատել: Ու ամբողջական ազգը, մտաւորականութիւնը, ամբողջ պատճառ էր ընդունելու նոր րէժիմ մը՝ ինչ տեսակի ալ որ ըլլար անիկա:

Այս անգամ ալ փրկութեան ձեռքը Մակեդոնիայէն հասաւ: Հոն գտնուած բանակի Սահմանադրական-Իթթիհատական սպաներն էին որ շտապեցին արշաւել Պոսոյ վրայ և յողեցան ազատել վտանգուած Սահմանադրութիւնը: Արշաւող բանակին միացան Մակեդոնական և Հայ յեղափոխական կուսակցութեանց ղինակիրներ: Այս քայլով երկրորդ անգամ ըլլալով ու իրենց կեանքին գնովը ապացուցին Հայերն ու Մակեդոնացիները թէ անբաժանելի կերպով կապուած են Սահմանադրական թուրքիոյ:

Եկաւ Ազատարար Բանակը, ինկան զոհեր՝ բայց փրկուեցաւ Սահմանադրութիւնը: Մայրաքաղաքը՝ որ ապստամբ ղինւորները կը ծափահարէր քանի մը օր առաջ՝ մեծ թափով ծափահարեցնաւ և մուտքը Ազատարար Բանակին: Խորհրդարանը՝ որ երկու օր առաջ հպատակած էր ապստամբներու պահանջներուն, ի լուր աշխարհի յայտարարելով որ Ապստամբութեան ու Պետական Հարուածին մէջ Սահմանադրութեան դէմ ուղղուած ոչինչ չէր գտած, նոյն Խորհրդարանը այս անգամ Ազատարար Բանակի հովանաւորութեան տակ գումարուելով՝ գահընկեց հռչակեց Ապսիւլ-Համիսը:

Ու ներքին տագնապի այդ ժամանակամիջոցին՝ Երեւակ Զինակցութեան անդամ Աւստրիան էր որ իր առկախ մէկ հաշիւը մաքրեց՝ Պերլինի Դաշնագրով ժամանակաւորապէս իր գրաւման յանձնուած Հէրսէք-Պոնան վերջնականապէս կցելով իր հողամասին:

Համիտի դահնկեցութեամբ փոխուեցաւ արդեօք դրութիւնը: Երբեքն էր արդեօք միակ որրանը Յետադիմական Շարժման: Երեւոյթները դրական ոչինչ կը յայտնեն:

Այս արիւնալի անցքերէն յետոյ՝ պաշարման վիճակ յայտարարուեցաւ, ղինուորական դատարաններ հիմնուեցան, մարդկային մարմիններ ճօճեցան կախաղաններու վրայ, բայց յետադիմութեան վախն ու կասկածը չի վերցաւ, առանց վերնալու նաեւ պաշարման դրութիւնը. ընդհակառակը աւելի քան չորս տարիներէ ի վեր պակաս չեղան անոր տեսականութեան նպաստող դէպքեր:

Ազատական Յաղթական Բանակին հետ վերստին իրենց նախկին դիրքերուն վերադարձան Իթթիհատի ղեկավարները: Ըսենք որ նախ քան Մարտ 30ի Պետական Հարուածը՝ իրենց վերապահումներէն դուրս գալով Իթթիհատի ղեկավարները՝ մէկ կողմէ Սահմանադրութիւնը վերաքննութեան ենթարկեցին և Գահին բոլոր հաւանական սոսնձգութիւններէն պաշտպանուող Աղբային-Վեհապետական, տեմոկրատական սկզբունքներու վրայ հիմնուած բարեփոխութիւններ մտցուցին Սահմանադրութեան մէջ, միւս կողմէ՝ հետզհետէ նախարարական աթոռներ գրաւելով՝ ստանձնեցին կառավարութեան պաշտօնական պատասխանատուութիւնը:

Բայց այդ սահմանադրական բարեփոխութիւնները չէին որ պիտի կազմէին անհրաժեշտ բարեկարգութեանց օրէնադրութիւնը, ներքին աշխարհավարութեան ուղեգիծը: Ժողովրդական Վեհապետական սկզբունքին վրայ հիմնուած Սահմանադրութիւնը կարող էր գուցէ ղեկավար ըլլալ սահմանուելիք կարգերուն և աշխարհավարութեան տրուելիք ուղեգիծին, բայց ինքնատիւ քեան այդ ուղեգիծը չէր անմիջականը:

Կարեւորը կը պակսէր:—

Ո՛ւր էր Ժողովրդապետական իրաւանց համոզումներով տոգորուած, այդ իրաւունքները ձեռք բերելու համար պայքարած ու յաղթանակած Տիրապետող Ազգի Ժողովուրդը:

Ո՛ր էին այդ ժողովուրդի նիւթական ու բարոյական ցաւերովը տանջուած, այդ ժողովուրդի ծոցէն ծնած ու ապրած և անոր շահերու պաշտպանութեանը նուիրուած ներկայացուցիչները:

Ընդհակառակը, ժողովրդական ներկայացուցչի աթոռները գրաւած էին մեծ մասամբ անոնք՝ որոնք կուսակցական ի՛նչ պիտակի տակ ալ ապաստանէին, իրենց դասակարգային շահերովն ու կեանքովը ամբողջովին հակառակ էին նոյն ժողովուրդի կենսական շահերուն:

Ժողովրդական ներկայացուցչական աթոռները գրաւող այս նոյն տարրերն էին տեմոկրատական-ժողովրդապետական սահմանադրութեան տրամադրութիւններ ու սկզբունքներ քուէարկողները, որոնց դէմ առաջին հարուածը իրենք պիտի տային առիթն ու հնարաւորութիւնը ներկայացած ատեն:

Ահա այս իսկ պատճառներով ալ ներքին վերակազմութեան և վերածնունդին համար օրէնսդրական հիմնական ու իրական աշխատութիւններ չկրցան կատարուիլ: Փարլամէնդական աշխատութիւններու սկիզբէն իսկ՝ Սահմանադրական-Տեմոկրատական ազատութիւնները սեղմուեցան ընկերակցութիւններու օրէնքով, որուն 4րդ յօդուածով արգելք կը դրուէր ազգային կազմակերպութիւններու կազմութեան, իբրեւ թէ Թուրքիոյ մէջ զանազան ազգեր գոյութիւն չունենային և օրէնսդրական հրամանով մը հնարաւոր ըլլար ազգային անհատականութիւններն ու անոնց բնականոն զարգացման ընթացքը կանգնեցնել:

Հակառակ ընկերակցութեանց այս օրէնքին, հակառակ կախաղաններու և պաշարման դրութեան ու զինուորական դատարաններու, Փարլամենթի ծոցին մէջ իսկ առաջ եկան նոր համախմբումներ: Քայքայուած Ահրարին յաջորդեց Իթիլաֆի կուսակցութիւնը, որ ճիւղաւորուելով ու անուններ փոխելով, առանց դաւանանքի փոփոխութեան, «ժողովրդական», «տեմոկրատական», «ազգայնական», և այլ պիտակներով սկսաւ գործել. կազմուե-

ցան հաւ ազգային խմբակցութիւններ՝ որոնք կը ներկայացնէին Իթիթիհատի ընդդիմադիր բանակը:

Ներքին բարեկարգութեան փոխարէն՝ Մակեդոնիոյ և Ալպանիոյ մէջ ազգային ակներե հալածանքն է որ ծայր տուաւ: Հալածուեցաւ մակեդոնական Սերպ, Յոյն, Պուլկար ազգերուն պատկանող ուսուցչութիւնն ու այդ տարրերու ազգային դաստիարակութիւնը: Պոսնա-Հէրսէքէն կը բերուէին իսլամ դադութականներ և կը զետեղուէին Մակեդոնական ո՛չ-իսլամ ժողովուրդներու շրջաններուն մէջ, տեղի տալով միջազգային կռիւներու և իրաւացի դժգոհութեանց: Ազգային հողի վրայ գործ դրուած այս հալածանքէն անմասն չմնաց Ալպանական ազգը—մահմետական թէ քրիստոնեայ—որ ազգային գրի ու գրականութեան վերածնունդի նոր շրջանին մէջ մտնել կը փորձէր՝ արարական գրերու փոխարէն լատին տառերը իւրացնելու իր ձգտումներով և ազգային կրթութեան հիմը դնելու իր աշխատանքով:

Հայաստանի մէջ ակներե հայահալած քաղաքականութիւն չկար: Բայց Համիտեան Րէժիմի ղոհներուն—Հայերուն—ձայնը չէր լսուեր՝ որոնք արդարուքիւն միայն կը խնդրէին, որովհետեւ սեփականութեանց յափշտակութիւնները չէին վերադարձուեր, Համիտեան Րէժիմի ժամանակ իսկ դատապարտուած ոճրագործները ներման կ'արժանանային, սպանութիւններ և առեւանգութիւններ յաճախողէս կը դառնային, անոնց հեղինակները մնալով առանց պատիժի. նոր յափշտակութիւններ կը կատարուէին նոյն իսկ՝ առանց արդարադատութեան:

Ազգահալած քաղաքականութեան այս անհուսալի վազքը մինչև հոն հասաւ, ուր ինքնակամօրէն զինաթափ եղած մակեդոնական հրոսակները վերստին գէնքերնին առնելով՝ սկսան իրենց նախկին յեղափոխական գործունէութեան վերադառնալ: Ալպանացիք զինեալ ապստամբութեան դիմեցին: Ու այս բոլորին դէմ բնականաբար զսպիչ բանակներ կարչառուէին:

Միայն իսկամ Ալպանիան չէր ըմբոստ: Իսկամ Արաբիան, Եգիպտոսը, եւս չէր դադարէր կիսանկախութեան կռիւ մղելէ:

Եւ մինչ հակադգային քաղաքականութիւնը այս վիճակին հասած էր, Մայրաքաղաքին մէջ, Խորհրդարանէն ներս թէ դուրս՝ իշխանութեան շուրջը կուսակցական պառակտումներն ու քայքայումները աւելի եւս սաստկացան, այնպէս որ ո՛չ ժամանակ, ո՛չ ալ ընդունակութիւն կար օրկանական աշխատանք կատարելու, Պետութեան ապրած անձկութեան վրայ լուրջ ուշադրութիւն դարձնելու ու գործուած սխալներն ըմբռնելու եւ ուղղելու:

Այս վիճակէն օգուտ քաղեց դարձեալ Եւրեակ Զինակցութեան անդամ Իտալիան, որ առանց նոյնիսկ ո՛ր եւ է ձեւական արդարացուցիչ պատճառի, առանց դիւանագիտական միջադէպեր ունենալու — «գլուխ չեա կրնար Ափրիկէն օգտագործել, այն տեղ իմ շահերս չեն պաշտպանուիր, ես իմ քաղաքակրթիչ դերս պիտի ստանձնեմ» ըսելով, քսանհորս ժամեայ վերջնագրէ մը յետոյ, գնաց արշաւել Ափրիկեան Տրիպոլիսի եւ Պենկագիի վրայ: Իտալական այդ յիլուզակային պատերազմին հետեւանքն ալ յայտնի է:

Ու մինչ այս պատերազմը կը մղուէր, անդին մէկ կողմէ Մակեդոն-Ալպանական շարժումները մտահոգիչ աստիճաններու կը հասնէին եւ միջազգային բնաւորութիւն կը ստանային՝ բարդութեանց ու միջամտութեանց տեղի տալով, միւս կողմէ Իթիթիատը ալ եւս Գահին կողմէ վտանգ չտեսնելով, ընդհակառակը վտանգը Փարլամենթին մէջ թափնուած ըլլալու համոզումով՝ Սահմանադրութեան նոր վերաքննութեան եւ մէկ քանի յօդուածներու բարեփոխութեան խնդիր կը յարուցանէր՝ Ժողովրդավետութիւնը Գահին ստորագրեալ տալու համար:

Այդ ձեռնարկը առաջ բերաւ Իթիթիատական նախարարութեան ապալումը:

Իշխանութիւնը անցաւ հակառակորդներու ձեռքը:

Մինչեւ օրս ալ դեռ գաղտնիք կը մնայ, կամ գէթ

որոշապէս պարզուած չէ՝ թէ ղինուորական դասի եւ ղինուորական շահերու պաշտպանութեան ո՞ր խմբակն էր եւ ի՞նչ ուժ էր այն՝ որ ստիպեց Իթիթիատը ժամանակաւորապէս տեղի տալու:

Որովհետեւ Իթիթիատի պատմութիւնը գրել չէ մեր նպատակը, դէպքերը կը շօշափենք այն չափով՝ ինչ չափով որ անհրաժեշտ կը դառննք Բարենորոգմանց Խնդրի զանազան ծալքերը պարզելու համար: Այսքան ըսենք որ, ըստ մեզ, Դահլիճի փոփոխութիւնները, իշխանութիւնը Իթիթիատական կամ ոչ-Իթիթիատական ձեռքերու անցնելը՝ առանձնապէս կարեւոր փոփոխութիւններ չբերին ներքին աշխարհավարութեան մէջ: Տարբերութիւնը կը կայանար ոչ-Իթիթիատականներու յատուկ եղող կորովի ու յանդգնութեան պակասութեան մէջ միայն:

Պալքանեան փոքր Պետութիւններն ու Ազգերը, դժուարած ազդեցութեան ու նուաճումներու մասնաւոր շահերէ, տարիներով իրարու դէմ մահացու թշնամութիւն անուցանելէ եւ իրար բղկտելէ յետոյ՝ անակնկալ կերպով իրարու մօտենալով՝ դաշնակցեցան եւ Մակեդոնական Բարեկարգութեանց հարցը հաւաքաբար ձեռք առին:

Պալքանեան Պետութիւններու միջամտութեան խառնուեցան նաեւ Մեծ Պետութիւններու միջամտութիւնները: Ու այս անգամ ալ, ինչպէս աւանդականօրէն եղած է, Օսմ. Կառավարութեան պատասխանը եղաւ այն՝ թէ ամբողջ Կայսրութիւնն է որ բարեկարգութեան կարօտութիւնը կը զգայ եւ թէ այս նպատակով ալ հարկ եղածը պիտի գործադրուի՝ 1880ին Մակեդոնիոյ համար Պետութեանց համաձայնութեամբ մշակուած Բարեկարգութեանց Ծրագրի հիման վրայ, չրջանալով բաժանումներով եւ ինքնաբերաբար, առանց սակայն օտար միջամտութեան պէտքն զգացուելու:

Այս աւանդական քաղաքականութիւնը, ինչպէս պատմութիւնը ցոյց տալով, յանգեցաւ արիւնալի եւ պատմութեան մէջ քիչ անգամ հիմնական դրոշմադրամ միայն չէր դրոշմադրամ միայն չէր ձեռք բերել:

տեսնուած ծանօթ Պալքան Պատերազմին, որուն հաշուեյարդարութիւնը դեռ մինչեւ օրս լիովին վերջացած չէ թէեւ, և սակայն՝ այդ պատերազմի սկզբնաւորութեամբը փակուեցաւ նաև Թուրքիոյ Բարենորոգումներու չորրորդ օրջանը, դեռ 1912 տարին չբոլորուած. այսինքն՝ Օսմ. Սահմանադրութեան վերջապարարութեան թուականէն հազիւ չորսուկէս տարի յետոյ:

ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐՈՒ ՀԻՆԳԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Եթէ 1878—1895 և 1895—1908ի Համիտեան Շրջանին ո՛չ ընդհանուր Թուրքիոյ և ո՛չ ալ մասնաւորապէս Թրքահայաստանի—Արեւելեան Նահանգներու, ինչպէս կը սիրեն անուանել Թուրք հայրենասէրները խորշկով պատմական անունէն—Բարեկարգութիւնը ոչ միայն տեղի չունեցաւ, այլ և լրացուեցաւ այն ամէնը՝ ինչ որ անհրաժեշտ էր երկիրը անտեսապէս քայքայելու, բարոյապէս անանկացնելու, զինուորականապէս անպէտ դարձնելու և քաղաքականապէս ոչնչութեան վերածելու համար—այդ դեռ հասկնալի էր: Հասկնալի էր՝ որովհետեւ արդէն բացատրեցինք թէ բռնապետութիւններու գլխաւոր հոգածութիւնն է իրենց սեփական իշխանութիւնը, անձնական անպահովութիւնը՝ որուն համար պատրաստ են զոհելու ամէն ինչ: Մենք տեսնք որ Ապտիւլ-Համիտ այդպէս ալ վարուեցան: Չկար այլևս բարեկարգութեամբ Կայսրութիւնը փրկել ցանկացող դահակալը, չկային այլևս բարեկարգութեամբ Հայրենիքն ու Պետութիւնը ակներեւ վտանգէն ազատելու նուիրուած աւագանիներ ու պետական անձնաւորութիւններ, չկային նաև վարէն, տիրող ժողովուրդէն, բարեկարգութիւն պահանջող ժողովուրդէն: Այսպէս իմաստացումով պարտադրող դասակարգեր: Այսպէս ալ իրաւունքով ալ Բարեկարգութիւնը ո՛չ միայն հնարաւոր չէր, այլ անոր խօսքն ալ կարելի չէր ընել:

Բայց մի՞թէ նոյն հոգեբանութիւնն ու նոյն տրամադրու-

թիւնները կը ներկայացնէին 1908 Յուլիս 10ի Պեսակաճ Հաւուածը առաջացնող Երիտասարդ Թուրքերը: Ինչո՞ւ չիրագործուեցաւ Բարեկարգութիւնը. ինչո՞ւ ամուլթեան դատապարտուեցաւ Սահմանադրութիւնը:— Ոչ մէկ կասկած չկրնար ըլլալ որ Երիտասարդ Թուրքերը անկեղծօրէն բարեկարգութեան ցանկացող և զայն իրագործելու բաղձանքով տագորուած հայրենասէրներ չըլլան: Եթէ Միթհատ փաշայի օրով տասնեակներով միայն կը հաշուուէր բարենորոգչականներութիւնը, ներկայիս՝ զինուորական ու քաղաքացիական բիւրոկրատիայէն հարիւրներով Երիտասարդ Թուրքեր կարելի է հաշուել:

Բայց ուրիշ բան է բաղձալը, ուրիշ բան է կարենալը:

Երիտասարդ Թուրքերը անկարող էին և ե՛ն իրենց ցանկացած Բարեկարգութիւնը ծրագրել և իրագործել: Տակաւին հասած չեն զարգացման, բարեշրջման այդ աստիճանին:

Ըսինք ու կը կրկնենք որ, Թուրքիան բաղկացած ըլլալով աշխարհագրականապէս, տնտեսապէս, կուլտուրապէս, ծագումով ու պատմութիւնով մէկզմէկէ տարբեր երկրամասերով ու ժողովուրդներով, անհնար է միեւնոյն օրէնքին ու պայմաններուն ենթարկել ամբողջ Թուրքիոյ երկրամասերը՝ իրենց ժողովուրդներով: Նոյն իսկ միեւնոյն շրջանի, միեւնոյն երկրամասի մէջ գանուող բնակակից ժողովուրդներ կան, ինչպէս օրինակ Հայաստանի մէջ՝ ուր Քիւրտ, Հայ և Թուրք ազգաբնակչութիւնները բոլորովին կը տարբերին իրենց մշակութիւնով ու ընկերային, կրօնական, քաղաքական ըմբռնումներով, իրենց բարքերով ու ընդունակութիւններով: Քիւրտը՝ պատմութեան, գրէ ու գրականութեան գուրկ, կիսաթափառական—կ'ապրի Կայսրութեան մէջ ցեղային—աւատական կազմով ու կիսանկախ: Անհնար է որ այդ ժողովուրդը կառավարուի գրով ու գրականութիւնով, պատմութիւնով ու աւանդութիւններով, նստակեաց ու քաղաքակրթութեան որոշ աստիճանի հասած Հայ ժողովուրդին պատշաճօր օրէնքներով:

Պալքանեան Պատերազմէն յետոյ՝ Թուրքիոյ մնացած

գլխաւոր երկրամասերն են Հայաստանը, Կիլիկիան, Միջագետքը, Պաղեստինը, Սուրիան, Արաբիան և Եփեսոսը: Այս երկրամասերուն մէջ ամենաընդարձակ ու առաւելագոյն մասերը գրեթէ միատարր են, արար ժողովուրդով բնակուած, Սուրիան, Արաբիան, Եփեսոսը, Միջագետքը, մինչեւ Պաղեստինն ու Պարսից ծոցը: Այս ժողովուրդի մեծագոյն մասը կ'ապրի կիսանկախ, ու հասած ըլլալով ազգային որոշ գիտակցութեան՝ կը պահանջէ իր ազգային մշակոյթի ազատ զարգացման և Կայսրութեան մէջ քաղաքականապէս իր արժանի դիրքը գրաւելու իրաւունքը:

Անհար է այլեւս կանգնեցնել այդ գիտակցութիւնը և կառավարել այդ ժողովուրդները Հայաստանի, Կիլիկիոյ և Անատոլիոյ մէկ քանիայլ նահանգներու վրայ հաւասարապէս գործադրել ցանկացուած օրէնքներով:

Հետեւեալ, Թուրքիոյ համապետական բարեկարգութիւնն ու վերածնունդը պայմանաւորուած է շրջանային ու զգային բարեկարգութիւններով եւ վերածնունդով:

Եւ ճիշտ հոս է որ Թուրք բիւրոկրատիայի փոքրամասն բարեկարգիչ տարրը չկրնար հաշտուիլ, որովհետեւ իրեն մէջ ալ ազգային գիտակցութիւնը զարթած ու զարգացած է և ակներեւ կը տեսնէ թէ մահմետական ու ոչ-մահմետական հպատակ ազգերու թիւին համեմատութեամբ՝ քուրճ համարուած տարրը փոքրամասնութիւն կը կազմէ: Չկրնար հաշտուիլ, որովհետեւ Օսմանեան Կայսրութիւնը պատմական ինչ պայմաններու մէջ և ապազգային ինչ բանալներով ալ հիմնուած ընդունուի, յամենայն դէպս, ի դիմաց Մեծն Օսմանի և իւր հետեւորդ Տոմի ու Տաճիկներու՝ Թուրք Կայսրութիւն մըն է: Ուստի՝ Թուրք ազգային գիտակցութիւնը, Թուրք հայրենասիրութիւնը կը թելադրեն պահպանել ու ամրապնդել Թուրք տիրապետութիւնը. մինչդեռ չըջանային-ազգային օրէնքներով Կայսրութիւնը վերակազմուելու, բարեկարգութիւնները այդ ոգիով ու սկզբունքով իրագործուելու պարագային, ըստ այդ հայրենասէրներու սահմանափակ ու չովէն տեսութեան, Թուրք

տիրապետութիւնը կը վտանգուի և Թուրք Կայսրութիւնը իր դիմագիծով կ'ալլափոխուի:

Թուրք հայրենասէրներու հայեցողութեամբ, Թուրք տիրապետութիւնը պահպանելու և ամրապնդելու, Թուրք Կայսրութիւնը իր նախկին ուժին ու փառքին հասցնելու համար անհրաժեշտ պայմաններ են՝

ա. Քրիստոնեայ հպատակները չեզոքացնել՝ մահմետական զանգուածին մէջ խառնելով ու պարփակելով:

բ. Ապազգային մահմետականներէն ստեղծել Թուրք Մեծ Ազգութիւնը:

գ. Իրենց ազգային դիմագիծը պահող մահմետական ազգերուն մէջ ուժեղցնել Կրօնքի ու Խալիֆայի ազդեցութիւնը, և մէկ կողմէն կրօնքի, միւս կողմէ՝ դէնքի ազդեցութեամբ պարտադրել համակերպութիւնը՝ Թուրք տիրապետութեան,

դ. Վերածել ազգութիւնները բացարձակապէս կրօնական հմայքներու և նոյնացնել անոնց ազգութիւնները Օսմանցիութեան հետ, այսինքն իրագործել իւրատեսակ ճուշտում:

Առանց այս պայմաններուն՝ ամէն մէկ բարեկարգութիւն—, որ իր մէջ կը պարունակէ շրջանային ու ազգային պահանջներուն բաւականութիւն տալու սաղմը, յաշտ Թուրք հայրենասէրներու—Երիտասարդ-Թուրքերու—վտանգ է Թրքութեան և Թուրք Կայսրութեան համար:

Այդպէս է արդեօք:— Դժուար է պատասխանել:

Քաղաքակրթութեան բոլորաստիճաններուն վրայ գտնուած երկիրներու մէջ ալ այս կարգի հարցերու վերաբերմամբ տիրողներու և տիրապետողներու, իշխողներու և հպատակներու մէջ հոգեբանօրէն կը տարբերին տեսութիւններն ու դատողութիւնները:

Այս այսպէս ըլլալով հանդերձ՝ բացառութիւններ պակաս չեն և գիտութեան ցուցմունքները կուգան այդ տարբերութիւնները ջնջելու:

Փաստը այն է սակայն որ ընդհանուր առմամբ, աւատական ու պուրժուական դասակարգերու, բիւրակրատական ու

հոգեւորական դասերու մէջ այդ տարբերութիւնները գոյութիւն ունին: Աւելին: Այդ տարբերութիւնները գոյութիւն ունին ո՛չ միայն տիրապետող ազգերու հոգեբանութեամբ, այլ և տիրապետուածներու մէջ իսկ: Անհնար է պնդել ևհա ստատել որ Արաբ, Քիւրտ, Ալպանացի, Յոյն և Հայ հպատակ ազգերը, իբրեւ տիրապետուածներ, միեւնոյն կերպով կ'ըմբռնեն, միեւնոյն հոգեբանական ձգտումներն ունին:

Ու որովհետեւ մեր գլխաւոր նպատակն է կարելի եղածին չափ ուղիղ եղբակացութիւններու հասնիլ, այդ պատճառով ալ այս հարցին ուսումնասիրութեան մէջ միշտ աշխատած ենք երեւոյթները դիտել չափազանց առարկայական կերպով, որպէսզի կարողանանք մեր անաչառութիւնն ու անկողմնակալութիւնը պահպանել:

Արդ, մեր առաջադրած հարցին լուծման մօտենալու համար, պէտք է խոստովանիլ որ Մակեդոնական, Եէգէական քրիստոնեայ Յոյներու, Պուլղարներու, Սերպերու, Բուլղաներու ձգտումներն ու հոգեբանութիւնները ամբողջովին այնպէս չէին կրնար ըլլալ, ինչպէս Հայունն է: Մահմետական Ալպանացիի ձգտումն ու հոգեբանութիւնը այն չէր ըլլար ինչ որ է Քիւրտինը, ինչպէս և՛ Արաբինը, Եէմէնցիինը կամ Սուրիացիինը:

Գաղտնիքներ չէին Մեծ-Յունաստանի, Մեծ-Պուլղարիայի, Մեծ-Սերպիայի իտէպնները: Մակեդոնական և Ալպանական ինքնավարութեանց ձգտումները քաջալերուեցան և մոռնող ստացան փոքրիկ բայց յաւակնոտ Յունաստանէն, աւելի ինքնավաստահ Պուլղարիայէն, ինչպէս նաև Սերպիայէն, Աւստրիոյ և Իտալիոյ յայտնի և անյայտ պաշտպանութենէն ու դժբաղդումներէն:

Այս պայմաններուն մէջ՝ Երիտասարդ-Թուրքերը կամ Թուրք հայրենասէրները բոլորովին մեղադրելի չեն՝ եթէ կատարեալ վստահութիւն չէին տածեր դէպի այդ ազգութիւնները:

Թուրք տիրապետութեան տեսակէտէն՝ Թուրք հայրենա-

սէրներու, — Երիտասարդ-Թուրքերու — տեսածն ու դիտածը, և անոնց մտահոգութեան առարկայ եղած հարցը ճիշտ էր: Փաստի և իրականութեան մասին չէ որ պիտի տարբերինք կողմնակալութեամբ և վիճելի համարենք: — Ո՛չ:

Մեր դիտողութիւնն ու տարբերութիւնը երեւոյթները ամբողջովին չդիտուելուն, պատմութեան ու գիտութեան դասերուն ուշադրութիւն չդարձուելուն և նախազգշութեան համար ձեռք առնուած միջոցներուն մասին է:

Նախ, ըսենք որ հպատակ ազգերու մէջ Հայը ուրիշներէն բոլորովին տարբեր ու բացառիկ դիրքի մէջ կը գտնուի: Հայը չունի իր արեւակից ու կրօնակից ազատագրուած Երկիրն ու Պետութիւնը, ինչպէս են Յունաստանը, Պուլղարիան, Սերպիան և Ռումանիան՝ իրենց արեւակից ու կրօնակից ժողովուրդներուն համար, որպէսզի հնարաւոր ըլլայ կասկածիլ և ենթադրել թէ Հայն ալ դէպի իր արեւակից ու կրօնակից Պետութիւնը հակելու ձգտումն ունի:

Հալ Ազգը բաժնուած է այնպիսի ազգերու և պետութիւններու մէջ և շրջապատուած է այնպիսի ժողովուրդներով՝ որ անոր համար խելակորոյս ինքնասպանութիւն պիտի ըլլար եթէ յաւակներ Անկախ Հայաստան ստեղծելու:

Հետեւաբար, մաթիմատիքական ճշդութեամբ, Հայերուն ձգտումն ու իտէպն ալ բոլորովին կը տարբերի: Հայուն բարենորոգչական պահանջներուն հիմը, ամբողջ իտէպլը կը կազմէ ստանալ ապրելու հնարաւորութիւնը, կուլ չերթալ և կուլտուրապէս ու տնտեսապէս զարգանալու պայմաններու մէջ դրուիլ:

Այս բացառիկ դրութեան մէջ կը գտնուի նաև ինքը, տիրապետող Թուրք տարրը: Ճակատագրականօրէն Թուրքին և Հայուն գոյութեան ապահովութիւնը, Թուրք գերիշխանութեան պահպանումը՝ Հայկական գոյութեան համար անհրաժեշտութիւններ կը ներկայացնեն, ուստի և Պետութեան կամ Կայսրութեան վերածնունդին համար Թուրք տիրապետող տարրը, ամէնէն առաջ իրեն յենարան և օժան-

դակ պիտի ունենար իր վիճակին ու ճակատագրին գիտակից Հայ տարրը :

Կայսրութեան վարիչները անընդունակ եղան այս անհրաժեշտութիւնը լիովին և կատարեալ անկեղծութեամբ ըմբռնելու , ըստ այնմ ուղղելով նաև իրենց վերաբերմունքը : Ճիշտ է , բերանացի ու գրաւոր կերպով հազար անգամ խոստովանած են այս ճշմարտութիւնը , առանց սակայն խօսքը գործին հետ համաձայնեցնելու և խօսուածին անկեղծութիւնն ապացուցանելու : Ընդհակառակը , գործը միշտ հակառակը եկած է հաստատել :

Երկրորդ , չնորհիւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան փրփալանտին , չնորհիւ նոյն Կուսակցութեան կողմէ մակեդոնացի յեղափոխականներու մէջ գործ դրուած տարիներու աշխատութիւններուն՝ ստեղծուած էր արդէն Մակեդոնական տեղական Յեղափոխական Կուսակցութիւնը՝ համանման Հ. Յ. Դաշնակցութեան քաղաքական դաւանանքին , որ կ'ընդունէր Կայսրութեան , Սահմանադրական Թուրքիոյ անբաժանելիութիւնն ու անձեռնմխելիութիւնը՝ ազգային ինքնուրոյնութիւնները յարգելով և անոնց ինքնազարգացման իրաւունքները ապահովելու պայմանով :

Այս դաւանութիւնը եղած է նաև Սուրիացիներու դաւանութիւնը , թէև անոնք չէին դիմած յեղափոխական աքթիւ գործունէութեան : Նոյն դաւանութիւնը կը փայլայէր նաև Ալպանիան :

Այս ազգերը իրենց կազմակերպութիւններով՝ այս սահմանափակ ձգտումներուն անվիճելի ապացոյցը տուին .—ինչպէս արդէն յիշած ենք—1908 Յուլիս 10ի աքտով ներշնչուած յոյսերու ազդեցութեան տակ և 1909 Մարտ 31ի Սահմանադրութեան և Սահմանադրական կառավարութեան դէմ ուղղուած Պետական Հարուածի և վտանգի օրերուն :

Երրորդ , ժամանակակից քաղաքակրթութիւնը , արտաքին աշխարհի հետ շփումները , ստեղծած են այնպիսի դրութիւն , ազգային գիտակցութեան այնպիսի վերազարթնում— ,

նոյն իսկ կիսավայրենի ցեղերու մէջ ,— որ անհնար է բռնի ուժով , ճնշումով ու հալածանքով ջնջել ժողովուրդներու մէջէն ինքնագոյութեան բնազդը , անգորութեան դատապարտել ճշունմի ու հալածանքի դէմ ինքնապաշտպանութեան , և դիմադրութեան ներքին բնազդական ձգտումն ու ուժը : Մէկ խօսքով , անհնար է այլևս ազգութիւնները ձուլել , ապաղ-գայնացնել կամ ջնջել :

Ժամանակակից քաղաքակրթութիւնը ցոյց կուտայ որ ազգութիւնները կը մնան , միայն թէ անոնց մէջ կը ստեղծուին շահերու նոյնութիւններ , և շահերու նոյնութիւններով միացած քաղաքական ընկերութիւններ , պետութիւններ : Օրինակները պակաս չեն և ո՛չ ալ անձանթ մեր Երիտասարդ Թուրք ղեկավարներուն : Ահա՛ Զուլիքերիան . շահերու ներդաշնակութիւնն է որ կը պահպանէ Անգլիական Կայսրութիւնը . այդ սկզբունքին վրայ է հիմնուած միեւնոյն Գերման ազգին պատկանող՝ բայց զանազան ցեղերու բաժնուող Գերմանական Դաշնակցական Կայսրութիւնը :

Թուրքիոյ մէջ ապրող ազգերը սակայն , այդ չափերուն և աստիճաններուն հասնելու յաւակնութիւնն ու պահանջները ցոյց չէին տուած :

Ուստի , բարենորոգչական յաւակնութիւնն ունեցող , իշխանութեան պատասխանատուութիւնը ստանձնող Թուրք ղեկավարներու հայրենասիրութիւնը պէտք է թելադրէր , պէտք է ստիպէր անկարելին կամ անհնարինը չփորձել , այլ տեղի տալով անխուսափելիին առջեւ՝ փրկել ու պահպանել այն՝ ինչ որ հնարաւոր է ընել առանց վտանգի ,—այսինքն պահպանել Թուրք Գերիշխանութիւնը , Կայսրութեան Թուրք ղեկավարներ , Կայսրութեան անբաժանելիութիւնը՝ կազմուած ու ապահովուած շրջանային ու ազգային վարչութեամբ և օրէնքներով :

Այս անխուսափելին , կեանքի անհրաժեշտութեան այս հրամայողականն է որ Երիտասարդ Թուրքերը կամ Թուրք ղեկավար ու պատասխանատու տարրերը չկրցան իւրացնել , չկրցան

մարտիկ և շարունակեցին հետեւիլ այն ուղիին՝ որ աւանդականն ու կորստաբերն էր :

Աւելին կայ : Բացի սակաւաթիւ անձնուէր ղեկավարներէ , Ներսիսապետ Թուրքերու մեծամասնութիւնը , Թուրք մտաւորականութիւնը կամ բիւրոկրատիան , ծնունդ ու սերունդ դարեւոյն անշարժութեան և մեղկութեան , չաղախուած ճակատագրապաշտութեամբ , լաւագոյն մտքերով ու զգացումներով յափշտակուած վայրկեաններուն մէջ անգամ հազուադէպօրէն ընդունակ է կամքիւ ու աքտիւ գործունէութեամբ և անձնագործութեամբ՝ բարձր հայրենասիրութեան , անշահախնդրութեան ապացոյցները տալու : Անոնք մեծ մասով կաշկանդուած են իրենց դիրքին , պաշտօնին շահերովն ու հաշիւներովը :

Այս դառն իրականութեան ապացոյցը տրուեցաւ երկու կերպով . — կամ իշխանութեան տիրանալու համար , առանց դէմքերն ու էութիւնները փոխուելու , զանազան անուններու տակ իրարու դէմ ատելութեան պայքար մղելով , և կամ՝ ուժը որ կուսակցութեան կողմը որ տեսնուէր՝ նոյն կուսակցութեան յարելով փոխն ի փոխ :

Բարբերու և նկարագիրներու այս վիճակով միայն կը բացատրուի անշուշտ ներքին քաղաքական-կուսակցական կռիւներով վատնուած ժամանակները , որոնք թոյլ չէին տար օրկանական շինարար աշխատանքով զբաղելու , մինչև որ հասաւ Պալքանեան Պատերազմը :

Մեր խոր համոզմունքով , եթէ Թուրք մտաւորականութեան բիւրակրատական ղեկավար ու պատասխանատու տարրերը հասած ըլլային զարգացման , բարեշրջութեան այն աստիճանին՝ որ կարենային թօթափել աւանդութիւնները և նախապաշարունակները և տեղի տային անհրաժեշտութեան առջև , ո՛չ միայն բարեկարգութիւնները իրագործելով ազատ կը մնային արտաքին միջամտութիւններէ , ո՛չ միայն Կայսրութիւնը փրկած կ'ըլլային , այլ և կը յաջողէր կազմել Պալքանեան

Դաշնակցութիւն մը , որուն գլուխը կանգնելով՝ կրնային ամբողջ Եւրոպային պատկառանք ազդել :

Այս խոր համոզմունքը ունինք , որովհետեւ ժամանակակից քաղաքակրթութիւնը , քաղաքական ըմբռնումներն ու ուժերու փոխ յարաբերութիւնները բնագոյրէն կ'ըստեղծեն մէկ կողմէ կեդրոնաձիգ՝ միւս կողմէ կեդրոնախոյս կազմակերպութիւններ . ուրիշ խօսքով՝ պետութիւններու , քաղաքական ընկերութիւններու կազմը կը հիմնուի և կը ներդաշնակուի մէկ կողմէ ապակեդրոնացեալ և միւս կողմէ կեդրոնացեալ սկզբունքներու վրայ : Ուստի կա տեղի կ'ունենայ պարզապէս այն բնական պատճառով , որ փոքր անհատականութիւնները անգոր են ուրոյն կերպով պաշտպանուելու՝ մեծ անհատականութիւններու հանդէպ : Իւրաքանչիւր անհատականութիւն՝ իր անհատականութիւնը պահելով և զարգացնելով հանդերձ , կը զգայ անհրաժեշտութիւնը դաշնակցելով ստեղծել կեդրոնացեալ , միացեալ խոշոր անհատականութիւն , որպէս զի միացեալ ուժերով պաշտպանութիւն հարեւան կամ այլ խոշոր անհատականութիւններու դէմ :

Այն զինակցութիւնը՝ որ կազմուեցաւ Պալքանեան փոքր Պետութեանց կողմէ Թուրքիոյ դէմ , եթէ տեղի չտրուէր Թուրքիոյ դէմ զինակցելու , նոյն Պետութիւնները պատճառունէին զինակցելու և պաշտպանուելու Ռուսիոյ , Աւստրո-բոսնիոյ , Գերմանիոյ , Իտալիոյ նպատակներուն , ծրագիրներուն և միջամտութեանց դէմ : Եւ այդ միութիւնը առաջացնելու ամենաանշահախնդիր և վստահութիւն ներշնչող Պետութիւնը , Թուրքիան միայն կրնար ըլլալ , որ յաջողութեամբ կրնար կազմել Պալքանեան Պետութեանց Դաշնակցութիւնը և անցնիլ գլուխը այդ Դաշնակցութեան : Անա՛ թէ ինչպէ՞ս կը հասկնայինք մենք Օսմանեան հայրենասիրութիւնը , քաղաքական պարտականութիւնը , և կը պաշտպանէինք այս մրտքերն ու գաղափարները :

Մեզ լսող չեղաւ : Եւ կատարուեցաւ ճակատագրականը — Պալքանեան Պատերազմը , որուն մեծ աղէտները ծանօթ են

և որուն հետեւանքը եղող Օսմանեան Կայսրութեան նոր ան-
դամահատութիւնները յայտնի են :

×

Արեւելեան իւրաքանչիւր պատերազմի հաշուկարգարու-
թեան հետ՝ Թուրքիոյ վերապահուած մասերու գոյութեան
ու ապահովութեան, այսինքն Բաքիադղութեան Հարցը
դարձած է միջազգային և դաւնագրական հարց : Նոյնը կրկ-
նուեցաւ նաև Պալքանեան Պատերազմին առիթով :

Այս անգամ սակայն, նախքան թաղանթներուն նայելով, տարբե-
րութիւնը անոր մէջն էր որ Պալքանեան Փոքր Պետութիւններու
պատերազմը չեղաւ Ռուս Կայսրութեան կողմէ մղուելիք պատե-
րազմի մը առաջամարտը : Օսմ. Կայսրութեան ժառանգութեան
բաժանումին շուրջ Մեծ Պետութիւնները իրենց մէջ անհամա-
ձայն էին . ու որպէսզի իւրաքանչիւրը իր ցանկացած պատառը
առնելու հետամտելով մէկըմէկու հանդէպ կռուելու և այսպէ-
սով համեւորդական պատերազմի նման քաղաքակրթութեան
դէմ մեծագոյն ու անօրինակ ոճիւրը չգործուէր, Անգ-
լիոյ նախաձեռնութեամբ ու առաջնորդութեամբ պայման
ընդունեցին անգանախնդիր ըլլալ և թողուլ որ պա-
տերազմող փոքրերը իրենք վայելեն իրենց յաղթութեան
դափնիները :

Այս պատճառով է որ Աւստրիա ստիպուած եղաւ մինչև
Սելանիկ առաջանալու իր վաղեմի երազներէն հրաժարիլ :
Անոր ամենամեծ յաջողութիւնը եղաւ արգելել որ Սերպիան
մինչև Ադրիական չհասնի և ստեղծել անկախ Ալպանիա մը՝
որ անկախած պիտի գտնուի Աւստրիոյ և Իտալիոյ քաղա-
քական ազդեցութեան տակ :

Մեծ Տէրութիւնները իրենց անշահախնդրութիւնն այս
նշանաբանին ճշգրտութեամբ հաւատարիմ չգտնուեցան անշուշտ :
Անոնք մէկըմէկու և Պալքանեան փոքր Պետութեանց դէմ
լարեցին բոլոր հնարաւոր մեքենայութիւնները՝ ապագային

վերապահելով իրենց շահերու կարգադրութիւնը : Եւորօհւ այս
դաւերուն՝ եթէ Մեծերը, ոտից ցլուլու զինուած և կազմ ու
պատրաստ ըլլալով հանդերձ, իրարու վրայ չյարձակեցան և զի-
բար չյօշոտեցին, պատերազմիկ Պալքանեան Պետութիւններն
էին որ իրենց մէջ բաժանումի կռիւը յարուցին և Ռուսական իր
գիշատիչ ազուալի դերակատարութեամբ միացաւ Սերպիոյ և
Յունաստանի, ու յարձակելով Պուլկարիոյ վրայ՝ յաջողեցաւ
զինակցութեան նախապայմաններով անոր յատկացուած պա-
տռները խլել : Աւստրիա ստիպուած եղաւ սրտաճմիկ հան-
գիստեսի դերին մէջ մնալ և հանդուրժել որ իր կողքին
խրուող Սերպիան աւելի ուժեղնայ և իրեն համար աւելի
սպառնալից դառնայ :

1913 Յունուար 10ին, Պապը Արիէն ներս բուռ մը Իթ-
թիհատականներու խուժումով իրականացած Պետական-
Նոր Հարուածը և իշխանութեան խլումը՝ այն առաւե-
րութիւնը առաջ բերաւ որ մինչ հակաթիթիհատական Քեամիլ
փաշայի դահլիճը պատրաստ էր Ադրիանուպոլսի անձնատուու-
թեամբը Եւրոպայէն քաշուիլ և մայրաքաղաքովն ու չրջակա-
ներովը բաւականանալ, Իթթիհատեան կառավարութիւնը իր
դիմադրութեան միջոցները սպառելէն յետոյ միայն Ադրիանու-
պոլսոյ անձնատուութեան և հետեւանքներուն համակերպեցաւ,
ստիպելով սակայն թշնամին՝ որ կանգ առնէ Չաթալճայի
շղթային առջև : Իրերու այս վիճակին մէջ, երբ նախկին զի-
նակիցները Պուլկարիոյ վրայ յարձակելով կը յօշոտէին զայն,
Իթթիհատական կառավարութիւնը գիտցաւ առիթէն օգտուիլ
և պատուելով Լոնտոնեան ու Պուքրէշեան Դաշնագրութիւն-
ները՝ առաջացաւ մինչև Ադրիանուպոլիս՝ իր ակամայ զիջած
հողամասերէն կարեւոր կտոր մը ետ խլելու համար :

Այս յանդուգն ժեսդը, որ միայն Պուլկարիոյ դէմ էր,
կը փոխէր միաժամանակ Թուրքիոյ ռազմական դրութիւնը .
փշրուած ու պարտուած բանակը արագօրէն մասնակի վերա-
կազմութիւն մը ստանալով՝ իր կորովին ու բարոյական ուժին

վրայ կրթնած՝ ստիպեց երէկի յաղթողները որ առանձին առանձին իրեն հետ բանակցին և հաշտութեան նոր պայմաններուն վրայ համաձայնին :

Ճիշդ է որ այս բոլորը թէև Թուրքիոյ պատիւը մասամբ փրկեցին , մեծ բան մը չփրկեցին սակայն զիջուած հողամասերէն :

Կայսրութեան մնացեալ մասերուն համար ալ , անկէ ետք , իբրև զերազանցապէս Ասիական Պետութիւն , անձեռնմխելիութեան , անբաժանելիութեան նոր բանաձևն է որ առաջ կը քչէին Մեծ Պետութիւնները՝ Բարեկարգութեան պայմաններով :

Թուրքիա , իր վերքերը դարմանելու , վերակազդուրուելու և Կայսրութիւնը ապահովելու համար՝ այլեւս պէտք ունէր անվիճելի և անցետաճգելի Բարեկարգութեանց , Եւրոպայի դրամին , ուղեղին և մասնագիտութեանը . մէկ խօսքով անոր առաջնորդութեանն ու աջակցութեանը . Եւրոպան պէտք է որ թէ՛ դրամ տար և թէ՛ մասնագէտներ : Իսկ Եւրոպան իր մատուցանելիք այս ծառայութիւնները բնական է որ ձրի չկատարեր : Պետութիւններէն բոլորն ալ ունին Թուրքիոյ հետ իրենց առկախ և իրարու հետ փոխադարձ համաձայնութեան կարօտ խնդիրներ և հաշիւներ : Ու անեահախնդիրներ սկսան իրենց ռահախնդրական բանակցութիւններուն , կանխազդարարելով որ մինչև առկախ խնդիրներուն կարգադրուելը ո՛չ մէկ աջակցութիւն պէտք չէ յուսալ իրենցմէ :

Բանակցութիւններու ընթացքը ցոյց տուաւ որ Ասիական Թուրքիոյ անձեռնմխելիութիւնն ու անբաժանելիութիւնը այն արժէքն ունի Մեծ Պետութեանց համար , ինչ արժէք որ ունեցեր էր Եւրոպական եւ ամբողջ Թուրքիոյ ամբողջականութեան պահպանութեան , անձեռնմխելիութեան սկզբունքն ու յանձնառութիւնները , որոնք դաշնագրերով ալ վաւերացուած էին :

Եւ պէտք է խոստովանիլ որ այս անգամ Պետութիւնները աւելի անկեղծ եղան , ցոյց տալով որ իրենց այս վարդապետութիւնը Բարեկարգութեանց հետ պայմանաւորեալ յետաձգուած մըն է վերջնական հաշուեյարդարութեան , և իբր

Նախազգուշութիւն՝ իրենց շահերու ապահովութեան համար Նախամեծար կը համարեն ազդեցութեան սահմաններ կանխագծել :

Իրերու այս դրութեան հանդէպ չէին կրնար անտարբեր մնալ և հպատակ ազգերը :

Կայսրութեան վերջին անդամահատութիւնէն , այսինքն Եւրոպական Թուրքիոյ գրեթէ ամբողջական բաժանումէն յետոյ՝ բազկացուցիչ ազգերու թիւն ալ բնականաբար յապաւման ենթարկուեցաւ :

Տիրապետող Թուրք Ազգերէն յետոյ՝ հաշուի առնուելիք ազգը Սլաւն էր , որ իր թիւովն ու որակովը առաջին տեղը կը բռնէ Պետութեան մէջ՝ ըլլալով միաժամանակ տիրապետող Թուրք ազգի համար ալ մտահոգութեան գլխաւոր առարկայ : Այս ազգը—տարածուած Կարմիր Ծովի , Միջերկրականի ափերէն մինչև Պարսից ծոցի եղերքը—առ ի չգոյէ վիճակագրական ստոյգ տեղեկութիւններու , Կայսրութեան սահմաններուն մէջ կարելի է հաշուել , մօտաւորապէս հաշուվ առնուազն Թուրք տիրապետող ազգին կրկինը :

Բայց Սլաւ ազգը , որ չնորհիւ իր պատմական բարձր մշակոյթին՝ իր լեզուովը , գրովն ու գրականութեամբը , առաւելապէս իր կրօնքովը՝ տիրած է տիրապետող ազգին վրայ , և առանց հեռացած ըլլալու նաեւ իր բնավայրէն—կը շարունակէ պահել իր ազգային դիմագիծը : Անիկա միեւնոյն ատեն ապրած ըլլալով կրօնքով , անոր մէջ նոյնացած ըլլալով ազգութիւնն ու կրօնքը , աւելի՛ եւս մնալով հոծ ու անխառն , իրեն մէջ տակաւին ամբողջովին չէ զարգացած ազգային կեանքի գաղափարը :

Արաբական շրջաններու մէջ ալ չեն հաստատուած թուրք անունը կրող էապէս ապազգայնացած մահմետական գաղթականութիւններ : Այդ նոյն շրջաններուն մէջ Թուրք տարրի և տիրապետութեան գոյութիւնը կը զգացուի պաշտօնավարող քաղաքային և ղինուորական պաշտօնեաներու ներկայութեամբը :

Այն անդամանքը , որ առհասարակ մահմետական ազգերու սեփական քաղաքակրթութիւնը դարերէ ի վեր

կանգ առած է, մնալով անհաղորդ Արեւմուտքի քաղաքակրթութեան ու կրօնական պատճառներով մեկուսացած անկէ, և թէ Արաբական Կայսրութեան անկումէն յետոյ մանաւոր պակսած է Արաբական Հատուածները ընդհանուր գաղափարով մը շողկապող, քաղաքական ու մշակութային ո՛ր և է ազդակ ու խոչալ—այս հանգամանքը՝ դերադանցապէս նպաստած է որ Արաբ ազգի հատուածները զանազան ազդեցութեանց ենթարկուին: Այս է պատճառը որ այդ ժողովուրդը Արեւելեան Հարցի ներկայ փուլին ժամանակ անպատրաստ էր Արաբական Ընդհանուր Հարցը ձեւակերպելու և պաշտպանելու տեսակէտով: Ասոր հետ մէկտեղ, գոյութիւն ունի Արաբ իւրաքանչիւր հասուածի հարցը, այսինքն՝ Կայսրութեան սահմաններուն մէջ աշխարհագրական, կլիմայական ու տնտեսական տարրեր աստիճաններու ու պայմաններու տակ բնակող արաբ կամ արաբախօս ժողովուրդներու հարցը: Այդ մասերէն իւրաքանչիւրը ո՛չ այնքան հեռաւոր ապագայի մէջ պիտի ստանայ աւելի մեծ կարեւորութիւն՝ քան ինչ որ ստացաւ Մակեդոնականը կամ Հայկականը:

Արդէն եէմէնի մէջ կիշխեն կրօնա—քաղաքական աւատականներ, որոնք կրթնած իրենց զինեալ ուժին վրայ՝ երբեք առիթը չեն փախցնէր Կայսրութեան ներքին ու արտաքին բարդութեանց ենթարկուած վայրկեաններէն օգտուելու և իրեն պատերազմող կողմ՝ հաշտութեան պայմաններ կնքելու Օսմ. Կայսրութեան հետ, այսպէսով վաւերացնել և հաստատել տալով իրենց կիսանկախ դրութիւնը: Քովէյթի Շէյխութեան պէս կրօնա—քաղաքական աւատապետութիւններ կան՝ որոնք կ'օգտուին թուրք—Անգլիական մրցակցութիւններէն և հրապուրանքներէն՝ իրենց կիսանկախ դրութիւնը ամրապնդելու համար: Աւելորդ պիտի ըլլար նաև ու է յիշատակութիւն՝ Մէքքէի էմիրութեան զբաւած դիրքի մասին, նպատակ չունենալով Արաբ Ազգի ներկայ կացութեան ամբողջական վերլուծումն ընել:

Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ միայն այն՝ որ Կայսրութեան արաբաբնակ երկրամասերէն առաւելագոյն և լայնածա-

ւալ հատուածները կը գտնուին Անգլիոյ գաղթային քաղաքական ծրագիրներուն և ազդեցութեան չըջանականներուն մէջ. իսկ Սուրիական և Լիբանանեան հատուածի վերաբերմամբ՝ Ֆրանսական Կառավարութիւնը առիթը չի փախցնէր հանդիսաւորապէս յայտարարելու թէ Սուրիան և Սուրիական ժողովուրդը իր պաշտպանութեան տակ կը գտնուի:

Եւ արդէն Ֆրանսա տարիներէ ի վեր իր կրթական հիմնարկութիւններովը, իր կրօնական առաքելութիւններովը ու տնտեսական ձեռնարկներովը, ինչպէս նաև դիւանագիտական ներկայացուցիչներու կայաններովը՝ ազդեցութեան նուաճումներ գործած և կիսաեւրոպականացուցած է Սուրիան: Իր կրած քաղաքակրթական այս բարեշրջութեան բերմունքովը իսկ՝ Սուրիան հասցուցած է ազգային գիտակցութեան տէր ինտելիգենտ սերունդ, որ գուցէ տեղական առանձնապատուկ պայմաններու բերմամբ՝ նախապատուութիւն է տուած յեղափոխութեան խաղաղ ձանապարհին:

Սուրիոյ Բարեկարգութեան Դատին պաշտպանութեան համար կազմակերպուած և կօմիտէական մասնաճիւղեր հաստատուած էր թէ Երկրին մէջ և թէ Երկրէն դուրս, ինչպէս Պէյրութի նոյնպէս և Բարիզի ու Եգիպտոսի մէջ: Այդ կազմակերպութիւնն էր որ, Պալքանեան Պատերազմի յուսահատական փութիւնն էր որ, 1912 Դեկտեմբերին և 1913 Յունուարին, լերու օրերուն, խորութեան, ժրաջան աշխատութիւնաւորանց կրօնի խորութեան, ժրաջան աշխատութիւնաներու գնով յաջողեցաւ Պէյրութի նահանգի արաբական բոլոր խաւերու ներկայացուցիչներէն բաղկացած կան Ընդհանուր ժողով մը գումարել և մշակել Սուրիական Նահանգի Բարեկարգութեան Ծրագիր մը, զոր անօրինակ ինքնավատահութեամբ մը օրէնքի ձեւով քուէարկել տուաւ և քուէարկուած ծրագրի գործադրութիւնը յանձնեց նոյն ժողովէն ընտրուած Գործադիր Մարմնի մը:

Ասիկա այն օրերուն պատահեցաւ, երբ Եւրոպա տակաւին շուարած վիճակի մէջ ըլլալով. չէր գիտեր թէ ինչ պիտի ըլլայ պատերազմի վերջնական ելքը և զբաղած էր Պա-

տերազմը տեղականացնելու, Աւստրիան չէզոքացնելու և Ռուսական զորգոտմներու առաջը առնելու մտահոգութեամբ, յայտարարելով թէ՝ մինչև որ այդ կնճիռները չի լուծուին, Եւրոպան Թուրքիոյ ընդհանուր և շրջանային Բարեկարգութեանց կամ բաղկացուցիչ ազգերու հարցերով չպիտի զբաղի:

Սուրիացիք տրամադրութիւն ցոյց չառնին սպասելու և իրենց դատը Միջազգային Դիւանագիտութեան սեղանին վրայ դնելու: Լուրջ պատճառներ կան ենթադրելու որ այս խուսափումը հետեւանք է նոյն ինքն Փրանսայի ցանկութիւններուն ու հայեացքներուն: Փրանսա ինքն է որ չուզեր վէճի ու զիջումներու առարկայ դարձնել իր Ազգացութեան Շրջանակին պատկանող ու է ինչպէս Ռուսիա փորձած է ընել նոյնը Հայաստանի վերաբերմամբ:

Կասկած չկայ որ Ռուսիա նոյն բանն ընել կը փափաքէր. բայց երբեմն մինակ Անգլիա, այժմ՝ Անգլիա և Գերմանիա միանգամայն կը հարկադրեն իրենց համաձայնութիւնը ո՛ր է քոմպլենէզներ կամ քոմբրոմիսի համար, որուն տեղի տալ ստիպուած է Ռուսիա:

Իսկ Անգլիա և Գերմանիա միեւնոյն ձգտումներն ու պահանջները չունին հանդէպ Փրանսայի՝ Սուրիոյ վերաբերմամբ: Որոշ բան մը չենք կրնար ըսել: Իրողութիւնն այն է որ Սուրիան իր Շրջանային Բարեկարգութեան հարցը իր իսկ ձեռքով վճռելու աշխատեցաւ, տալով վերոյիշեալ Ազգային Ընդհանուր Ժողովին օրէնդրական Հիմնադիր Ժողովի հանգամանք:

Գործադիր Յանձնախումբին կնիքով չըջարեւուած և մամուլին հաղորդուած ծրագրին բովանդակութեան նայելով՝ Պէյրութի անունով ներկայացուած Սուրիական Շրջանային Բարեկարգութեան Խնդրին մէջ բարենորոգչականները չէին տարբերէր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պաշտպանած հայեցակէտի ընդհանուր գծերէն, գլխաւորապէս Կայսրութեան անբաժանելիութեան հիմնական սկզբունքով:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐԳՈՒՄՆԵՐՈՒ ՎԵՐՋԻՆ ՆՈՐ ԶԵՌՆԱՐԿԸ

Պարզեցինք թէ Հայութիւնը Համիտեան Բէթիմի առանձնայատուկ ու բացառիկ դո՛ն էր և թէ Սահմանադրական կառավարութիւնը պարտաւոր էր դարմանել Հայուն կրած մահացու վէրքերը: Այս պարտականութիւնը կը բղխէր միայն կարգի ու իրաւունքի սկզբունքը ընդունող ու այդ սկզբունքով ղեկավարուող իրաւական պետութեան գաղափարէն՝ այլ և Թուրք տիրապետութեան շահերէն իսկ:

Իթիթիհատական կառավարութիւնը ցարդ չկատարեց իր այդ պարտականութիւնը, թէև Հ. Յ. Դաշնակցութեան հետ կնքած համաձայնութեամբ գրաւոր յանձնառութիւններ ունենար: Ընդհակառակը ստեղծուած անհանդուրժելի կացութեան չնորհիւ, Հայ Ժողովուրդի ցաւերն ու տառապանքները կարծես յաւերժական մնալու դատապարտուած էին, ուստի և դժգոհութիւնն ու բողոքներն ալ քրոնիկ և պարբերական էին դարձած հետզհետէ կրկնուող յափշտակութեանց, առեւանգութեանց, սպանութեանց, բռնի ու խարդախ կրօնափոխութեանց ու զբաւումներու դէմ:

Հայոց Պատրիարքարանի կողմէ տրուած բազմաթիւ թագրիրներու իբր լրացումն՝ նախանցեալ տարի յիշատակադիր մը ևս ներկայացուեցաւ Բ. Դրան՝ Պատրիարքարանի կողմէ:

Իթիթիհատական Կառավարութենէն յետոյ, իշխանութեան գլուխ անցնող հակաթիթիհատական Մուխթար և Քեաւմիլ փաշաներու կառավարութեանց օրով՝ առհասարակ միւլ միլ փաշաներու կառավարութեանց օրով՝ աւանաւորաբար քիւրտ աւատապետները աւելի ևս քաջաբերուեցան, որով և Հայաստանի դրութիւնը աւելի ևս բարդացաւ: Չկարգադրուեցաւ ոչ իսկ Հոդային Խնդիրը, որուն մասին բազմաթիւ բողոքներ և խոստումներ եղած էին:

Քեամիլ փաշայի կառավարութիւնը՝ Եւրոպայի և մաս-

նաւորաբար Անգլիոյ ու Յրանսայի բարեկամութիւնը գրաւելու համար, ո՛չ միայն ինքզինքը տրամադիր ցոյց կուտար հաշտութեան համար թելադրուած պայմանները ընդունելու՝ այլ և Կայսրութեան մէջ Եղանային կամ վարչական ապակեդրոնացումը վրայ հիմնուած ըէժիմ մը ստեղծելու և լայն բարենորոգումներ իրագործելու:

Այս յայտարարութիւններուն համաձայն, Բ. Դրան մէջ կազմուած մասնաւոր Յանձնախումբեր իրարու կը յաջորդէին, որոնց պաշտօն կը յանձնուէր ինդիքը ուսումնասիրել և ծրագրեր կազմել: Եւ որպէս զի կանխուի Եւրոպայի հաւանականաբար յարուցանելիք Հայկական Հարցը կամ Բարեկարգութեանց Խնդիրը, յատուկ Յանձնախումբ մըն ալ կազմուեր էր Արեւելեան Նահանգներու Բարեկարգութեանց ուսումնասիրութեան և ծրագրի կազմութեան համար: Ու այս նախաձեռնութեան իբր թէ լուրջ ընաւորութիւն ընծայելու համար՝ Քեամիլ փաշայի դահլիճը նպատակայարմար սեպած էր շօշափել նաև Հայոց կարծիքը կամ բաղձանքները, և այդ բանին ընական աղբիւրներն էր նկատած ո՛չ թէ Հայ Քաղաքական Կուսակցութիւնները և Պատրիարքարանի պաշտօնական Մարմինը—Վարչութիւնը—այլ անհատներ, վաճառական, կրօնական և հրապարակագիր դասակարգէն, որոնց մէջ, օրինակ, Համիտեան Բէժիմի Հորհրնիկալ նախկին Պատրիարք Օրմանեան Մաղաքիա արքեպիսկոպոսը:

Կուսակցական Մամուլը և Պատրիարքարանը բողոքեցին Բ. Դրան այս վերաբերմունքին դէմ, որ կը կատարուէր Օրմանեանի պատրիարքութեան ժամանակի Ազգ. Վարչութեան Ատենապետ և օրուայ Ազգային Ընդհանուր Ժողովի Ատենապետ Նորատունկեան Գաբրիէլ Էֆէնտի ներկայութիւնն իր մէջ ունեցող Նախարարութեան մը կողմէ, որպիսին էր Քեամիլ փաշայի դահլիճը:

Խաղը վիժեցաւ:

Արաբներու հետ սկսուած բանակցութեանց ընթացքն ու Հայերու վերաբերմամբ ցոյց տրուած այս վարուելակերպը

կասկած չէին թողուր Քեամիլ փաշայական նախաձեռնութեան էութեան մասին, որ նման պարագաներու մէջ Բ. Դրան կողմէ նուիրագործուած բարքերու կրկնութիւնն էր: Եւ ինչ վստահութիւն կարող էր ներշնչել կառավարութիւն մը իր մտադրութեանց անկեղծութեան մասին՝ երբ նոյն ա դ կառավարութիւնը միեւնոյն ժամանակ Երկրի մէջ յաճախադէպ ոճիրները անպատիժ կը թողուր. ընդհակառակը, ի լրումն այս բոլորին, սկսեւ էր դիւային հալածանք մը ծրագրել Հ. Յ. Դաշնակցութեան դէմ, ուժի մը դէմ՝ որ արդար Դատի մը պաշտպանութեանը նուիրուած էր: Բայց իրերու դրութիւնը այս վիճակին մէջ ալ չմնաց:

Հակա-Իթթիհատական Քեամիլ փաշայի նախարարութիւնը՝ Պալքանեան Պատերազմին առիթով թելադրուած հաշտութեան պայմանները ընդունելու համար չի համարձակեցաւ պատասխանատուութիւնը միս-մինակը վերցնել. ուստի առ ի չգոյէ Օսմանեան Խորհրդարանին, դիմեց այն միւնոյն մեթոտին՝ ինչ մեթոտի որ դիմած էր 1876-77ին—Ռուս-Թրքական պատերազմի նախօրեակին—Միթհատ փաշան՝ հրաւիրելով Մայրաքաղաքին մէջ գտնուած Պետութեան հեղինակաւոր անձնաւորութիւնները, որպէս զի Պետութեանց կողմէ եղած վերջնական առաջարկները ընդունելու կամ մերժելու շուրջ խորհրդակցին: Նոյնն ըրաւ նաև Քեամիլ փաշան: Պալատին մէջ խորհրդակցութեան հրաւիրուեցան Պետութեան աւագանիներ, բարձրատիճանաւորներ և ձեռնհաս համարուած անձնաւորութիւններ, որոնք հաստատեցին Կառավարական տեսակէտը: Այդ նիստին չուզեցին մասնակցել Իթթիհատական յայտնի դէմքերը, ինչպէս Մահմուտ Շէվքէթ փաշան:

Քեամիլ փաշայի նախարարութիւնը դեռ չէր յաջողած այդ ժողովին որոշումները գլուխ հանելու, և ահա՛ Իթթիհատ իրագործեց Յունուարեան Պապը-Ալիի Պետական Հարուածը՝ անցնելով վերատին իշխանութեան գլուխը:

Եւ այսպէս՝ Նոր Կառավարութիւն, Նոր Հոսանք:

Մենք արդէն յիշատակեցինք Իթթիհատական նոր Կառավարութեան ցոյց տուած կորովն ու ձեռք բերած յաջողութիւնները, վեր առնելով Անդրիանուպօլսոյ և շրջականերու վերադարձման և պարտուածի պատիւը մասամբ փրկած ըլլալու պարագան:

Բայց այս յաջողութիւններն ինքնին անբաւական էին պատերազմի հետեւանք եղող հաշուեյարդարութիւնները վերջացած նկատելու համար:

Մեծ Պետութիւնները թէև հողային անշահախնդրութեան պայմանն ընդունած և յանուն հասարակչութեան, Ասիական Թուրքիոյ բաժանման վտանգը հեռացուցած էին, բայց ատոր փոխարէն երկաթուղիներու շինութեան և այլ քոնստիւկցիաներու ձեւին տակ՝ Քովէյի, Միջագետքի, Տիգրիսի նաւարկութեան, Պաղտատի երկաթուղիի, Օսմ. Ընդհանուր Պարտուց վարչութեան, փոխառուութեանց, բարեկարգութեանց և նման խնդիրներ էին յարուցուած, որոնց այս կամ այն կերպ լուծումը կապուած էր Կայսրութեան բազմին հետ:

Ահա այդ ժամանակ է որ ձեռք առնուեցաւ նաև Հայկական Բարենորոգմանց Հարցը:

Բայց այս անգամ Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքարանը կամ Պատրիարքը չէր որ խնդրին մղում տալու նախաձեռնութիւնն ստանձնեց, այլ՝ էջմիածնի Հայոց Ընդհանրական Կաթողիկոսն էր, որ, անշուշտ տեղի ունեցած մասնաւոր թերադրութեամբ, իր կողմէն պատուիրակութիւն մը ղրկեց Բեթրսպուրի՝ Ռուս Կառավարութեան տրամադրութիւնները իմանալու համար, թէ՛ արդեօք պիտի ընդունէ՞ր Հայկական Դատի պաշտպանութիւնը Միջագետքին Դիւանագիտութեան առջեւ:

Քաջակերուած Կովկասեան Փոխարքայութեան և Բեթրսպուրիի Կեդրոնական Կառավարութեան համակիր վերաբերմունքէն՝ Կաթողիկոսը իր կողմէն Եւրոպական Պատուիրակութեան անդամներ նշանակեց իրեն առաջարկուած թեկնածուները, որոնց գլուխը կը գտնուէր Եգիպտոսի հռչա-

կաւոր պետական մարդուն, հանգուցեալ Նուպար փաշայի որդին՝ մեծահարուստ Պօղոս Նուպար փաշան, որ արդէն յայտնի դէմք մըն է Եւրոպական Ֆինանսական աշխարհին և Անգլիական ու Ֆրանսական դաշինքներուն համար: Պատուիրակութեան միւս անունական անդամներն էին՝ Եգիպտոսէն ուրիշ ականաւոր հայ մը՝ Եագուս Արթին փաշա, Իւթիւձեան Գէորգ Եպիսկոպոս, Ղալաթիոյ Կեդրոնական վարժարանի երեւմտի տեսուչ Պ. Մոստիշեան և Պ. Մինաս Չլրազ:

Այս Պատուիրակութեան դերը պիտի ըլլար Եւրոպական Դաշինքներուն մօտ պաշտպանել Հայկական Դատը և Լոնտոնի մէջ գումարուած դեպքանքներու Խորհրդաժողովին քննութեան առարկայ դարձնելու աշխատիլ: Իրականութեան մէջ սակայն Պատուիրակութեան միւս անդամակիցները մնացին անունական և իւրաքանչիւրը իւր սեփական գործին գլուխը: Պօղոս Նուպար փաշան ինքն էր ամէն ինչ, ստեղծելով իր շուրջը բացակայող անդամակիցներուն փոխարէն այլ անձնաւորութիւններէ բաղկացած Խորհրդակցական Բիւրօ մը: Այս Բիւրօն եւս գործօն դեր մը չունեցաւ և իրերու բերմունքով նոյնքան անուանական մնաց՝ որքան Պատուիրակութեան միւս Հաւաքական Մարմինը:

Պօղոս փաշանախ աշխատեցաւ Անգլիոյ Արտաքին գործոց Նախարարին, Սըր Էտուարդ Կրէյի, — Լոնտոնի Դեսպաններու Խորհրդաժողովին նախագահը միանգամայն — տրամադրութիւնը պատրաստել Հայաստանի Բարենորոգմանց Հարցը Խորհրդաժողովին նիւթ դարձնելու համար: Այդ տրամադրութիւնը բացասական եղաւ նախ՝ այն առարկութեամբ որ մինչև Բաբիլի մէջ գումարելի Ֆինանսական Խորհրդաժողովի աշխատանքներուն վերջնալը՝ Լոնտոնի Խորհրդաժողովը ուրիշ ոչ մէկ կողմնակի հարցերով պիտի զբաղի:

Բայց Լոնտոնի Խորհրդաժողովը աւելի երկար կեանք չունեցաւ, ինչպէս և Բաբիլիոնը: Պատերազմող կողմերու լիազօրներն ալ — մէկ կողմը՝ Պալքանեան Դաշնակիցները և միւս կողմը՝ Օսմանեան Պետութիւնը ներկայացնող — Լոնտոնի մէջ

գումարուած էին հաշտութեան բանակցութիւնները վարելու համար։ Ու բանակցութիւնները վերջանալուն և Լոնտոնի անունով մկրտուած Դաշնագիրը ստորագրուելուն պէս—որով Սեւ Լեռան կառավարութիւնը կը պարտագրուէր Շքոտրան նորաստեղծ Արլանիոյ թողուլ—արձակուրդով ցրուեցաւ՝ այլ եւս չգումարուելու համար։

Բայց Ռուս Կառավարութիւնը ինք ստանձնեց նախաձեռնութիւնը՝ Հայկական Հարցը միջդաշինձային բանակցութեանց առարկայ դարձնելու համար։

Անգլիական կառավարութիւնը առաջարկեց խնդիրին քննութիւնը կեդրոնացնել Լոնտոնի մէջ, բայց Ռուսիոյ պահանջով որոշուեցաւ կեդրոնացնել Թուրքիոյ մայրաքաղաքին մէջ։ Ու այդպէս ալ եղաւ։

Այդպէսով, Պերլինի Վեհաժողովին կողմէ կամ Պերլինի Դաշնագրութեան 61րդ յօդուածով Հայկական Հարցը միջազգային դաշնագրական խնդիր դառնալէ յետոյ՝ երրորդ անգամն ըլլալով Հայաստանի բարեկարգութեանց խնդիրը պաշտօնապէս կը դրուէր Միջազգային Սեղանին վրայ։

Դժբաղդութիւնը հոն է սակայն որ, ո՛չ բարեկարգութիւն պահանջողը որոշապէս գիտէր թէ ի՞նչ տեսակ բարեկարգութիւն է իր փափաքածը, և ո՛չ ալ տուողը՝ թէ ի՞նչ և ո՞րքան պիտի տայ։

Ընդհանուր բառերով Հայը կը պահանջէր որ իրեն տրուի կեանքի, ինչքի և պատուի ապահովութիւն և մշակոյթով ու տնտեսապէս զարգանալու հնարաւորութիւն։ Եւրոպան ալ նոյն բանը կը կրկնէր։ Բ. Դուռը՝ նոյնպէս ո՛չ նուազ հաւաստիացումներ է որ կուտար, ըսելով թէ ապահովութիւնը պիտի հաստատէ, խտրութիւնները պիտի ջնջէ և ազգերու համաբնականութիւնը գլուխ պիտի բերէ, սամահեղով նաև երկրին մէջ բնակող բոլոր ազգութեանց տնտեսական ու քաղաքակրթական զարգացումը գիւրացնող կարգեր։

Բայց ի՞նչպէս և որո՞ւ միջոցով։

Ու մինք տեսանք թէ այս փափաքները իրագործելու

արգելք եղող ո՞րպիսի պատճառներ ու բարդութիւններ կան։ Ամէն անգամ որ Բարեկարգութեանց Հարցը կը շօշափուի, մէջտեղ կը ցցուին. ա) Ընդհանուր Բարեկարգութեան, բ) Շրջանային Բարեկարգութեան, գ) Ազգերու գոյութեան կամ անհատականութեան հարցերը, ու վերջապէս՝ դ) Կեդրոնացումի և ապակեդրոնացումի սխառեմները։ Ասոնց բոլորին գլուխը կեցած է նաև իրագործել կարենալու անլոյծ հանգոյցը։

Չէ՞ որ ի՛նչ ծրագիր, ի՛նչ սխառեմ, ի՛նչ օրէնք ալ որ մշակուի, այդ ընդունուածը իւրացնող, իր գիտակցութեան ու համոզումներուն մէջ տեղաւորող և իր հոգիէն բղիտղ գործադրիչներու պէտքն է կարեւորը։

Այս բոլոր հարցերուն պատասխանները նոր պիտի գտնուէր, հանգոյցի լուծումը նոր պիտի ուսումնասիրուէր։

Ու Կովկասէն մինչեւ Ամերիկայանձնաժողովներ, պատուիրակութիւններ է որ կազմուեցան, պաշտօնական ու անպաշտօն բոլոր տարրերը, ձեռնհաս ու անձեռնհաս, բոլորը, բոլորը դիւանագէտներ ու ազգասէրներ դարձան։ Կաթողիկոսական Եւրոպայի Պատուիրակութիւն, Թիֆլիսի Յանձնաժողով մշակել։ Ասոնց հետ՝ տակաւին պատմութեան կը մնայ լոյս աշխարհ բերել թէ ի՞նչ դեր կատարած են Հայ Գաղաքական Կուսակցութիւնները հաւաքաբար թէ առանձնապէս և ի՞նչ չափով. կամ ի՞նչպէս եղած է որ Հայ Պատուիրակութեան պաշտպանած նախագիծը դարձած է Երրեակ Համաձայնութեան, կամ աւելի ճիշտ՝ Ռուս Դիւանագիտութեան առաջարկած ծրագրի հիմը։ Տեղի ունեցած իրադարձութիւնները աչքի առջև բերելով՝ կարելի է որոշապէս ըսել թէ հայկական իրականութեան մէջ ամենէն աւելի քաղաքական հաստունութիւն ունեցող որոշ տարր մը իր ազդեցութիւնն ունեցեր և անոր նախաձեռնութիւնով ծրագրուածն է նախապատուութիւն ստացեր, դառնալով սեփականութիւնը Ազգային Պաշտօնական Մարմիններուն և Կաթողիկոսական Պատուիրակութեան։

Դիւանագիտական շատ իրադարձութիւններ անծանօթ են. ծանօթ եղածներուն անգամ պատմութիւնն ու վերլուծումը լիովին տալ վաղաժամ ու անհար է. ուստի կը մնայ բաւականաւ այն չափով՝ ինչ չափով որ հնարաւոր է :

Մեր տուած պատմական ընդհանուր բայց ամփոփ ուսումնասիրութեամբ պարզած ըլլալ կը կարծենք այն որ՝ Թուրքիոյ Բարեկարգութեան Հարցը, իրերու բնական բռնադատումով, առաջ էր բերած կեդրոնացումի եւ ապակեդրոնացումի, ընդհանուր եւ Երջանային բարեկարգութեանց ու ազգային անհասկանութեանց պահպանման եւ զարգացման հարցերը :

Հայկական Բարենորոգմանց Խնդիրը, ըստ ինքեան, Երջանային եւ ազգային անհատականութեան բնոյթը ունէր, ուստի եւ ծրագիրը միայն այդ նպատակը կարող էր նկատի ունենալ :

Ո՞րը պիտի ըլլար այդ շրջանը :

Պետութեանց 1895ին ծրագրած եւ Օսմ. Կառավարութեան նոյն տարին հրատարակած Հայկական Բարենորոգմանց օրէնքը ստեղծած էր արդէն այդ շրջանը—Վեց Նահանգներ, Էրզրում, Բաղէշ, Վան, Տիգրանակերտ, Խարբերդ եւ Սեբաստիա :

Բայց այդ նահանգներուն մէջ իրագործուելիք բարեկարգութիւնները իրականապէս Երջանային ըլլալու եւ ազգային անհասկանութիւնները ապահովելու համար՝ անհրաժեշտ էր Համիտեան նպատակաւոր կոտորակումները ջնջել եւ ընդհանուր նահանգի մը վերածել, գտելով անկէ ո՛չ-հայկական դիտումնաւոր խառնուրդները :

Այդ եղաւ ծրագրի առաջին հիմնաւորութիւնը :

Ատոր անմիջական ու բնական հետեւութիւնը պիտի ըլլար անշուշտ, որ այդ ընդհանուր մէկ Նահանգը ունենայ եւ մէկ Ընդհանուր Նահանգապետ :

Ընդհանուր Նահանգը եւ Ընդհանուր Նահանգապետութիւնը ընդունուելէ յետոյ, պահելով հանդերձ գաւառային

(սամնագ), գաւառակային (գաւա) եւ գեղախմբական (նահիլէ) վարչական ստորաբաժանումները, դժուար էր ըլլար այդ ստորաբաժանումները ենթարկել նոր շրջանակաբաշխումներու, հնարաւորութիւն տալու համար, ըստ կարելոյն, միատարր տնտեսական ու կուլտուրական համախմբումներու :

Շրջանային Վարչութիւն ստեղծելու թեւադրիչ նպատակն է այն՝ որ իւրաքանչիւր շրջան իր պէտքերն ու անհրաժեշտութիւնները աւելի կ'իմանայ՝ քան Կեդրոնը, եւ իր նախաձեռնութեամբը աւելի շուտ իւր պահանջներուն բաւականութիւն տալու կը հետամտի՝ քան Կեդրոնը :

Հետեւաբար ծրագրի երկրորդ հիմնական պայմանը պիտի ըլլար տալ Շրջանային Վարչութեան այնպիսի իրաւասութիւններ եւ պարտադրութիւններ, որոնցմով կարողանար որոշել ինքն իր պէտքերն ու անոնց դարմանները :

Մինչեւ ո՞ր կրնային հասնիլ այդ իրաւասութեանց եւ պարտաւորութեանց սահմանները :

Որպէսզի թիւրիմացութիւններէ եւ համապետական ամբողջ կանուրեւան շահերուն հակառակ միտումներէ, ու կասկածներէ ազատ ըլլար ծրագիրը, ըսենք անմիջապէս որ, այդ իրաւասութիւններն ու պարտաւորութիւնները չպիտի կրէին քաղաքական ո՛ր եւ ք երոյք եւ սահմանափակուած պիտի ըլլային զուտ Երջանային-տեղական-վարչական, տնտեսական եւ կուլտուրական կեանքով :

Ու այսպէս, հետեւողականօրէն, երրորդ հիմնակէտը պիտի ըլլար որոշել այն օրէնքը՝ որուն մէջ կեդրոնացած պիտի ըլլային շրջանային այդ սահմանափակ իրաւասութիւններն ու պարտականութիւնները : Այդ օրէնքն ըլլալու դերը արուեստաւ Ընդհանուր Նահանգապետութեան Ընդհանուր Ժողովին, տալով միաժամանակ Գործադիր Իշխանութեան պետին, Ընդհանուր Նահանգապետին՝ լայն իրաւասութիւններ քաղաքային, դատական եւ ոստիկանական պաշտօնեաները ընտրելու եւ պաշտօնանկ ընելու եւ կամ զանոնք պատասխանատուութեան ենթարկելու վերաբերմամբ :

դժուար չպիտի ըլլար Շրջանային Ապակեդրոնացեալ բարեկարգ Վարչութեան տակ անոնց կրթութեանն ու խնայողականացութեանը նպաստելով և ուժ տալով՝ ստեղծել իւրաքանչիւրին համար ուրոյն հասարակական կազմակերպութիւններ։ Այս աշխատանքին լրացումէն յետոյ միայն, ժամանակի ընթացքին, կրնային ծագել համեմատական մասնակցութեան իրաւունքի խնդիրը, և այդ պարագային՝ պահպանելով քրիստոնեայ և մահմետական ազգերու հաւասար մասնակցութեան սկզբունքը, քրիստոնեաներուն իրենց մէջ, համեմատականներուն ալ իրենց մէջ՝ համեմատական թիւով բաշխում կատարել տալ։

Առաջարկուած ծրագրին մէջ նոյն հաւասար մասնակցութեան սկզբունքը ընդունուած է քաղաքային, ոստիկանական, դատական և բոլոր ուրիշ ճիւղերու վարչութեանց մէջ։

Ակնարկուած Ծրագրին յաջորդ գլխաւոր հիմքերն էին նաև՝ լեզուի ու կրթական խնդիրները։

Որովհետև օրէնքները ժողովուրդին համար են՝ և ո՛չ թէ ժողովուրդները օրէնքի համար, որպէս զի իւրաքանչիւր ժողովուրդ ընդունակ ըլլայ հասկնալ դրուած օրէնքները և կարենայ անոնց հետեւիլ, որպէս զի իր գանգատներն ու ցաւերը, իր պահանջներն ու կարիքները կարողանայ ճշգրտութեամբ, իր բմբռնումներուն չափերովը արտայայտել, բնական անհրաժեշտութիւն է որ իր խի լեզուովը լսէ, կարգայ և արտայայտուի։ Ուստի, նախատեսուած է որ պէտական քուրբեքէն լեզուին հետ հաւասարապէս բանաւոր թէ գրաւոր լսելի և ընդունելի ըլլան օրջանի գլխաւոր լեզուները և օրէնքներն ու կառավարական կարգադրութիւնները հրատարակուին միանգամայն նոյն լեզուներով։

Գալով կրթութեան գործին, նպատակադրմամբ համարուած է որ մահմետական ու քրիստոնեայ իւրաքանչիւր ազգ իր նախնական ու միջնակարգ կրթութեան գործին տէրն ու խնամաւարն ըլլայ, իրեն համար տուրք սահմանէ ու գանձէ, առանց Շրջանային Վարչութեան և Պիւտճէին միջամտութեան։

Շրջանային Վարչութեան բոլոր ճիւղերուն մէջ մահմետական և քրիստոնեայ ազգերու կէս առ կէս — հաւասար — մասնակցութիւնը հիմ ընդունելով հանդերձ՝ բնական էր նկատի ունենալ թէ երկրի մշակութային ներկայ պայմաններուն մէջ, այդ բոլոր ճիւղերուն բաւականութիւն տուող պատրաստուած կարող պաշտօնեաներ պիտի կրնային տալ տեղական ազգաբնակչութիւնները։ Եւ որովհետև այս հարցին պատասխանը բացասական է, ինքնըստինքեան պէտք զգացուեր է իբր հիմ ընդունելու այն՝ որ վարչական բոլոր ճիւղերը դրուէին օտար մանագէտներու տեսչութեան կամ խորհրդականութեան տակ։

Իբր հիմնական կէտ ընդունուած է նաև ուղղակի տուրքերու նախընտրութիւնը, ատոնց միօրինակ սխառմի վրայ հիմնաւորումը, և Շրջանային Պիւտճէի ապահովումը՝ այդ տուրքերով, ի պահանջել հարկին՝ Պետական ընդհանուր պիւտճէով չրջանային պիւտճէին օժանդակելու պարագան, ևն.։ Այս բոլորէն յետոյ, աւելորդ պիտի ըլլար մեր կողմէն յիշատակել դատական վերակազմութեան, վազըֆներու, հողային բռնահագրաւումներու և նման անլոյծ մնացած խնդիրներու կարգանադրման և ուրիշ հարցերու վերաբերեալ տրամադրութիւններն ու մանրամասնութիւնները։ Աւելորդ պիտի ըլլար, որովհետև կարեւորը հիմնագիծերն են, որոնց վրայ պիտի կառուցուէր Շրջանային Վարչութիւնը։ Այդ հիմնագիծերը ընդունուելէն յետոյ՝ մնացեալը հետևութիւններ միայն կրնային ըլլալ։

Բաց ի այդ մասերէն, իբր հիմնագիծ՝ առաջարկուած ծրագրին մէջ նկատի առնուած էր նաև ուրիշ պարագայ մը։ — Ի՞նչ պէտք է ըլլար Հայքնակ Վեց Նահանգներու չրջանակէն դուրս, Կայսրութեան միւս վայրերուն մէջ ապրող Հայ ազգաբնակչութեան դրութիւնը։

Ասոր համար ալ առաջարկուած էր երկու հիմնակէտ, առաջինը՝ այն որ Կիլիկիոյ Շրջանն ալ, իբր ուրոյն չրջան, վայելէր Արեւելեան Շրջանի համար նախատեսուած ապակեդրոնացեալ վարչութեան դրութիւնը, և երկրորդ՝ այն որ Կայսրութեան

բոլոր մասերուն մէջ ալ Հայ ազգաբնակութիւնը աւելի լայնօրէն շարունակէ վայելիլ Աղգ. Սահմանադրութեամբ ունեցած մշակութային ներքին ինքնավարութեան իրաւունքները :

Այս բոլորին հանդէպ ցցուած պիտի մնար անշուտ այն աւելի հիմնական խնդիրը՝ թէ ծրագրային այս Նախագիծը կամ անոր հիմունքները, եթէ երբէք ընդունուէին իսկ Օսմանեան Կառավարութեան, ի՞նչ ապահովութիւն որ ճշտութեամբ պիտի գործադրուէին կամ ի՞նչ վստահութիւն որ — միջամտութեան չպիտի ենթարկուէին անոնք. Օսմանեան Պետութեան աւագանիներէն ո՞վ պիտի ըլլար այն ձեռնհաս, անկախ նկարագրի ու կամքի ուժն ունեցող անձը, որուն կարելի ըլլար վստահիլ Շրջանային Վարչութեան իրաւունքները, կամ՝ եթէ գտնուէր այդ մեծ մարդը, ի՞նչ ապահովութիւն որ անկախ իր ենթարկուելիք դժուարութեանց ու բարդութեանց մէջ պիտի պաշտպանուէր պատկանեալ Իշխանութիւնէն :

Այս հարցերուն պատասխանը չա՛տ շատոնց, ներքին ու արտաքին աշխարհին մէջ զանազան առիթներով յղացուած և նոյն իսկ Կայսրութեան ղեկավար շրջանակներէն անոր կարեւորութիւնը թեր ու գէ՛մ կարծիքներու առարկայ դարձած բանաձեւին մէջն էր — այն՝ որ ընդհանուր նահանգապետը ըլլայ Եւրոպացի Պետութիւններու կողմէ ներկայացուած, բայց ենթարկուելով Սուլթանական վաւերացման. ընտրուելիքին պաշտօնավարութիւնը տեւէ հինգ կամ տասը տարի, և վերջապէս՝ Պետութիւնները հսկին Շրջանային Վարչութեան օրէնքներուն ճշդիւ գործադրութեան վրայ :

Այս բանաձեւը ներմուծուած է նաև այս անգամուան առաջարկուած Ծրագիր-Նախագծին մէջ ևս :

Եւ մենք՝ եղած հրատարակութիւններէն օգտուելով, կարող ենք հետեւեալ կերպով ամփոփել Հայկական Բարենորոգմանց այս վերջին անգամ առաջարկուած Ծրագիր-Նախագծի հիմնականէտիւրը. —

1. — Էրզրում, Բաղէշ, Վան, Խարբերդ, Տիարպէքիր և Սերաստիա Հայաբնակ Նահանգները կը վերածուին Ընդհանուր Նահանգապետութեան մը :

Ընդհանուր նահանգապետութեան սահմաններէն դուրս կը ձգուին վերոյիշեալ նախկին Վեց Նահանգներու սահմանափակութիւնն այն մասերը՝ որոնց մէջ Հայ ազգաբնակութիւնը չափազանց փոքրաթիւ է : Այդ մասերն են՝ Վանի նահանգի քրտաբնակ Հէքեարի գաւառը, Բաղէշի նահանգին մէջ՝ Սղերդի հարաւային մասը. Տիարպէքիրի նահանգին հարաւային մասը, Խարբերդի նահանգին մէջ՝ Մալաթիայի հարաւային մասը և Սերաստիոյ նահանգին հիւսիս-արեւմտեան ու արեւմտեան մասերը :

2. — Ընդհանուր նահանգը ունի մէկ ընդհանուր նահանգապետ՝ որ Եւրոպացի է և կ'ընտրուի Սուլթանական իրատէով, Պետութիւններու ներկայացուցած թեկնածուներէն, հինգական տարուայ համար :

3. — Ընդհանուր Նահանգը կ'ստորաբաժանուի գաւառներու, գաւառակներու և գիւղախմբերու, որոնք կը վերակազմուին, հնարաւորութեան չափով միատարր միութիւններ կազմելու հոգ տանելով :

4. — Ընդհանուր նահանգապետը նահանգի գործադիր իշխանութեան պետն է, որուն իրաւասութեան կը պատկանին Նահանգային Վարչութեան ըղորձիւղերուն տեսուչներու, գաւառապետներու, գաւառակապետներու ընտրութիւնն ու պաշտօնակութիւնը, ինչպէս նաև Սուլթանական իրատէով վաւերացուելիք պաշտօնեաներու ընտրութիւնը՝ իրատէի ենթարկելու թէութեամբ : Նահանգի ոստիկանական և ժանտարմըրիի ուժերը ենթակայ են ուղղակի իր բարձր հեղինակութեանը : Իր պահանջին վրայ ղինուորական ուժերը եւս իր տրամադրութեան տակ կը դրուին :

5. — Ընդհանուր նահանգապետութեան վարչութիւնը

կը կեդրոնանայ Ընդհանուր Ժողովին մէջ, որուն պատասխանատու է Նահանգային Գործադիր Իշխանութիւնը:

6.— Ընդհանուր Նահանգապետութեան Ընդհանուր Ժողովին իրաւունքն է կազմել նահանգային պիւտճէն՝ անոր գործադրութիւնը յանձնելով Նահանգային Գործադիր Իշխանութեան, տարեկան ելեւմուտքը վերաքննութեան ենթարկել, հանրային շինութեանց վերաբերեալ պայմանագրութիւններ և փոխառութիւններ կնքել ու տեղային պահանջներուն գոհացում տալ, տնտեսական, վարչական և դատական օրէնքները նախագծել:

7.— Ընդհանուր Ժողովը կը կազմուի քրիստոնեայ և մահմետական ազգութիւններու հաւասար թիւով, այսինքն կէս առ կէս մասնակցութեամբ: Իւրաքանչիւր ազգ առանձնապէս կ'ընտրէ իր պատգամաւորները:

8.— Վաչկատուն, այսինքն հաստատ ընակութիւն չունեցող ցեղերը և իրենց հարստահարութիւններովը ծանօթ աւատապետներն ու միւթէղալիպէները ընտրելու և ընտրուելու իրաւունք չեն կրնար ունենալ:

9.— Նահանգային Վարչութեան բոլոր ճիւղերու պաշտօնեաները կ'ընտրուին հաւասար թիւով— կէս առ կէս—քրիստոնեայ և մահմետական ազգութիւններէ:

10.— Նահանգային Վարչութեան բոլոր ճիւղերուն տեսչութիւնները կամ խորհրդականութիւնները, ինչպէս և ոստիկանական գլխաւոր հրամանատարութիւնը ժամանակաւորապէս կը յանձնուին Եւրոպացիներու:

11.— Պետական լեզուին հետ նաև հայերէն լեզուի հաւասարապէս գործածութիւն՝ նահանգային վարչութեան բոլոր ճիւղերուն մէջ: Օրէնքներն ու հրահանգները կը հրատարակուին միայնգամայն տեղական լեզուներով:

12.— Դատարաններու վերակազմութիւն, կը հաստատուին չրջուն և հաշտարար դատարաններ: Շէրիի դատարան-

ները պիտի դատեն և վճռեն միմիայն մահմետականներու կրօնական վէճերը:

13.— Խաղաղութեան ժամանակ զինուորական ծառայութիւնները կը կատարուին տեղւոյն վրայ: Ձնջում Համախոյն գունդերուն:

14.— Տուրքերը կը վերածուին ազգաբնակչութեան բոլոր դասակարգերու համար հաւասարապէս միօրինակ սխտէմի: Կը ջնջուին աշարն ու աղնամը:

15.— Առնուազն 1890էն սկսած բոլոր բռնագրաւուած հողերու և սեփականութիւններու վերադարձում իրենց տէրերուն: Ընդհանուր Նահանգապետութեան սահմաններուն մէջ գաղթականներ չեն զետեղուիր:

16.— Իւրաքանչիւր ազգ լիակատար իրաւունքն ունի, իրրեւ ներքին կուլտուրական ինքնավարութեան գործ, տնօրինել և վարել իր կրթական գործը. ըստ իր հայեցողութեան, և իր կրթական գործին բաւարար տուրք սահմանել, գանձել ու մատակարարել:

17.— Ընդհանուր Նահանգապետութեան գլխաւոր գտնուած Կայսրութեան բոլոր մասերուն, մասնաւորապէս Կիլիկիոյ Հայ ազգաբնակչութեան կեանքին, ինչքին և պատուին ապահովութիւնը՝ այս հիմնական օրէնքներով գծուած իսկ պայմաններուն համաձայն: Հայոց Ազգային Սահմանադրութեան անվթար պահպանումը և անոր կիրառումը աւելի լայն ոգով կայսրութեան բոլոր մասերուն մէջ ապրող Հայերու վրայ:

18.— Պետութիւնները պիտի հսկեն, իրենց յարմար տեսած ձեւով, այս օրէնքներուն բարուրդ գործադրութեանը:

Ինչպէս ըսինք, վերոյիշեալ յօդուածները չեն ներկայացներ խնդրոյ առարկայ նախագիծ ծրագրին բուն բնագրին պատճէնը. բայց հիմնուելով պաշտօնական կամ կիսապաշտօնական

զանազան հրատարակութեանց վրայ, կրնանք վստահացնել որ վերոյիշեալ 18 յօդուածները գրեթէ հաւատարիմ ամփոփումն են 29 յօդուածներէ բաղկացած Նախագծին, զոր իւրացուց Ռուս Դիւանագիտութիւնը:

Բայց մեզ անծանօթ կը մնայ թէ՛ ի՞նչպէս յանկարծ Ընդհանուր Նահանգապետի պաշտօնը փոխուեցաւ «Ընդհանուր Քօմիսէր»ութեան, որ անհամապատասխան է նոյնիսկ առաջադրուած պաշտօնի բնոյթին:

Այդ Նախագիծը ապահովաբար խմբագրական ձեւափոխութեանց ենթարկուած ըլլալու է եւրոպական դիւանագիտութեան սեղանին վրայ գրուելէն առաջ, բայց կասկածելու ոչ մէկ պատճառ կայ որ հիմնական գծերը փոխուած ըլլան:

Ճիշդ է որ, թէև Ազգային Շրջանակներ, Քաղաքական Կազմակերպութիւն, Կաթողիկոսական Պատուիրակութիւն և Դիւանագիտութիւն նոր սկսան ծրագիր մշակելու, սակայն՝ բարեկարգութեանց համար անհրաժեշտ դատուած էական կէտեր, հիմնական սկզբունքներ հինէն ծեծուած և հասունցած էին. կար, օրինակ, 1880ի Պետութեանց և Օսմանեան Կառավարութեան կողմէ Մակեդոնիոյ համար մշակուած ու ընդունուած Ծրագիրը, կար 1895ին Պետութեանց մշակած Մայիսեան Ծրագիրը և Օսմանեան Կառավարութեան մշակած և հրատարակած Հայկական Նահանգներու Բարեկարգութեան հոկտեմբերեան Ծրագիրն ու Օրէնքը, ինչպէս նաև՝ 1878ին Հայոց Պատրիարքարանի կողմէ Պերլինի Վեհաժողովին մատուցած Բարեկարգութեանց Նախագիծ-Յիշատակագիրը:

Կարժէ ծանօթանալ նաև 1878ի այդ Նախագծի ընդհանուր գծերուն:

Այն ժամանակ, որովհետև տակաւին Թրքահայաստանի—Մեծ Հայքի—վարչական շրջանակներու այժմեան կոտորակումները չկային, սանձազները նահանգներու չէին վերածուած, ուստի Վեց Նահանգներու փոխարէն կը յիշատակուին երեք ընդարձակածաւալ նահանգներ—Էրզրում, Վան, Տիգրանա-

կերտ, աւելցնելով ծովային ելք մը Սև ծովու վրայ, Բիզէ գիւղաքաղաքը:

Այն ժամանակ ալ կ'առաջարկուէր.

1. — Մեծ Հայքի Շրջանը վերածել Ընդհանուր Նահանգապետութեան և նշանակել Հայ Ընդհանուր Նահանգապետ մը՝ ընտրուած Բ. Դրան կողմէ և Պետութիւններու հաւանութեամբ, ինչդ տարի պայմանաժամով և առանց Պետութիւններու համաձայնութեան պաշտօնանկ չըլլալու պայմանով:

2. — Տուրքերու սահմանումն ու բաշխումը ենթարկել Ընդհանուր Նահանգապետութեան Ընդհանուր Ժողովին, եւ զանձուած տուրքերէն 20% ըր յանձնել Կայսրութեան Եւմրտական Գանձարանին, իսկ մնացորդով՝ Ընդհանուր Նահանգապետութեան վարչական, դատական և ոստիկանական, միլիտար ծախքերը հոգացուելէ յետոյ՝ յաւելեալ մասին 8% ըր յատկացնել հաղորդակցութեանց միջոցներու և այլ հասարակաց շինութեանց, իսկ 20% ալ կրթական ծախքերուն:

3. — Դատարանները վերակազմել և քաղաքային օրէնքներ հրատարակել համաձայն Եւրոպայի արդարադատութեան սկզբունքներուն և դատաւորները ընտրել Ընդհանուր Նահանգապետի կողմէն:

4. — Լիակատար ազատութիւն կրօնքի: Իւրաքանչիւր համայնքի կրօնական հիմնարկութեանց նիւթական հոգածութիւնն ու պարտականութիւնը պատկանեալ իւրաքանչիւր հասարակութեան իրաւունքն ըլլալու պայմանով:

5. — Հանրային ապահովութեան ուժը բաղկանալով ժանտարմըրիյէ ու միլիսէ, անոնց մէջ մասնակցելու իրաւունքը չպիտի վայելէին վաչկատուն ցեղերը:

6. — Ընդհանուր Ժողովը պիտի բաղկանար քրիստոնեայ ու մահմետականներէ հաւասար թիւով և երկաստի-

ճան ընտրութեամբ: Առաջին աստիճանին՝ իւրաքանչիւր աստիճանին իւրաքանչիւր գաւառակ պիտի ընտրէր մէկ հայ և մէկ մահմետական պատուիրակ: Այս պատուիրակները գաւառներու (սանճագ) կեդրոններուն մէջ հաւաքուելով՝ պիտի ընտրէին մէկ քրիստոնեայ և մէկ մահմետական պատգամաւոր անդամ Նահանգային Ընդհանուր Ժողովին:

Այս բոլոր ծրագիրներու պատրաստութեան միջոցին՝ թէ՛ Օսմանեան Կառավարութեան և թէ՛ Պետութեանց կողմէ գլխաւոր նկատառութեան և վէճի առարկայ եղած է Հայ ազգաբնակչութեան քիւր, մասնաւորաբար նահանգային օրկանիքի բոլոր ճիւղերուն, ինչպէս և Նահանգային Ընդհանուր Ժողովին մասնակցելու իրաւունքներուն թուական սահմանը որոշելու համար:

Ինչպէս անցեալին մէջ, նոյնպէս նաև այս վերջին անգամ քիւր խնդիրը հիմնական տարակարծութեանց նիւթ կազմած է, որովհետեւ, առ ի չգոյէ վաւերական ու ճշգրիտ մարդահամարի, Կառավարութիւնը իր անկատար վիճակագրական թիւերը կը մատնանշէ, մինչ Հայ Ազգը, հիմնուած համեմատաբար աւելի համոզիչ և չէզոք աղբիւրներու վրայ՝ իր թիւերը կը պաշտպանէ:

Չեմ գիտեր թէ պաշտօնական բանակցութեանց և Նախագծի հիմունքները որոշելու ժամանակ թեր ու դէմ ինչ տեսութիւններ և պատճառաբանութիւններ պաշտպանուած են, բայց կը խորհիմ թէ բարուոք վարչութեան համար հասարակական ծառայութեան մէջ դեր ստանձնելու իրաւունքը ո՛չ թէ միայն թիւի վրայ՝ այլ նաև մշակոյթի նկարագրի, մասնագիտութեանց ու փորձառութեանց վրայ հիմնուած պէտք է ըլլայ:

Ու այդ տեսակէտէն դատելով՝ կասկած չկայ որ Հայութիւնը, իր մտաւորականներովն ու կրթութեան և զարգացման աստիճանովը, մահմետական ազգաբնակչութեան վրայ նշանակելի առաւելութիւն ունեցող կուլտուրական տարր մըն է. հետեւաբար, անկախ ազգային տեսակէտէն, մեկնելով

սոսկ Պետութեան ընդհանուր և ճշմարիտ շահերու պահանջներէն, Պետութիւնը ինք է որ նախանձախնդիր պիտի ըլլայ բաղձացուած բարուոք վարչութիւնը հիմնելու և ապահովելու, որպէսզի երկիրը առաւելապէս օգտուի իր քաղաքացիներու այդ կուլտուրական տարրէն:

Ու եթէ թիւերն են որ արժէք պէտք է ունենան արդարութեան գերազոյն սկզբունքին. ապրելու ամէնատարրական ու բնական իրաւունքին, ինչպէս և իրաւական պետութեան գաղափարին գոհացում տալու տեսակէտին, — այն ատեն առաջին հիմնական կարեւորութիւն ներկայացնող պարագան էր քննել ու որոշել թէ՛ ո՞ր թիւերն են որ պիտի ծառայեն իրաւունքի կիրառութեան համար:

Դեռ 1880ին, ինչպէս այս անգամ, առաջնորդուելով բոլորովին տարբեր տեսակէտներէ, Բ. Դուռը պնդեց թէ Կայսրութեան ինը մահանգներուն մէջ Հայութիւնը 726,750 թիւ մը կը ներկայացնէ՝ աւելի քան $3\frac{1}{2}$ միլիոն մահմետականութեան հանդէպ, մինչդեռ նոյն 1884ին, երուսաղէմի պարտուց բարձրան համար Բ. Դրան գանձած տարեկան 15,000 ոսկի գումարներուն վրայ հաշուելով, և բնդունելով որ այդ տուրքը ըստ օրինի կը գանձուէր միայն 15 տարեկանէն վեր և 60 տարեկանէն վար արուանհատներէն, հիմնուելով նաև 1298ի սալնամէին մէջ հրատարակուած 1296ի պիւտճէին և Նախարարական Խորհուրդի մազպաթայի բովանդակութեան ու խոստովանութեան վրայ՝ թէ զինուորական տուրքը ազգաբնակչութեան կէսէն միայն կարելի կ'ըլլար գանձել, — ուստի և նոյն թուականներու թուրքիոյ Հայ ազգաբնակչութեան ընդհանուր թիւը, կառավարութեան իսկ խոստովանութեամբ, պէտք է ըլլար աւելի քան 3 միլիոն:

Եւ սակայն, չնայելով այս դրական հաշուին, Հայոց Պատրիարքարանը, չենք գիտեր ինչո՞ւ համար, 1882ին կազմած իր վիճակացոյցով թուրքիոյ հայոց թիւը 2,660,000 ցոյց տուած է, որուն 1,630,000ը՝ վեց Նահանգներուն մէջ,

380,000ը՝ Կիլիկիոյ, 455,000ը՝ Ասիական Թուրքիոյ մնացեալ մասերուն մէջ և 195,000ը՝ Եւրոպական Թուրքիոյ:

Այս անգամուայ Բարեկարգութեանց Նախագծին կցուած ցուցակ-տախտակին մէջ Հայոց ընդհանուր թիւ ցոյց կը տրբուի 2,100,000, իսկ միայն Արեւելեան Վեց Նահանքներուն մէջ՝ 1,018,000:

Պետական ընդհանուր և Շրջանային բարեկարգութեան հարցին և պատմական իրադարձութեանց վերլուծումէն ակնհերե է արդէն, որ կրօնքը թուական հաշուի համար իբր հիմ չկրնաւ կազմել, այլ ազգութիւնը. իսկ Հայկական շրջաններու մէջ կ'ապրին աւելի քան 800 հիւնգ կրօնքներու, աղանդներու ցեղերու և ազգութիւններու պատկանող ժողովուրդներ, որոնք են՝ — Թուրք, Զէրքէզ, Պարսիկ, Լազ, Բոշա, վաչկատուն, Բիւրտ, բնիկ Բիւրտ, Ղըզլաշ, Զազա, Եէզիտի, Նեստորական, Եագուպի, Քաղդէացի (Քիլտանի), Յոյն, Հայ:

Ըստ այդ տախտակին, որ զանազան հեղինակութիւններու, պաշտօնական ու անպաշտօն աղբիւրներու տեղեկագրութիւններով ու վիճակագրութիւններով վերատուգում և պատճառաբանուած ըլլալու առաւելութիւնն ունի, Վեց Նահանգներու բնակչութեան ընդհանուր թիւը 2,615,000 ցոյց կը տրուի, ուրկէ գեղջելով Հայոց 1,018,000 թիւը, մնացեալ բոլոր ազգերու ընդհանուր թիւը կը հասնի 1,178,000ի՝ որ իր կարգին կոտորաբաժնուի հետեւեալ կերպով.

Թուրք	666,000
Բիւրտ	424,000
Մահմետական այլ ցեղեր	88,000
	= 1,178,000

Գրիտոնեաներու ընդհանուր թիւն է 1,183,000, որ նոյն պէս հետեւեալ ստորաբաժանումներն ունի.

Հայ	1,018,000
Նեստորական	123,000
Յոյն	42,000
	= 1,183,000

Այլ կրօնքներու պատկանողներ.

Ղըզլաշ	140,000
Զազա	77,000
Եէզիտի	37,000
	= 254,000

Արդ, այս թիւերը համեմատութեան դնելով՝ Գրիտոնեաները կը կազմեն 45,2%, մահմետականները՝ 45,1%, զանազան կրօնքներ կամ աղանդներ՝ 9,7%: Մասնաւորաբար քրիստոնեաներու շարքին մէջ Հայը կը կազմէ 38,9% համեմատական մաս:

Այս թիւերուն մէջ էականն ու ուշադրաւ այն է որ՝ մինչ 1884ին Թուրքիոյ Հայոց ընդհանուր թիւը աւելի քան 3 միլիոն, կամ ըստ Պատրիարքարանի 1882ի վիճակագրութեան՝ 2,660,000 էր, որուն 1,630,000ը՝ Վեց Նահանգներուն մէջ, իսկ 1882-84ի և 1913ի վիճակագրական տեղեկութեանց համեմատութիւններէն ակնյայտնի կերեւայ, որ երեսուն տարուայ ընթացքին Թուրքիոյ Հայ ազգաբնակչութիւնը ո՛չ միայն ո՛ր և է աճում չէ ստացած, այլ և մօտ 1,000,000ի նուազում կրած է:

Այս նուազման թիւին և համեմատութեանը մէջ չեն մտնիր 1882էն առաջ տեղի ունեցած նուազումները: Չենք խօսիր ու կշիռքին մէջ չենք դնել նաեւ վերջին Ռուս-Թրքական պատերազմի միջոցին՝ Ալաշկերտ-Պայաղիտի մէջ տեղի ունեցած մասսայական կոտորածը, բանակէն փախչող կամ պարտուած վերադարձողներու, ինչպէս նաեւ քիւրտ պաշտպանութիւններու պատճառած աւերները:

Եթէ միմիայն վերոյիշեալ թիւերը աչքի առջև ունենալով, նկատենք որ 30 տարիներու ընթացքին Հայ Ազգաբնակչութիւնը առնուազն մէկ միլիոն աճում ունենալու տեղ՝ ընդհակառակը դրամազլիւնէ, այսինքն 3,000,000 կամ 2,660,000էն ալ մօտ մէկ միլիոն պակսած է, ակամայ պիտի հասնինք այն եզրակացութեան և սահմուկեցնող իրականութեան թէ՛ 30

տարուայ մէջ Հայ Ազգը Թուրքիոյ մէջ կրած է երկու միլիոնի սպառում:

Տարաբաղտաբար չունինք ձեռքի տակ 50 տարուայ, մանաւանդ վերջին 30 տարիներու ընթացքին Հայկական Շրջաններուն մէջ զետեղուած մահմետական գաղթականութեան թիւերը: Բաւական է միայն հաշուի առնել այն պարագան, որ այդ Գաղթականութիւնները կը զետեղուէին ո՛չ միայն սպառուողներուն բնակավայրերուն մէջ՝ անոնց տեղը բռնելու, այլ և մնացողներն ալ տեղահան ընելու համար:

Անա՛ թէ ինչո՞ւ համար բարեկրօնութիւնը ըսելով Հայութիւնը ուրիշ բան չի հասկնար, բայց եթէ Յեղիմ գոյութիւնը վստահեալ եւ սպառու է ազատելու ու ապանովելու հարց:

Ապրելու իրաւունք, — կա՞յ աւելի բնական ու տարրական իրաւունք անհատի մը, քաղաքացիի մը և ցեղի մը համար: Եւ իրաւական պետութեան նախնական ու հիմնական պարտականութիւնը այդ իրաւունքը երաշխաւորելուն և իրագործելուն մէջն է:

Բայց մենք արդէն տեսանք պատմական հայեցողութեամբ՝ թէ ի՞նչ ըմբռնումներէ և փուլերէ անցաւ այս պարտականութեան և իրաւունքի կիրառութիւնը, որ Պետութեան գոյութեան հետ հոմանիշ դարձաւ, որ Պետութեան հսկայ կառուցուածքը բազմիցս ցնցեց իր հիմքերէն և փլուզումներու ենթարկեց:

Արդ, եթէ Բոնապետութիւնը փակած էր իր աղետաւոր չըջանը, և եթէ իրաւական Պետութեան հիմնարկէքը զննելու անդրդուելի կամքը կար, ու եթէ ազգաբնակչութեանց թիւերը ուշադրութեան արժանի պիտի դառնային՝ բնական պիտի ըլլար հետեւեցնել թէ այդ թիւերը պիտի ըլլային սպառման ենթարկուած թիւերը, որպէսզի փոխարինուէին այդ կորուստները, արգիլուէին նոր սպառումները և ապահովէին ազգերու գոյութեան իրաւունքը:

Եւ այդ պարագային՝ նոյն այդ նպատակին ծառայող միակ միջոցը պիտի ընդունուէր Նահանգային վարչութեան և Ընդ-

հանուր Ժողովին մէջ Հայ տարրին կէս ու կէս և հաւասար մասնակցութիւնը, մանաւանդ որ, հակառակ սպառման համար գործ դրուած ծանօթ միջոցներուն ու կոտորակումներուն, Հայութիւնը՝ իր բնաշխարհին մէջ, համեմատաբար միւս ցեղերուն, տակաւին կը ներկայացնէ 38,9% գերակշռող թիւը. իսկ Բրիտանեայ և Մահմետական թիւերը համեմատութեան դնելով՝ 45, 1%ի հանդէպ 45, 2%ի քրիստոնէից գերակշռութիւնն է որ կը պատկերանայ:

Բայց ինչպէս արդէն տեսանք, Սահմանադրական Կառավարութիւնն ալ իր հայեցակէտերն ունէր, մէջտեղ կը դրուէր ազգային խնդիրը, ինչպէս նաև կեդրոնացման և ապսկեդրոնացման անլոյծ հանգոյցը: Անդին դիւանագիտութիւնը, պետութեանց Երրեակ Զինակցութեան և Երրեակ Համաձայնութեան խմբակցութիւններէն իւրաքանչիւրը, կամ երկու խմբակցութիւններուն ալ իւրաքանչիւր անդամը՝ իր սեփական շահերու թիկադրութիւնովը կը դիտէր ու կը դատէր ակամայ կերպով իր սեղանին վրայ դրուած Հայկական Բարեկրօնական այս հարցն ու ծրագիրը:

Իր կարգին յիշած էինք որ Անգլիական Կառավարութիւնը Ռուսիոյ ցանկութեան և նախաձեռնութեան վերաբերմամբ այն կարծիքն էր յայտնած թէ՝ Խնդրին քննութիւնը Լոնտոնի մէջ կատարուի: Ռուս Կառավարութիւնը մերժած ըլլալով այս առաջարկը՝ Պետութիւնները համաձայնեցան որ Ռուսական Մարզերը քննութեան ենթարկուի Պօլսոյ Դեսպանական Մարմինը ներկայացուցիչ կարգելով՝ կազմուեցաւ առաջարկուած Մարզերին ուսումնասիրութեան պաշտօնն ունեցող Յանձնաժողով մը:

Մամուլի տեղեկատուութիւններէն որոշապէս յատնուեցաւ որ առաջին նիստին իսկ Գերման ներկայացուցիչը տարակարծիք և անհամաձայն գտնուեցաւ ներկայացուած ծրագրին ընդհանուր գծերուն: Ընդհանուր Նահանգապետութեան համար Պետութիւններու կողմէ թեկնածուներու նշանա-

կում և նման պայմաններու և առաջարկներու մասին Գերմանիա լսել չէր փափաքեր։ Միւս կողմէ՝ Ռուս դիւանագիտութեան դաշնակից Ֆրանսան և Անգլիան լռութեամբ միայն կը քաշէին անոր քովէն։ Շատ չանցաւ՝ Անգլիական ու Գերմանական դիւանագիտութիւնները առիթն ունեցան ի լուր աշխարհի յայտնելու որ Արեւելեան ինքրոյն մէջ փոխադարձ համաձայնութեամբ պիտի ընթանան...

Բանաւոր էին արդեօք Գերմանիոյ առարկութիւնները։— Պատասխանը, անաչառ ըլլալու համար, կարելի է տալ և՛ բացասական, և՛ դրական։— 1) Բանաւոր էին Գերմանական շահերու տեսակէտէն, որովհետեւ՝ ակնհիւ էր որ Գերմանիա ինքզինքը բաւական ուժեղ կը զգար Արեւելքի մէջ և ամէն տեղ Ռուսական պտամոքսին մէջ քար ձգելու և Ռուսիոյ տեղը գրաւելու կ'աշխատէր։ 2) Բանաւոր չէին Գերմանիոյ առարկութիւնները հարցի էութեան տեսակէտէն, որովհետեւ, եթէ Ընդհանուր Նահանգ և Նահանգապետութիւն բառերը կամ բացատրութիւնները կը գործածուին, այդ բառերն ու բացատրութիւնները սակայն չէին ներկայացնէր ընդհանուր բառը իր խոշոր և ընդարձակ իմաստին մէջ։

Աւելի պարզեօք մտքերնիս։

Մէկէ աւելի առիթներով կրկնեցինք թէ՛ Հայկական Վեց Նահանգները ըստաժները իրականութեան մէջ իրենց ծաւալովն ու ընդարձակութեամբը նահանգներ կազմելու արժանի տարածութիւններ չեն, այլ յատուկ և յայտնի նպատակով արուեստականօրէն ստեղծուած կոտորակումներ են՝ որոնք արդէն կոտորակուած են երբեմնի Էրմենիսքան Էտալիքիէն։ Համոզուելու համար մեր այս պնդումին՝ տանք աւելի համոզիչ փաստը։— Պատրայի նահանգին տարածութիւնը 138,000 քառակուսի քիլոմէթր է, Պաղտատինը՝ 141,000, Մուսուլինը՝ 91,000։ Այս ընդարձակ տարածութիւններուն հանդէպ՝ Բաղէշի նահանգին տարածութեանը 29,000 քառակուսի քիլոմէթր է, Վանինը՝ 47,000, Տիգրանակերտինը՝ 37,000։ Այս հաշուով՝ Բաղէշի, Վանի և Տիգրանակերտի նահանգները միասին առ-

նելով՝ Պատրայի նահանգէն շատ աւելի փոքր տարածութիւն մը կ'ունենան։

Արդ, պարզ է որ անբնական կոտորակումներու սրբաբութիւնը, կամ՝ Վեց Նահանգները մէկ ընդհանուր նահանգի վերածուելէն առաջանալիք հողային տարածութիւնը քաղաքական ո՛չ մէկ նշանակութիւն կրնար ունենալ։ Քաղաքական նշանակութիւն ստանալիքը, ընդհակառակը, ի նպաստ կայսրութեան հաստատուելիք բարուք վարչութիւնն էր։ Իսկ Ռուսիոյ նախաձեռնութեան դէմ իր ունեցած կասկածը փարատելու կամ իր նախատեսած անապատ մէկ հետեւանքը արգելելու համար՝ Գերմանիա, փոխանակ Ընդհանուր Նահանգապետութեան գաղափարին դէմ գնալու՝ կրնար և իրաւունք ունէր չեզոք թեկնածուի մը վրայ պնդելու և ջանալու որ անկախ Ռուսիոյ ազդեցութեան ենթարկուող մէկը չըլլայ։ Դիւանագիտութեան մէջ սակայն՝ ուր թագուն շահերը կը գերիշխեն՝ առողջ դատողութիւնն ու տրամաբանութիւնը չեն որ դեր կը կատարեն, ուստի և յարուցուած պատրուակներուն դէմ արդուած բանաւոր առարկութիւնները չէին որ պիտի կարենային համոզում առաջ բերել և արգելքները չնջել։

Այս բոլորին հետ մէկտեղ, եթէ Գերմանիա կը հետամտէր Ռուսիոյ տեղը բռնել՝ դիւանագիտական անթաքտութիւն պիտի ըլլար մնալ չոր ու ցամաք ընդդիմադիր զերին մէջ։ Տնտեսական ու քաղաքական ազդեցութեան և նուաճման հող պատրաստելու հետամուտ եղողներուն համար անհրաժեշտութիւն կը համարուի հրապուրել տեղական ազգաբնակչութիւնը և անոնց բարեկամն ու ազատարարը հրեւնալ։ Եւ Գերմանիա կրկնապէս կարօտ էր այդպիսի պիտակի մը. առաջին՝ որովհետեւ Հայերը անհամակիր վերաբերում ունէին դէպի ինքը և վրդուիւած զգացումներ, չորհիւ այն ընթացքին՝ որուն հետեւեցան Գերման Դիւանագիտութիւնն ու Քաղերը Համիտեան Շրջանին. երկրորդ՝ որովհետեւ այս անգամ ալ Բարենորոգմանց Մրազըրին դէմ իր բռնած անտրամադիր դիրքը պատճառ պիտի ըլլար Հայերու անհամակրութիւնը և ատելութեան փոխելու։

Երրորդ, և աւելի՛ կարեւորը, ժամանակի ընթացքին մէջ, Գերման Դիւանագիտութիւնն ալ այն համոզման սկսած էր գալ որ արեւելքի մէջ հայերը լաւագոյն և միակ տարրն են Եւրոպական քաղաքակրթութիւնը—անոր հետ նաև գերմանականը—ընդգրկելու կարող և ընդունակ, որոնցմէ մեծապէս պիտի կրնայ օգտուիլ Գերմանիա:

Գերմանական Դիւանագիտութիւնը այս պարագաներուն գիտակցելով՝ եթէ մէկ կողմէն իր ընդգիմադրութեան մէջ կը յամառէր, միւս կողմէ համաձայնութեան եղբ մը գտնելով՝ բարեկարգութիւններ իրագործել տալու և դէպի Հայերը Գերմանական վերաբերմունքը փոխուած ըլլալու հաւաստիքներով վստահութիւն գրաւելու միտումն ունէր:

Անսպասելի միջադէպ մը եկաւ բաղդաւոր Գերմանիոյ այս հաւաստիացումներուն ուժ տալու:— Այդ օրերուն իսկ Կիլիկիոյ մէջ Հայերու կողմէ շարժումի մը և նոր կոտորածներու պատրաստութեան շուկները չըլնան ընել սկսան: Կիլիկիայէն հասած տեղեկութիւնները յուսահատական էին ու Միջերկրականի Գերմանական նաւատորմէն հատուած մը կ'երթայ խարսխելու Մէլիթի նաւահանգիստը: Նաւատորմին հրամանատարը ամենայն հանդիսաւորութեամբ ներկայանալով Ատանայի Նահանգապետին՝ վտանգը զգուշացնող աղաքարարութիւններ կ'ընէ, միաժամանակ՝ Հայոց կրօնական ներկայացուցիչներուն ևս անվերապահօրէն կը յայտնէ իր ձեռնարկը և կը սրտապնդէ զանոնք: Այս իրողութենէն զատ՝ Պատմութեան կը մնայ նաև իր մանրամասնութիւններով լոյս աշխարհ բերել Տօքթ. Լէփսիւսներու—սոսկական միսիոնարի հանգամանքով—ըրած ճամբորդութիւններուն նպատակն ու անպաշտօն հողի վրայ անոնց կատարած դերը, որ յանգեցաւ Ռուս և Գերման դեսպաններու փոխադարձ համաձայնութեամբ Հայկական Բարենորոգմանց Հարցին ու և է ձեւով վերջ տալու իրողութեան:

Չենք կրնար չյիշել, որ այդ միեւնոյն ատենները, նոյն Պատմութիւնները թէ՛ ուղղակի Օսմանեան Կառավարութեան և թէ՛ մէկզմէկու հետ բանակցութիւններ կը կատարէին իրենց

չին ու նոր առկախ խնդիրները կաքաղերելու, հաշուեյարդարումներն ընելու, աղղեցութեանց սահմանները գծելու, երկաթուղիական քոնսէսիոնները ապահովելու ու վերջապէս իրենց ապագայ ծրագիրները հիմնադրելու:

Ինչ կը մտածէին Անգլիա և Ֆրանսա, Աւստրիա և Իտալիա անդին, առաջնութիւնը տալով և գրեթէ բովանդակ դերակատարութիւնը յանձնելով այսպէս Գերմանիոյ և Ռուսիոյ:

Կը թուի թէ Անգլիա դժգոհ չէր Ռուսիոյ հանդէպ իր երբեմնի վարած դերը Գերմանիոյ յանձնելով, որովհետև ատով մէկ կողմէ Անգլիա իր դաշնակից Ռուսիոյ հակառակ յայտնապէս դիրք բռնելու անախորժութենէն կ'ազատուէր, միւս կողմէ՝ յանձնառութիւններով կապուելու հարկադրութենէն զերծ կը մնար. ասկէ զատ՝ մէկ կամ միւս կողմը հակելու համար իր բռնելիք դիրքը աւելի եւս արժէք կը ստանար և ըստ այնմ սակարկութեան մէջ յաջողութեան շանսերն ալ կ'աւելնային: Ու սխալած չենք ըլլար ենթադրելով որ, այս դիրքին չնորհիւ էր որ Անգլիա կարողացաւ իր առկախ մնացած մէկ քանի խնդիրները կարգադրել Թուրքիոյ հետ՝ իր փափաքած կերպով և համաձայնութեամբ Գերմանիոյ:

Ֆրանսա, որ կը զգուշանար Սուրիական Հարցը բարձրացնելէ, Հայաստանի մէջ երկաթուղիներու քոնսէսիոնը հետապնդելով թէ՛ Անգլիական հայեացքներուն հետ կը համաձայնէր և թէ՛ Ռուսիոյ հետ իբրև դաշնակից՝ Գերմանական նախաձեռնութեան դէմ հաւասարակշռութիւն մոցնողի դերը կը ստանար:

Իտալիա, որուն գաղթային քաղաքականութեան ախորժակներն էին սրուած, ըստ երեւոյթին լռելեայն կը հետեւէր սակարկութիւններուն՝ իր բաժինը ընտրելու և Գոնիա-Ատալիայի փոքրիկ շրջանին մէջ Ասիական Աղղեցութեան սահման մըն ալ իրեն յատկացնել տալու նպատակով: Աւստրիա գլխաւորապէս իր Ալպանիայովն ու ներքին հարցերովն էր զբաղած, բայց Աւստրիոյ ճարպիկ ղեկանագիտութիւնը միշտ մթութեան

մէջ պատրաստուած անակնկալներ շատ տուած ըլլալով՝ դժուար պիտի ըլլար անոր ևս վերագրել կրաւորական դեր Բաբենորդ-գումներու խնդիրին մէջ:

Եւ այս բոլորը մեզ համար կարեւորութիւն չպիտի ունենային ու բնաւ պէտք չպիտի զգայինք զանոնք մեր ուսումնասիրութեան նիւթին կապելով անոնց վրայ ուշադրութիւն դարձնել՝ եթէ Օսմանեան Կառավարութիւնն ալ մեր հայեացքն ունենալով՝ «osurur osur k, եւ osur k բարեացակամութիւնը չէ՝ ու մեզ բարի պիտի բերէ» ըսելով, փոխանակ Պետութեանց հետ դիւանագիտութեան բազմաձիւն լարերու վրայ թափելու իր ճարտարութիւնը և տրամադրելու անոնցմէ իւրաքանչիւրին ճաշակին գոհացում տուող խաղեր, Բարեկարգութեանց Հարցին դիմէ՝ ուղղակի պատմութեան և ուղիղ բանադատութեան ճանապարհով:

Տարաբախտաբար վրայ հասաւ նոր հիսաթափութիւն մը:

Անշուշտ հաղորդակից դիւանագիտական այդ բոլոր մեքենայութեանց եւ իրադարձութեանց, Կառավարութիւնը կանխեց հրատարակութիւնը Նահանգային Օրէնքին յաւելուածակամ եօթ յօդուածներէ բաղկացած Օրէնքը, Յուլիս 20 թուականով և անոնց հետեւող Հրահանգը:

Այդ յաւելուածով Կայսրութիւնը կը բաժնուէր մէկ քանի շրջանակներու և իւրաքանչիւր Շրջանակ կ'ենթարկուէր Ընդհանուր Քննիչի հսկողութեանը. իսկ իւրաքանչիւր Ընդհանուր Քննիչի տրամադրութեան տակ կ'որոշուէր զենկ տեղացի կամ օտար Մասնագէտներ: Համաձայն այդ Յաւելուածական Օրէնքին՝ Ընդհանուր Քննիչները պիտի ընտրուին հինգ տարի պայմանաժամով, իսկ Մասնագէտ Խորհրդականները՝ Ընդհ. Քննիչներու ընտրութեամբ և հաւանութեամբ. Մասնագէտ Խորհրդականներու թիւը պիտի որոշուի Ընդհանուր Քննչական Շրջանակներու ընդարձակութեան և պէտքերուն համեմատութեամբ: Նոյն այդ յաւելուածական յօդուածներով նախատեսուած է նաեւ որ Ընդհանուր Քննիչներու իրաւասութեանց ու պարտականու-

թեանց սահմանները ճշգուիւն ընդհանուր հրահանգով և Ընդհանուր Քննիչներու և անոնց չրջանակի կեդրոնի (Նահանգապետութեան) մէջ ծագելիք անհամաձայնութիւնները քննուին ու յարգարուին Նախարարական Խորհուրդին կողմէ:

Ծանօթ է արդէն որ կառավարութիւնը Երկրին ընդհանուր բարեկարգութեան համար հիմք ընդունեց իր հրատարակած Նահանգային Ընդհանուր Օրէնքը, որուն մասին խօսած ենք արդէն: Խնդրոյ առարկայ Յաւելուածով՝ Կառավարութիւնը կը լուծէր Շրջանային Բարեկարգութեան հարցը: Ուրեմն Շրջանային Բարեկարգութիւնը ըսելով՝ Նոր Կառավարութիւնը կ'ըմբռնէր ո՛չ թէ իւրաքանչիւր չրջանակի աշխարհաբարկան, տնտեսական, մշակոյթի և ցեղային պայմաններու համաձայն առանձնացատու վարչութիւն, այլ Ընդհանուր Քննչական հսկողութիւն մը՝ Նահանգային Ընդհանուր Օրէնքներու բարուրդը գործադրութեան համար: Եւ որպէսզի հսկողութիւնը մասնագիտական հմտութեամբ կատարուի, Ընդհանուր Քննիչներուն կուտար տեղացի կամ օտար մասնագէտ Խորհրդականներ:

Կառավարութիւնը, գիտակ իրադարձութեանց, հրատարակելով այս Յաւելուածական Օրէնքը, ամենանուրբ քաղաքագիտութեամբ կանխազգարարած եղաւ Դիւանագիտութեան՝ թէ մինչև ո՛ւր պիտի հասնին իւր զիջումները Պետութիւններու զբաղած Հայկական Բարենորոգումներու Ծրագրային պահանջներուն փոխարէն:

Եւ արդարեւ, Առաջին Թարգմաններէն բաղկացած Խորհրդակցական Ժողովներուն մէջ՝ Գերմանիոյ պաշտպանած հայեցակէտները, ինչպէս տեղական և օտար մամուլի հրատարակութիւններէն երեւցան, գրեթէ նոյնն էին՝ ինչ որ էր Օսմանեան Կառավարութեանը, որ կը մնար միշտ հրատարակուած Յաւելուածական Օրէնքներու սահմանին մէջ:

Առաջին Թարգմաններու Խորհրդակցական Ժողովը դրական արդիւնքի մը չի յանգելով՝ Դեսպանատուները հաղորդած էին իրողութիւնը իրենց պատկանած Կառավարութեանց,

որուն վրայ մէկ կողմէն Պետութեանց Դահլիճներուն՝ միւս կողմէ Պոլսոյ Գերման և Ռուսական դեսպանատանց միջև կրկին բանակցութիւնները շարունակուեցան՝ համաձայնութեան եզր մը գտնելու համար :

Ամիսներ տեւեցին այդ բանակցութիւնները, ու միշտ նորանոր նահանջներով նոր համաձայնութիւններ կայացան:—

Նախ լքուեցաւ Ընդհանուր Նահանգի գաղափարը, հաշտուելով Օսմանեան Կառավարութեան օրէնսդրած Ընդհանուր Քննչական Շրջանակներուն հետ,—պահուեցաւ Վեց Նահանգներէն իւրաքանչիւրը իր ներկայ բաշխման ու կազմին մէջ :

Անկէ վերջ՝ ամիսներով ծեծուեցաւ Ընդհանուր Քննիչներու իրաւասութեան խնդիրը : Այս հարցին մէջ ալ, թէև Ընդհանուր Քննիչներուն լիազօրութիւն տրուած ըլլալու հաւատարմացումներ եղան, բայց ըստ երեւոյթին լուեխայն համակերպեցան Օսմ. Կառավարութեան օրէնսդրած ձևին :

Ու երբ Ընդհանուր Նահանգի, Ընդհանուր նահանգապետի վերաբերեալ առաջարկները Գերմանիոյ և Բ. Դրան ընդդիմութեանը չտրհիւ ետ մղուեցան, բնական հետեւութեամբ ալ պիտի վիժէր նաև Ընդհանուր Նահանգային Ընդհանուր Ժողովի և անոր իրաւասութեանց սահմաններու գաղափարը :

Կառավարութիւնը վերոյիշեալ Յաւելուածական եօթ Յօդուածներէն յետոյ հրատարակեց նաև հրահանգ մը՝ որով Ընդհանուր Քննիչներու չրջանակները կը բաժնէր և Ընդհանուր Քննիչներու ու Մասնագէտ Խորհրդականներու իրաւասութեանց սահմանները կ'որոշէր : Համաձայն այդ հրահանգին՝ Կայսրութիւնը բաժանուած է Վեց Ընդհանուր Քննչական Շրջանակներու, որոնց մէջ Հայկական նահանգներուն կցելով նաև Տրապիզոնի նահանգը՝ կը կազմէր երկու Ընդհանուր Քննչական չրջանակ. այս երկու չրջանակներուն Ընդհանուր Քննիչները պիտի կարողանան ընտրուիլ նաև օտարականներէ :

Ասով ալ Կառավարութիւնը մէկ կողմէն կանխած եղաւ Ընդհանուր Քննիչներուն վերագրուելիք իրաւասութեանց սահ-

մանքեր, միւս կողմէն՝ զուտ Հայկական Նահանգներու ուրոյն չրջանակ կազմելու գաղափարը ջնջած նկատեց : Բայց իմ կարծիքով, այս երկրորդ պարագային մէջ իր դիւանագիտական նրբութեան մէջ սխալեցաւ, որովհետև, Տրապիզոնը կցելով Վեց Նահանգներուն՝ Ռուսիոյ պաշտպանած չրջանակը լայնցուց : Ասկէ զատ՝ շրջանակներու բաժանումը անժխտելիօրէն հիմնուած ըլլալու էր, ինչպէս ըսած ենք, աշխարհագրական, տնտեսական, մշակոյթային ու ցեղային ուրոյն պայմաններուն վրայ : Այդ տեսակէտով Տրապիզոնի Նահանգի աշխարհագրական, տնտեսական և այլ պայմանները ո՛չ մէկ նմանութիւն ունին միւս Վեց Նահանգներու պայմաններուն հետ :

Ռուս Դիւանագիտութեան պաշտպանած Բարեկարգութեան Ծրագրի հիմնական պահանջներէն մէկն ալ, ինչպէս տեսանք, այն էր որ Ընդհանուր Նահանգապետը պետութիւններու կողմէ ներկայացուելիք թեկնածուներու վրայէն ընտրուէր, Պետութիւններու հսկողութեամբ, ինչ որ դիւանագիտական բացատրութեամբ, փնդրոյ ի համազօր էր :

Միջանկեալ ըսենք որ, Սուրիացիք, իրենց ծրագրով, դիւանագիտական նրբութեամբ նախագծած էին այս պարագան : Սուրիական Շրջանի Շրջանային Վարչութիւնը կեդրոնացած ըլլալով հանդերձ Շրջանային Ընդհանուր Ժողովի մէջ՝ Նահանգապետի իրաւասութիւնները սահմանափակուած, վարչական բոլոր ճիւղերու պաշտօնէութեանց անուանման և պաշտօնանկութեանց որոշումը, ինչպէս նաև անոնց փոխ-յարաբերութեանց և այլնի վերաբերեալ վէճերուն վերջնական վճռի իրաւունքը յանձնուած է այն Խորհուրդին՝ որ կազմուած պիտի ըլլար վարչական ճիւղերը վարելու կոչուելիք Օտար Տեսուչներէն, որոնց անուանումն ու պաշտօնանկութիւնը չպիտի ըլլար պատահականութեանց ենթակայ : Սուրիացիք նրբամտութիւնն էին ունեցեր չի գործածել «Պետութիւններու կողմէ թեկնածու ներկայացուելու», «անոնց քօնթրօլի իրաւունք տալու» նման բացատրութիւնները. բայց օտարականներէն ընտրուելիք նման բացատրութիւնները Գործադիր Իշխանութեան Տեսուչներու Խորհուրդին տալով Գործադիր Իշխանութեան

վէթոյի իրաւունք՝ լուեկայն կը ստեղծէին երաշխիքը՝ պաշտօնէութեանց ընտրութիւնները կամայականութիւններէ կամ կողմնակի նկատումներէ ազատելու :

Եթէ այսպիսի սխառտեմ մը առաջարկուած ըլլար Հայկական Նահանգներուն համար՝ կ'ընդունուէր արդեօք :— Կասկածելի է, որովհետեւ Շրջանային Վարչութեան և Ապակեդրոնացման սկզբունքին ու դրութեան համաձայնութիւն յայտնելու անհրաժեշտութեանը համոզուած ըլլալու տրամադրութիւն չէր տեսնուեր Կեդրոնական Իշխանութեան մօտ, ուստի և՛ աւելի անհաշտ պիտի ըլլար Պետութեանց կողմէ թեկնածուներ կայացուելու, ինչպէս նաև քօնթրօլի գաղափարներուն ու պահանջներուն հետ :

Ընդհանուր Նահանգապետութեան գաղափարը վիժելէ յետոյ, Ռուս Դիւանագիտութիւնը պահանջ դրած էր որ Դեսպանատուններու կամ Պետութեանց Դաշինքներուն կողմէն ներկայացուելիք թեկնածուն ընտրելու սկզբունքը գոնէ կիրարկուի Ընդհանուր Քննիչներու համար : Ինչպէս սպասելի էր, Բ. Դուռը այս առաջարկը եւս մերժեց : Եւ որովհետեւ այս պահանջին մասին յամառութիւն ցոյց կը տրուէր, երեսոյթները փրկելու համար, Բ. Դրան իսկ առաջարկութեամբ ընդունուեցաւ բանաձեւ մը, որ սակայն, էական նշանակութիւն և արժէք չունէր առանձնապէս :

Յայտնի է որ, Օսմանեան Կառավարութիւնը անցեալի մէջ ալ Պետութեանց դիմելով մասնագէտներ պահանջած է իր ծառայութեան մէջ ընդունելու համար : Եւ արդէն ցամաքային բանակին մէջ Դերման, և նաւատորմին մէջ Անգլիական առաջնակարգ մասնագէտներ չեն պակսիր, ինչպէս նաև մաքսային և երեւմտական խորհրդակցանքներ, մանաւանդ՝ Հանրային Շինութեանց Վարչութեան մէջ մասնագէտ օտար պաշտօնեաները փոքր թիւ չեն կազմեր :

Այս անգամ ալ, Բ. Դուռը ընդունելով որ բարենորոգումները իրագործելու համար օտար մասնագէտներու կամ վարիչներու կարօտութիւնն ունի, մասնաւորաբար դիմեց

Անգլիական Կառավարութեան, որպէս զի իր առաջնակարգ պետական գործիչներէն մէկը տայ Հայկական Նահանգներու Ընդհանուր Քննչութեան պաշտօնին համար :

Պարզ է որ Կառավարութեան կողմէ Պետութեանց եղած այս կարգի դիմումները քաղաքական նշանակութիւն չունին որովհետեւ պարտաւորիչ յանձնառութիւններու ընդմիջում չունին. և արդէն Պետութեանց կողմէն ցոյց տրուած թեկնածուները ընդունելը կամ մերժելը կախուած է նոյնինքն Օսմ. Կառավարութեան բարենայեցողութենէն, մինչ ընդունուածներն ալ բառին բովանդակ իմաստով օսմանեան պաշտօնեաներ են :

Կ'արժէ դիտել տալ որ, Բ. Դրան կողմէ դիւանագիտական աքա մըն էր, երբ անիկա կը դիմէր Անգլիոյ՝ Հայկական Նահանգներու ընդհանուր քննչութեան կոչելու համար առաջնակարգ պետական գործիչ մը ուղղելով անկէ : Այս դիմումը եղած ժամանակ քաղաքական դրութիւնը շատ աւելի բարդ ու մուշկ էր :— Էտրիքի վերագրումն նոր ու ցնցող իրականութիւնը, ինչպէս նաև Պուլկարիոյ կրած պարտութիւնը իր դաշնակիցներէն՝ քաղաքական միջոցաւ վերստին ալիկոծած էին և այդ պատճառով Իթիհատեան նոր Կառավարութիւնը դեռ չէր գրաւած յստակատես, ինքնավստահ դիրք մը՝ հանդէպ Եւրոպայի և Պալքանեան Պետութիւններու : Կիպրոսի Դաշնագրով Անգլիա յանձնառութիւնն ունէր պաշտպանել Հայաստանի անձեռնմխելիութիւնը՝ Բարենորոգումներու գործադրութեան պայմանով : Այդ մուշկ օրերուն՝ Բ. Դուռը, յուն Բարենորոգումներուն, այդ դիմումն ընելով Անգլիոյ մօտ, անոր դաշնագրական յանձնառութիւնն էր որ ապահոված կ'ըլլար. իսկ Անգլիա, որ առաջին պատեհութեամբ այս դիմումին լար. իսկ Անգլիա, որ առաջին պատեհութեամբ այս դիմումին ընդառաջ երթալու տրամադրութիւններ ցոյց տալ սկսաւ, մինչեւ անգամ մտմուլի մէջ թեկնածուներու անուններու յիշատակութեամբ, — ինչպէս օրինակ Լօրտ Մորլէ Էյն, — պարագաներու փոփոխութեան բերմամբ սակայն՝ մերժեց բաւականութիւն տալ Բ. Դրան այս փափաքին, ինչ որ տեղի տուաւ Օսմ.

Կառավարութեան դժգոհութեան և գանգատին Անգլիոյ դէմ, թէ մէկ կողմէն Բարենորոգումներու գործադրութիւն կը պահանջուի, մինչ միւս կողմէ այդ Բարենորոգումներու գործադրութեանը նպաստել կը մերժուի:

Բայց պարագաներու այլ դասաւորումներ իրենց կարգին պատճառ եղան որ Օսմ. Կառավարութիւնն ալ իր կողմէն այլեւս այդ դիւանագիտական միջոցին դիմելու հարկադրութենէն ազատի, այնպէս որ Ռուսական Մրազրի վիճարանութեան վերջին ֆազի ժամանակ՝ Բ. Դուռը միայն օտար Մամադէտ ինքնակամներ հրաւիրելու պահանջը կը զգար, առանց սակայն պարտադիր յանձնառութիւն ստանձնելու:

Ահա ս'յա պայմաններուն տակ՝ Բ. Դուռը, իր տեսակետով մեծագոյն զիջումը ըրած եղաւ առաջարկելով և ընդունելով այն բանաձեւը թէ՛ Արեւելեան Նահանգներու չըջանալին ընդհանուր ընկնութեան համար իր հրաւիրելիք Եւրոպացի պաշտօնեան հրաժարելու կամ տեղը բաց մնալու պարագային՝ յաջորդին ընտրութեան համար Բ. Դուռը պիտի կարողանայ օգտուիլ Պետութիւններու բարհաճ օժանդակութենէն:

Նոյն այդ օրերուն Կառավարութիւնը հրատարակեց Նահանգային Օրէնքի 81 յօդուածի Ե. բոլ. պարբերութեան փոխարինող և Զ. բոլ. պարբերութիւն մը եւս աւելցնող ինչպէս և 103րդ յօդուածին փոխարինող Առժամեայ Յաւելուածական նոր Օրէնքը, զոր առաջ կը բերենք նոյնութեամբ:—

81 Յօդ. Ե. պարբերութիւն.— «Նահանգներու պաշտօնեաները, որոնք պիտի նշանակուին մասնաւոր օրէնքներուն և կանոնադրներուն համաձայն, պիտի անուանուին նախապատուութիւն տրուելու անոնց՝ որ ծանօթ են տեղական լեզուին ¹⁾: Նոյնպէս, կառավարութեան կողմէ մասնաւորապէս նշանակուած կարգ մը վայրերու դատարաններուն առջև՝ տեղին գլխաւոր լեզուն պիտի կարենայ գործածուիլ դատավա-

¹⁾ Բոլոր ստորագծումները մերն են, անոնց ուշագրաւ նշանակութեան անդրադառնալու համար; Ծ. 2.

րութեան միջոցին, պաշտօնական լեզուին հետ համընթաց կերպով: Դատական թուղթերն ու վճիռները պիտի կարենան հաղորդուիլ երկու հակառակորդ կողմերուն՝ տեղական լեզուին քաղցանակելի ետ: Վերոյիշեալ վայրերու ժամտարմաներն ու ոստիկանները պիտի առնուին իսլամ եւ ո՛չ իսլամ տարբերակ՝ անոնց թիւին համեմատութեամբ: Պետական օրէնքներն ու կանոնադրները, ինչպէս նաև կառավարութեան այն որոշումները որոնք հանրութեան յատկացուած են, պիտի կարենան հրատարակուիլ՝ նաև մեծամասնութեան լեզուով, պաշտօնական լեզուով եղած հրատարակութեան հետ միաժամանակ:»

Զ.— «Նահանգներու պիւսճեկներուն մէջ նախակրթական համար նշանակուած գումարները պիտի որոշուին ու բաժնուին գանազան հասարակութեանց միջեւ, մարդահամարներու տարեգրութիւնը վրայ տրամադրուած բնակիչներու թիւին համեմատութեամբ, կամ այն պարագային՝ երբ իսլամ նախակրթութեան համար նահանգային պիւսճեկներուն մէջ նշանակուած գումարները, նպաստներ պիտի յատկացուին նաեւ ո՛չ-իսլամ նախակրթարաններուն համար:»

103 Յօդուածին փոխարինող յօդուածը.— «Իւրաքանչիւր Նահանգ Ընդհանուր Ժողով մը ունի. Ընդհանուր Ժողովի անդամները կ'ընտրուին գաւառակներու վրայ: 12500 տարեբնակիչներու վրայ մէկ անդամ կ'ընտրուի: Նահանգին Վարչական Ժողովը միանգամընդմիջ պիտի որոշէ Ընդհանուր Ժողովի իսլամ եւ ո՛չ-իսլամ անդամներուն թիւը, նկատի առնելով բնակիչներուն թիւը եւ բնակչութիւնը կազմող գանազան տարբեր համեմատութիւնը: Պիտի նշանակէ նաև այն ո՛չ-իսլամ հասարակութիւնը՝ որուն պիտի պատկանին ո՛չ-իսլամ անդամներ և այն գաւառակները՝ ուրկէ պիտի ընտրուին անոնք: Ընտրութիւնները պիտի կատարուին վերոյիշեալ որոշման համաձայն:

«Կուսակալը ստիպուած է ընտրութեանց ձեռնարկել՝ ներկայ օրէնքով նշանակուած պայմանաժամերուն մէջ: ¹⁾»

¹⁾ Մեր այս աշխատութիւնը մամուլի տակ էր՝ երբ Նահանգային Առժամեայ Օրէնքի մէկ քանի այլ յօդուածներուն հետ նաեւ

Նահանգային Առժամայ Օրէնքին այս փոփոխուած կամ յաւելուածական տրամադրութիւնները հրատարակուեցան 1913 թ/15 Դեկտեմբերին, մինչ Բարենորոգումներու դիւանագիտական բանակցութիւնները վերջացած և համաձայնութիւնը գոյացած յայտնուեցաւ 1914 թ 13/26 Յունուարին:

Ակներև է որ Բ. Դուռը վերոյիշեալ օրինական տրամադրութիւնները հրատարակելով՝ նուրբ դիւանագիտութեամբ ցոյց տալ կ'ուզէր համաձայնելիք վերջնական ղեջումները:

Եւ այդպէս ալ եղաւ:

Թէ որքա՛ն համապատասխան է այս դատողութիւնը իրականութեան, առաջ կը բերենք Ազգ. պաշտօնական չրջանակներէն մեր ձեռք բերած համաձայնագրի հարազատ թարգմանութիւնը, որ կը սկսի հետեւեալ նախաբանով. —

Նորին բարձրութեան Մեծ Վեզիր եւ Արսաֆին գործոց Նախարար Սայիս Հալիմ փառան Վեց Մեծ Պետութիւններուն պիտի հաղորդէ հետեւեալ ծանուցագիրը, միաժամանակ այն ծանուցման հետ՝ որով պիտի հաղորդէ երկու Ընդհանուր Քննիչներու անուանումը:

Ծ Ա Ն Ո Ւ Յ Ա Դ Ի Ր

« Երկու օտար Ընդհանուր Քննիչներ պիտի դրուին Արեւելեան Անատոլիոյ երկու շրջանակներուն գլուխը. Պ. ... այն շրջանակին համար որ կը պարունակէ Էրզրումի, Տրա-

վերոյիշեալ 81 եւ 103 յօդուածներն ալ նոր բարեփոխութեան ենթարկուած՝ պաշտօնապէս հրատարակուեցան: Բայց այդ բարեփոխութիւնները մեր քննադատական հայեցակէտերը սրբագրել տուող նոր բան մը չեն բովանդակեր: Վերոյիշեալ բարեփոխուած 103 յօդուածով մանաւանդ՝ Նահանգային Ընդհանուր Ժողովներու մահամետական եւ ո՛չ մահամետական անդամներու ընտրութեան համեմատականութիւնը, ըստ համաձայնագրի, հաստատած ըլլալով՝ այդ համեմատութիւնէն ծագելիք անպատեհութեանց եւ երկրի իրական շահերուն դէմ առաջ գալիք չարիքներու մասին մեր տեսութիւնները կը մնան իրենց արժէքին մէջ:

պիզոնի եւ Սվազի նահանգները, եւ Պ. ... այն շրջանակին համար, որ բաղկացած է Վանի, Պիթիսի, Խարբերդի եւ Տիարպէքիի նահանգներէն:

« Ընդհանուր Քննիչները քոնթրոլ ի գործ պիտի դնեն իրենց շրջանակին վարչութեան, դատական իշխանութեան եւ ժանտարմըրիին վրայ:

« Այն պարագային՝ երբ հանրային ապահովութեան պահպանման ծառայող ուժերը անբաւական ըլլան, Ընդհանուր Քննիչին պահանջումով զինուորական ուժեր պիտի դրուին իր տրամադրութեան տակ՝ գործադրելու հաւար իր իրաւասութեան սահմաններուն մէջ գտնուող միջոցները ¹⁾:

« Ընդհ. Քննիչները պարագային համեմատ պաշտօնանկ կ'ընեն այն բոլոր պաշտօնեաները՝ որոնց անբաւականութիւնը կամ յոռի ընթացքը հաստատած են, դատարանի յանձնելով անոնք որ օրէնքով պատիժի արժանի ընթացքի մէջ կը գտնուին. պաշտօնակէտ եղած ստորադաս պաշտօնեաներուն տեղ կը նշանակեն ուրիշներ, որոնք պէտք է լրացնեն օրէնքներով ու կանոնագիրներով որոշուած ընդունելութեան եւ կարողութեան պայմանները: Անոնք իրաւունք ունին Վ. Սուրբաթիկի Կառավարութեան անուանեալ ներկայացնելու թոշոր պաշտօնեաները: Կատարուած բոլոր պաշտօնանկութիւններուն մասին անմիջապէս հեռագրով տեղեկութիւն պիտի տան պատկանող նախարարութիւններուն՝ համառօտ պատճառաբանութիւններով, ուրկէ ետք մինչեւ ութ օր այդ պաշտօնեաներուն տօսիէն եւ պատճառաբանեալ մանրամասն տեղեկագիր մըն ալ պէտք է դրկեն:

« Ծանրակշիռ պարագաներու մէջ, որոնք ստիպողական կարգադրութիւններ կը պահանջեն, Ընդհանուր Քննիչները իրաւունք պիտի ունենան անմիջապէս կախակայելու դատական այն պաշտօնեաները՝ որոնք պաշտօնանկ չեն

¹⁾ Բոլոր ընդգծումները մերն են, առանձնապատուկ ուշագրաւ նշանակութեանց վրայ անդրադառնալու համար Ծ. 2.

կրնար ըլլալ ըստ օրինի, պայմանով որ իրողութիւնը անմիջապէս հաղորդեն դատական պաշտօնատան:

«Եթէ տեսուի որ կուսակալները այնպիսի ընթացքներու մէջ կը գտնուին, որոնք խիստ միջոցներու գործադրութիւնը կը պահանջեն ստիպողաբար, Ընդհանուր Քննիչները խնդիրը հեռագրով պիտի հաղորդեն Ներքին Գործերու Նախարարութեան, որ իսկոյն պիտի ներկայացնէ Նախարարական Խորհուրդին եւ այս վերջինն ալ իր կարգին որոշում մը պիտի տայ Ընդհանուր Քննիչի հեռագրի ստացուելէն առ առաւելն մինչեւ չորս օր:

«Հողային վեճերը պիտի լուծուին Ընդհանուր Քննիչներուն ուղղակի հսկողութեան տակ:

«Ընդհանուր Քննիչներու պարտականութեանց եւ իրաւասութեանց մասին աւելի մանրամասն հրահանգներ պիտի պատրաստին անոնց անուանումէն ետք ու անոնց աջակցութեամբ:

«Այն պարագային՝ երբ ճաստ տարած ժառանգական ջոյի մէջ, Ընդհանուր Քննիչի պաշտօնները թափուր մնան, Բ. Դուռը նոր Ընդհանուր Քննիչներու ընտրութեան համար, յոյս կը դնէ մեծ տէրութեանց բարեացակամ աջակցութեան վրայ:

«Օրէնքները, հրամանագիրները եւ պաշտօնական ազդեքը իւրաքանչիւր շրջանի մէջ պիտի հրատարակուին տեղական լեզուներով: Դատարանի եւ վարչութեան դիմող կողմերը իրաւունք պիտի ունենան իրենց լեզուն գործածելու՝ երբ Ընդհանուր Քննիչը այդ բանը հնարաւոր գտնէ: Դատարաններու վճիռները պիտի խնայարարական թուրքերով, եւ եթէ կարելի ըլլայ անոնց պիտի կցուի երկու կողմերուն լեզուով բարգմանութիւն մը:

«Իւրաքանչիւր նահանգի կրթական պիւտնէին մէջ, իւրաքանչիւր տարրի (ուսուր) բաժինը պիտի ուղղուի կրթական տարիին մէջ անոր մասնակցութեան համեմատութեամբ: Կայսերական Կառավարութիւնը ո՛չ մէկ արգելք պիտի յարու-

ցանէ, եթէ հասարակութեանց մէջ կրօնակիցները նպաստեն իրենց դպրոցներուն պահպանման:

«Ամէն օսմանցի խաղաղութեան եւ անդորրութեան ատեն իր զինուորական ծառայութիւնը պիտի կատարէ նոյն զինուորական քննչութեան շրջանակին մէջ ուր կը բռնակի: Սակայն Կայսերական Կառավարութիւնը մինչեւ ցնոր տնօրինութիւն ելմանի, Ասիի եւ Նէհուի նման հեռաւոր վայրերը պիտի դրկէ ցամաքային զինուորական ուժեր, զորս պիտի առնէ Օսմանեան Կայսրութեան բոլոր մասերէն՝ անոնց բնակչութեան թիւին համեմատութեամբ, ասկէ զատ ծովային բանակին համար զէնքի տակ պիտի կանչէ ամբողջ Կայսրութեան մէջէն առնուած նորակոչեր:

«Համիտիյէ գունդերը պիտի վերածուին պահեստի հեծե-րազօրի. անոնց զէնքերը պիտի պահուին զինուորական մթերանոցներուն մէջ եւ զօրաշարժի կամ ռազմափորձի ատեն միայն պիտի բաժնուին անոնց: Այդ գունդերը պիտի գտնուին իրենց պատկանած շրջանակին զօրաբանակի հրամանատարներուն հրամանին տակ: Խաղաղութեան առեւ գունդերուն, փաշերուն եւ գումարսակներուն հրամանատարները պիտի առնուին Օսմ. Կայսերական գործօն բանակի սպաներէ: Այդ գունդերուն զինուորները մէկ տարի զինուորական ծառայութեան ենթակայ պիտի ըլլան: Հոն ընդունուելու համար պէտք է իրենք հայթայթեն իրենց ծիւրը անոնց բոլոր կազմաձևերով միասին: Այս գունդերուն մէջ պիտի կարգաւորուին իրենց խաղաղութեան նոյն զինուորական կարգաւորմանը համար հաւաքներուն: Երբ զօրաշարժի կամ ռազմափորձի համար հաւաքուին, այս զինուորները ենթակայ պիտի ըլլան կանոնաւոր գործին համար գործադրուող կարգապահական նոյն կանոններուն:

«Նահանգային ընդհանուր ժողովներուն իրաւասութիւնը ճշդուած է 13 մարտ 1329 (1913) օրէնքին սկզբունքներուն համաձայն:

«Վերջնական մարդահամար մը,—որուն պիտի ձեռնարկուի Ընդհանուր Քննիչներու հսկողութեան տակ, հնարաւոր եղածին չափ շուտով, եւ եթէ կարելի ըլլայ, մէկ տարին չանցնելու պայմանով—պիտի ճշդէ զանազան կրօնքներու, ազգութեանց եւ լեզուներու ճիշտ համեմատութիւնը երկու շրջանակներուն մէջ: Մինչեւ այն ատեն Վանի եւ Պիթիզի նահանգային ընդհանուր ժողովներուն (Մէճլիսը Ումումի) եւ Էնճիւմէններուն ընտրովի անդամներուն կէսը իսլամ եւ կէսը ո՛չ իսլամ պիտի ըլլայ: Էրզրումի նահանգին մէջ, եթէ վերջնական մարդահամարը կատարուած չըլլայ մինչեւ մեկ տարի, նահանգային ընդհանուր ժողովի անդամները նոյնպէս հաւասարութեան հիման վրայ պիտի ընտրուին, ինչպէս վերոյիշեալ երկու նահանգներուն մէջ: Սփազի, Խարբերդի եւ Տիարպէքիի նահանգներուն մէջ, ընդհանուր ժողովներուն անդամները այժմէն պիտի ընտրուին համեմատականութեան սկզբունքին վրայ: Ասոր համար մինչեւ վերջնական մարդահամարը, իսլամ ընտրուողներուն թիւը պիտի որոշուի համաձայն վերջին ընտրութեանց հիմ ծառայող ցուցակներուն, իսկ ո՛չ իսլամներու թիւը պիտի որոշուի իրենց հասարակութիւններուն կողմէ ներկայացուելիք ցանկերուն համաձայն: Եթէ սակայն, նիւթական դժուարութիւններ ընտրական այս առժամեայ դրութեան գործադրութիւնը անհնար դարձնեն, ընդհանուր քննիչները իրաւունք պիտի ունենան Սըփազի Խարբերդի եւ Տիարպէքիի երեք նահանգներուն ընդհանուր ժողովներու արտուերուն բաշխման հասարակութիւններուն վրայ տալու, որ աւելի համապատասխան ըլլայ նոյն նահանգներու ներկայ պէտքերուն եւ պայմաններուն:

«Այն բոլոր նահանգներուն մէջ՝ ուր ընդհանուր ժողովները պիտի ընտրուին համեմատական սկզբունքին հիման վրայ, փոքրամասնութիւնը ներկայացուցիչ պիտի ունենայ նահանգային խորհուրդներուն (Էնճիւմէնի) մէջ:

«Վարչային խորհուրդներու (մէճլիսը իտարէ) ընտ-

րովի անդամները ըստ առաջնոյն կէս առ կէս իսլամ եւ ո՛չ-իսլամ պիտի ըլլան:

«Եթէ Ընդհանուր Քննիչները անպատեհութիւն մը չտեսնեն, իսլամներու եւ ո՛չ-իսլամներու միջեւ հաւասարութեան սկզբունքը պիտի գործադրուի երկու շրջանակներու ռատիկանութեան եւ ժանտարմըրիի զինուորագրման մէջ, քանի թափուր պաշտօններ մնան:

«Հաւասարութեան նոյն սկզբունքը կարելի եղածին չափ պիտի գործադրուի նաեւ երկու շրջանակներուն մէջ հանրային միւս բոլոր պաշտօններուն բաշխման ատեն:»

Այս անպաշտօն կամ կիսապաշտօնական տօքլումանի թուականէն մօտ երեք շաբաթ յետոյ, թուրք թերթերը անպաշտօն կերպով հրատարակեցին միեւնոյնը, միայն առաջին մասը հետեւեալ կերպով փոխուած.

«Օսմանեան Կայսրութիւնը աշխարհագրական դիրքերու տեսակէտով վեց շրջանակի պիտի բաժնուի, իւրաքանչիւր շրջանակի համար Օսմանեան Կառավարութեան կողմէ Ընդհանուր Քննիչ մը պիտի նշանակուի: Արեւելեան Անատոլիի նահանգներուն համար, որոնք երկու քննչական շրջանակ պիտի պարունակեն, երկու ընդհանուր քննիչները պիտի առնուին փոքր տէրութեանց հպատակներէն:»

Ընդունուած վերոյիշեալ կէտերը թէեւ դեռ օրէնքի ուժ չեն ստացած, բայց աչքի առաջ ունենալով որ տեղական և օտար, նոյն իսկ կիսապաշտօնական մամուլը միեւնոյնը հաստատած է, առանց պաշտօնական հերքումի տեղի տալու, և մանաւանդ՝ դիւանագիտական բանակցութիւնները փակուած են վերոյիշեալ կէտերու շուրջ կայացած համաձայնութիւնը յայտարարելով, իբրեւ կատարուած իրողութիւն՝ ըստ այնմ ալ կը հիմնադրեն իմ դատողութիւններս:

Արդ, վերադառնալով վերտին իմ տեսակէտիս, կը կարծեմ որ վերոյիշեալ մէջբերումները բաւական են համոզուելու համար որ՝ Անատոլիի Արեւելեան նահանգներու Բարեկար-

գութեան համար ընդունուած հիմունքները նոր և բացառիկ բան մը չեն պարունակեր :

Ինչպէս կ'երեւայ Համաձայնագրի նախարանէն, Ընդհանուր Քննիչներու ընտրութեան պարագային՝ Վեց Մեծ Պետութեանց հաղորդուելիք ծանուցագիրը յանուն Օսմանեան Կառավարութեան եղած յանձնառութիւն մը չէ, այլ յանուն Մեծ Վէզիր և Արտաքին Գործերու Նախարար Սայիտ Հալիմ փաշայի : Դիւանագիտութեան մէջ «յանուն կառավարութեան» և «յանուն նախարարի» յանձնառութեանց միջև եղած տարբերութիւնն ու արժէքը բաւական մեծ է :

Անցնելով բուն իսկ Համաձայնագրի բովանդակութեանը, կը տեսնենք որ Տրապիզոնն ալ միասին ըլլալով՝ Արեւելեան Նահանգները կը բաժնուին երկու Ընդհանուր Քննչական Շրջանաւորներու : — Եւ արդէն ամբողջ Կայսրութիւնը Ընդհանուր Քննչական չըլանաւորու բաժանման պարտադրութիւնը Յաւելուածական Օրէնքներու առաջին իսկ տրամադրութիւնն է :

Յաւելուածական Օրէնքներու երկրորդ տրամադրութիւնն է որ Ընդհանուր Քննիչներու իրաւասութեանց սահմանները որոշուին ընդհանուր հրահանգով մը : — Ու հոս ալ արդէն հրատարակուած ընդհանուր հրահանգին մէկ յօդուածը կը տրամադրէ այն միւսնոյն իրաւասութիւնները՝ զորս կը բովանդակէ Համաձայնագիրը :

Ընդհանուր Քննիչները իրաւունք ունին նահանգային գլխաւոր և ստորադասեալ պաշտօնեաները օրէնքի սահմանին մէջ պաշտօնանկ ընելու կամ դատարանին յանձնելու : — Այս տրամադրութենէն կարելի չէ սակայն եզրակացնել որ պաշտօնանկութիւնը վերջնական և անդառնալի է. Ընդհանուր Քննիչները պաշտօնանկութեանց համար պարտաւոր են անմիջապէս հեռագրով եւ մինչեւ ութ օրէն մանրամասն տեղեկագրութեամբ իմաց տալ պատկանեալ Նախարարութեան, իսկ նախարարութիւնը Նահանգային Օրէնքին 11 և 12 յօդուածներով օրինական իրաւունքն ունի պաշտօնանկութեան արդարացի և օրինական ըլլալը հաստատելու կամ ժխտելու :

Ընդհանուր Քննիչները իրաւունք ունին պաշտօնանկ եղած Կայսերական վաւերացման ու Ֆէրմանի կարօտ գլխաւոր պաշտօնեաներ նշանակելու և Կայսերական վաւերացման ենթարկելու : — Բայց չէ՞ որ Կայսերական վաւերացումը կ'ըլլայ միմիայն Նախարարութեան պատասխանատուութեամբն ու առաջարկով և ի գործ կը մնան Նահանգային Օրէնքի 8 և 9-րդ յօդուածները. այս այսպէս ըլլալէ յետոյ՝ Ընդհանուր Քննիչներուն կողմէ եղած անուանումները վերջնական չեն կրնար ըլլալ բնականաբար : Գալով Կայսերական վաւերացման կարօտ չեղած պաշտօնէից անուանումին, ըստ վերոյիշեալ 9-րդ և յաջորդ 10-րդ յօդուածներու տրամադրութեանց, կը պատկանի Նահանգապետին, Կառավարիչին և Գաւառապետին իրաւասութեանց : Ուստի՝ ցորչալի օրէնքի այդ տրամադրութիւնները կան ու կը մնան՝ բոլոր պաշտօնանկութեանց և ընտրութեանց մէջ, ըստ կարգի՝ նախարարին, նահանգապետին, կառավարիչին ու գաւառապետին հաւանութիւնն ու համաձայնութիւնը պայմանադրեալ է : Նոյն պայմանն ու դրութիւնը կայ նաեւ դատական պաշտօնէութեան համար, և Ընդհանուր Քննիչներուն իրաւունք չի տրուիր զանոնք պաշտօնանկ ընելու, այլ միայն կախակայելու :

Ու ըսենք նաեւ՝ Համաձայնագրին տրամադրութեանց համաձայն իսկ՝ Ընդհանուր Քննիչներուն պաշտօնն է. — «Ընդհանուր Քննիչները քօնթրօլ ի գործ պիտի դնեն իրենց չըջանալին վարչութեան, դատական իշխանութեան, ոստիկանութեան ու ժանտարմըրին վրայ» : Քօնթրօլը չի նշանակեր վարչական հեղինակութիւն՝ այլ գոյութիւն ունեցող հեղինակութեան, իշխանութեան բարուք կիրառութեան վրայ հակողութիւն : Իւրաքանչիւր նահանգի հեղինակութիւնն ու իշխանութիւնը կեդրոնացած է, ըստ օրինի, Նահանգապետին վրայ, համաձայն Նահանգային Օրէնքի 20-րդ յօդուածին :

— «Նահանգապետը նահանգին մէջ Գործադիր Իշխանութեան ամենաբարձր պաշտօնեան է և բոլոր նախարարութիւններու ներկայացուցիչն ու փոխանորդը, և իբր այդ՝ պատասխանատու է նահանգին ընդհանուր վարչութեան համար :

«Նահանգապետը պաշտօն ունի նահանգին մէջ հրատարակելու օրէնքներն ու կանոնադրները, ապահովելու անոնց ամբողջական գործադրութիւնը, կատարելու և գործադրելու անոնցմով իրեն տրուած բոլոր պարտականութիւններն ու իրաւասութիւնները, պահպանելու Պետութեան և Ժողովուրդին իրաւունքները և գործադրելու Նախարարութիւններու հրամաններն ու հրահանգները»:

«Պետութեան կողմէ հրատարակուելիք բոլոր օրէնքներն ու կանոնադրները և անոնց մասին Նախարարութիւններու կողմէ տրուելիք որոշումներն ու հրահանգները միայն Կուսակալներու միջոցով կը հաղորդուին վարչութեան ղանադան ճիւղերուն...»:

Ըստ նոյն օրէնքի 23րդ յօդուածին՝ — «Նահանգի բոլոր պաշտօնատեւներն ու ճիւղերը Կուսակալին հսկողութեան տակ կը գտնուին»:

Վերջապէս, դարձեալ համաձայն նոյն օրէնքի 24, 25, 26 և 27րդ յօդուածներուն՝ Նահանգապետն է պատասխանատուն նահանգին անդորրութեան և ապահովութեան, ոստիկանական, ժանտարմըրիական և ի պահանջիկ հարկին ղինուորական ուժերը ուղղակի անոր իրաւասութեան և տրամադրութեան տակ կը գտնուին:

Արդ, քանի այս հեղինակութիւնն ու իշխանութիւնը գոյութիւն ունի, և կարելի չէ որ չունենայ, Ընդհանուր Քրինիչներու բոլոր կարգադրութիւններն ու որոշումները կենթակայ են անպայման Նահանգապետի հեղինակութեանն ու համաձայնութեանը, բայց ի այն պարագայէն՝ երբ այս կամ այն Նահանգապետը իր հակօրինական արարքովը ինքն ալ կ'ենթարկուի Ընդհանուր Քրինիչի ամբաստանութեանը: Այդ պարագային ալ՝ Ընդհանուր Քրինիչը ինքնուրոյն ոչինչ կրնայ ընել Նահանգապետին դէմ, բայց եթէ՝ ամբաստանութիւնը ներկայացնել Նախարարութեան, որ «իսկոյն պիտի ներկայացնէ Նախարարական Խորհուրդին և այս վերջինն ալ իր կարգին որոշում մը պիտի տայ Ընդհանուր Քրինիչի հեռագրին ստաց-

ուելէն մինչև չորս օր»։ Այդպիսի պարագայի մը մէջ, եթէ մինչև իսկ Նախարարական որոշումը Նահանգապետին պաշտօնանկութիւնը որոշէ, յամենայն դէպս նահանգին զլիաւոր իշխանութիւնը բնականաբար կամ պիտի փոխանցուի կարգուելիք փոխանորդի մը և կամ Նահանգապետի յաջորդին ուստի, դարձեալ Ընդհանուր Քրինիչը չի կրնար Ընդհանուր Նահանգապետէն անկախ, անոր կամքին ու համաձայնութեանը հակառակ ո՛րեւէ հեղինակութիւն, իշխանութիւն գործ դնել:

Ասոնցմէ զատ՝ նահանգի պատասխանատուն ըլլալով Նահանգապետը, ո՛րեւէ պաշտօնեայի պաշտօնանկութեան և անունաման վերաբերմամբ եթէ Նահանգապետին և Նախարարին միջեւ տարակարծութիւն ծագի, Նախարարն անգամ իրաւունք չունի վերջին խօսքն ըսելու, այլ ըստ Նահանգային Օրէնքի 12րդ յօդուածին՝ — «Նախարարութիւնները եթէ բաւարար չի նկատեն նահանգապետներու ցոյց տուած պատճառները, թուղթերը անոնց ժամանումէն առ առաւելն մինչև մէկ ամիս կը յղեն Պետական Խորհուրդին, պէտք եղած քննութիւնները կատարելու և ըլլալիք գործողութիւնը որոշելու համար, և անմիջապէս հեռագրով տեղեկութիւն կուտան Նահանգապետներուն: Պետական Խորհուրդին մէջ այս քննութիւնները առ առաւելն մինչև երկու ամիսէն կաւարտին և թուղթերը կը վերադարձուին պատկանեալ Նախարարութեան: Եթէ կեղբունի պաշտօնատեւները մինչև մէկ ամիս պատասխան չտան այն պաշտօնեաներու մասին, որոնց պաշտօնանկութիւնը կամ փոփոխութիւնը առաջարկուած է, կուսակալները իրաւունք ունին, պատասխանատուութիւնը իրենց վրայ առնելով, ղանոնք պաշտօնանկ ընելու և փոխելու...»:

Նահանգապետներու վերաբերեալ օրինական այս իրաւասութիւններն ու տրամադրութիւնները ցորչափ կան ու կը մնան, Ընդհանուր Քրինիչներու, իրեւ քօնդօլ, տրուած բոլոր իրաւասութիւններն ու կարգադրութիւնները անպայման ենթակայ պիտի ըլլան Նահանգապետներու իրաւասութեանն ու համաձայնութեանը. հակառակը՝ իրար չէզոքացնող երկու հակադիր ուժերու գոյութիւնը կենթադրէ:

«Երբ հանրային ապահովութեան պահպանման ծառայող լժերը անբաւական ըլլան, կը նախատեսէ Համաձայնագիրը, ունդհանուր Քննիչին պահանջուով զինուորական ուժեր պիտի դրուին իր տրամադրութեան տակ՝ գործադրելու համար իր իրաւասութեան սահմաններուն մէջ զսնուող միջոցները»։—Մինչդեռ Նահանգային Օրէնքի 24րդ և 25րդ յօդուածներու զօրութեամբ ալ Նահանգապետներուն է որ կը պատկանի այդ իրաւասութիւնը. հարց է թէ այժմ անոնցմէ որո՞ւն է որ պիտի տրուի այդ իրաւասութիւնը։

«Հողային վէճերը պիտի լուծուին Ընդհանուր Քննիչներուն ուղղակի հսկողութեան տակ», կ'ըսէ Համաձայնագիրը։—Մինչդեռ հողային վէճերու լուծման համար ալ յատուկ Առժամեայ Օրէնք հրատարակուեցաւ ասկէ ամիսներ առաջ, որուն համաձայն՝ տեղական Քննիչ-Վարչական մարմիններն են որ վարչական եղանակով քննութիւններու եւ կարգադրութեան իրաւունք ունին. այդ Քննիչ Մարմիններու որոշումներն ալ վերջնական չլրացով՝ վերջին խօսքը կը մնայ դատարաններուն, որոնց գործելակերպն ու վերաբերմունքն է որ ծնունդ կուտայ արդէն սուարկութեանց և գանգատներու։

Համաձայնագիրը կը նախատեսէ նաեւ Ընդհանուր Քննիչներու պարտականութեանց ու իրաւասութեանց մասին աւելի մանրամասն հրահանգներու պատրաստութիւնը, որ պիտի խմբագրուին Ընդհանուր Քննիչներու անուանումէն յետոյ։— Նախատեսուած հրահանգի մանրամասնութիւնները անշուշտ հիմնուած պիտի ըլլան խնդրոյ առարկայ Համաձայնագրով և Նահանգային Յաւելուածական Առժամեայ Օրէնքին կցուած ընդհանուր հրահանգով սահմանուած հիմունքներուն վրայ։ Հոս սակայն մանրամասնութիւնները չեն որ առանձին արժէք ունին, այլ այն հիմքը՝ որոնց վրայ պիտի ձեւուին յիշեալ մանրամասնութիւնները։ Մեր այս աշխատութեան ընթացքին՝ մենք արդէն վեր առինք այդ հիմքերուն իրական արժէքը։

Լեզուներու վերաբերեալ հատուածին գալով, կարծէ նրկատել որ, Համաձայնագրի այդ հատուածին տրամադրու-

թիւնները աւելի սահմանափակ ու սեղմ են՝ քան Նահանգային Օրէնքի Յաւելուածական յօդուածինը։

Համաձայնագրին յօդուածը կ'ըսէ, — «Օրէնքները, հրամանագիրները և պաշտօնական ազդերը իւրաքանչիւր չրջանի մէջ պիտի հրատարակուին տեղական լեզուներով։ Դատարանին և վարչութեան դիմող կողմերը իրաւունք պիտի ունենան իրենց լեզուն գործածելու, երբ Ընդհանուր Քննիչը այդ բանը հնարաւոր գտնէ. Դատարաններու վճիռները պիտի խմբագրուին թուրքերէնով, եւ եթէ կարելի ըլլայ. անոնց պիտի կցուի երկու կողմերուն լեզուով բարգմանութիւն մը։

Նահանգային Օրէնքի 81րդ (?) յօդուածին երդ տարբերութեան փոխարինող տրամադրութիւններն ալ հետեւեալներն են, — ... «Կառավարութեան կողմէ նշանակուած կարգ մը վայրերու դատարաններուն առջեւ, տեղւոյն գլխաւոր լեզուն պիտի կարենայ գործածուիլ դատավարութեան միջոցին պաշտօնական լեզուին հետ համընթաց կերպով։ Դատական թղթերն ու վճիռը պիտի կարենան հաղորդուիլ երկու հակառակորդ կողմերուն՝ տեղական լեզուին թարգմանուելէն ետք... Պետական օրէնքներն ու կանոնադիրները, ինչպէս նաեւ կառավարութեան այն որոշումները՝ որոնք հանրութեան յատկացուած են, պիտի կարենան հրատարակուիլ նաեւ մեծամասնութեան լեզուով, պաշտօնական լեզուով եղած հրատարակութեան հետ միաժամանակ»։

Ինչպէս կը տեսնուի, Օրէնքը կը տրամադրէ որ մասնաւորապէս նշանակուած վայրերու, ուստի եւ երկու Քննչական Շրջանաւորներու բաժնուած Արեւելեան Նահանգներուն մէջ դատարաններու առջեւ տեղւոյն գլխաւոր լեզուն պիտի կրնայ գործածուիլ դատավարութեան միջոցին, ինչպէս նաեւ դատական թուղթերն ու վճիռները պիտի կրնան երկու հակառակորդ կողմերուն հաղորդուիլ տեղական լեզուին թարգմանուելէն ետք։ Օրէնքի այս տրամադրութեանց մէջ անորոշ ու վիճելի կը մնան «կրնայ» և «տեղական լեզու» բառերը. նոյնպէս «կրնայ» կամ «կարենան» բառերուն իմաստն ալ պարտաւորիչ չէ, թէեւ

արգելիչ ալ չէ: Վիճելի կրնայ ըլլալ նաեւ «սեղական գլխաւոր» եւ «մեծամասնութեան լեզուն» բառերուն տակ պահուած իմաստները: Եւ իրօք, վերոյիշեալ Նահանգներուն մէջ տեղական լեզուները որո՞նք պիտի ըլլային: Սակայն որովհետեւ խօսքը կը վերաբերի վերոյիշեալ նահանգներուն մէջ լեզուներու մասին, պաշտօնական լեզուէն դուրս եղած իւրաքանչիւր տեղի մէջ պիտի զանազանուին այդ լեզուները. այսպէս օրինակ՝ մէկ քանի վայրերու մէջ հայերէնը, ոմանց մէջ քրդերէնը եւ այլոց մէջ արաբերէնն ըլլալու մրցումն ու պահանջն է որ առաջ պիտի գայ: Իսկ ի՞նչ պիտի ըսուի քիւրտերուն համար՝ որ գլխի ու գրականութիւն չունին գրաւոր թարգմանութեանց համար:

Օրէնքի այս թերութեանց կամ անորոշութեանց հանդէպ Համաձայնագիրը օրէնքի այս պարտադրութեան փոխարէն՝ Ընդհանուր Գնահատութիւնն հայեցողութիւնն ունի, որ, եթէ նախաւոր գտնէ, «վարչութեան եւ դատարանի գիմող կողմերը իրաւունք պիտի ունենան իրենց լեզուն գործածելու»։ Իսկ դատարաններու վճիռները երկու լեզուով թարգմանուելու պարագան ալ կ'ենթարկուի «եթէ կարելի ըլլայ» ի թէական պայմանին: Ո՞վ կամ ի՞նչ բան պիտի որոյժէ այդ կարելիութիւնը, — յայտնի չէ:

Նահանգային Օրէնքի 81րդ (?) յօդուածին Զրդ պարբերութեամբ՝ «Նահանգներու պիւտճէներուն մէջ նախակրթութեան համար նշանակուած գումարները պիտի որոշուին ու բաժնուին զանազան հասարակութեանց միջեւ, մարդահամարի տուածներուն մէջ արձանագրուած բնակիչներու թիւին համեմատութեամբ. կամ այն պարագային՝ երբ Իսլամ նախակրթարաններուն համար Նահանգային պիւտճէներուն մէջ նպաստներ նշանակուին, նպաստներ պիտի յատկացուին նաեւ ոչ-Իսլամ նախակրթարաններուն համար»։ —

Հոս ալ սակայն օրէնքը անորոշ եւ վիճելի կը թողու այն պարագան թէ՛ ի՞նչ կուզուի հասկցնել «Իսլամ վարժարաններուն համար նպաստներ նշանակուիլ» բացատրութեամբ. — արդե՞օք Նահանգային Օրէնքի 80րդ յօդուածով Նահանգային սովորական

պիւտճէօ՞վ սահմանուածը, թէ՛ այս նոր յօդուածին ուժով Պետական պիւտճէով նպաստ պիտի յատկացուի: Իսլամ վարժարանները ըսելով առ այժմ կը հասկցուի պետական անունը կրող վարժարանները, որոնք պետական ընդհանուր կամ նահանգային պիւտճէներով ապահովուած են: Այդ պիւտճէներով Իսլամ վարժարաններու յատկացուածները նպաստ պիտի համարուին թէ՛ ո՛չ: Եթէ այո՞, ինչո՞ւ «Եթէ նպաստ նշանակուիլ» բացատրութեամբ թէական պայման դրուած է. իսկ եթէ պիւտճէներով ապահովուածները նպաստ չեն սեպուիր, այդ պարագային ալ արդէն իսկ ապահովուած վարժարաններուն համար նպաստի պէտք չըլլար. ուրեմն երբ Իսլամ նախակրթարանները այս ձեւով ապահովուած են, ո՛չ-Իսլամ նախակրթարանները առանց նպաստի՞ պիտի ձգուին:

Օրէնքի այս անորոշութեան եւ միեւնոյն ժամանակ Նահանգային պիւտճէով իւրաքանչիւր հասարակութեան թիւին համեմատութեամբ նպաստի գումարներու բաշխման պայմանին հանդէպ՝ Համաձայնագիրը կը նախատեսէ — «Իւրաքանչիւր նահանգի կրթական պիւտճէին մէջ՝ իւրաքանչիւր տարրի բաժինը կը սահմանուի կրթական տուրքին մէջ անոր մասնակցութեան համեմատութեամբ»։ Այսինքն բաշխման հիմը իւրաքանչիւր հասարակութեան թիւը կազմելու տեղ՝ կ'ընդունուի տուրքի մասնակցութեան գումարին համեմատութիւնը:

Բայց խնդիրը ասով չի լուծուիր, որովհետեւ թէ՛ Նահանգային Օրէնքը եւ թէ՛ Համաձայնագիրը իսկական պահանջին բաւականութիւն չեն տար: Իսկական պահանջը այն է որ իւրաքանչիւր ազգի առնուազն նախակրթութիւնը ապահովուի: Այս տեսակէտով Իսլամ վարժարանները ապահովուած են կրթական նախարարութեան հաստատած պիւտճէներով: Այդ ապահովութիւնը Պետական Ընդհանուր Պիւտճէով ըլլայ թէ՛ Նահանգային Պիւտճէով՝ միեւնոյն է: Իրականութիւնը անոր մէջն է որ Իսլամ վարժարանները պետական անունը կրելով՝ Պետութեան կամ Նահանգէն կ'ապահովուին, իսկ ոչ-Իսլամները զրկուած կը մնան այդ ապահովութենէն:

Պետական համարուած վարժարաններու ասպանութիւնը չեն թարեւորի ոչ Իսլամներու թիւին, ո՛չ ալ անոնց տուած տուրքի գումարին. մինչդեռ ո՛չ-Իսլամները ենթարկելով թիւի կամ տուրքի համեմատութեանը՝ անոնց նախակրթարանները ներկայ նիւթական աննպաստ և անապահով դրութեանէն բնաւ չեն ազատիր:

Նախ քան Նահանգային Օրէնքի վերոյիշեալ պարբերութեան հրատարակութիւնն ու նախ քան Համաձայնագիրը՝ ո՛չ-Իսլամ վարժարանները Սահմանադրական Ռէփրմի այս շրջանին մէջ Պետական կամ Նահանգային պիւտճէէն բաժին կը ստանանային, միայն թէ այս բաժիններուն բաշխումը չունէր օրինական կամ արդար հիմ մը: Այդ հիմն էր որ պիտի դրուէր և օրինականանար: Ըլլայ Նահանգային Օրէնքը, ըլլայ Համաձայնագիրը՝ չտուին սակայն այդ անհրաժեշտ ասպանութիւնը: Իսլամ և ո՛չ-Իսլամ բոլոր քաղաքացիներու կրթութիւնը հաւասար անհրաժեշտութիւն եւ հաւասար պարտականութիւն մըն է Պետութեան համար, ինչպէս որ տուրքի պարտականութեանց մէջ հաւասարապէս կը պարտադրուին անոնք:

Կրթական ծախք սահմանելու ժամանակ ո՛չ ծնողներու թիւը և ո՛չ ալ անոնց տուրքի քանակութիւնը հաշուի կառնուի, այլ միայն կրթական ծրագրի պահանջը. հետեւաբար այդ ծրագրին գործադրութեան ասպանութիւնն ալ հաւասար պէտք է ըլլայ ինչպէս Իսլամին՝ նոյնպէս եւ ո՛չ-Իսլամին համար:

Այս բացը կամ թերութիւնը լրացնելու համար, Համաձայնագիրը կ'ըսէ նաեւ թէ՝ «Կայսերական Կառավարութիւնը ո՛չ մէկ արգելք պիտի յարուցանէ, եթէ հասարակութեանց մէջ կրօնակիցները նպաստեն իրենց դպրոցներուն պահպանման»: — Բայց այդ արգելքը արդէն գոյութիւն չունի: Հայ ազգը, ինչպէս միւս քրիստոնեայ ազգերը, Պետութեան Օրէնքին մաս կազմող իր Ազգային Սահմանադրութեամբ՝ իր ներքին կուտուրական ինքնավարութիւնն ունի և համաձայն այդ օրէնքին՝ իր վարժարաններուն համար ինքն իր մէջ տուրք և նուէր կը սահմանէ ու կը ծախսէ: Օրէնքով վայելուած այս իրար առջին նպաստաւոր կիրառութիւնն ասպանելու համար Կա-

ռավարութեան աւելի լայն աջակցութիւնն էր կարեւորը Հայ Ազգին համար:

Միեւնոյն ժամանակ Հայ Ազգը կրթութեան համար տուրք կը վճարէ Պետական Գանձին. ուստի իր իրաւունքն էր այս կրկնակ բեռէն ազատիլ՝ Պետական կամ Նահանգային պիւտճէներէն ասպանութեան վերջնապէս և կամ իր տուած տուրքը միմիայն իր վարժարաններուն վրայ գործածելով, պակսածն ալ ի հարկէ ինք իր մէջ լրացնելու լիակատար, պարտադրիչ իրաւունքով: Այս պայմաններուն մէջ Համաձայնագիրը «եթէ հասարակութեանց մէջ կրօնակիցները նպաստեն իրենց դպրոցներուն պահպանման» բացատրութիւնը ո՛չ միայն այդ լրագորութիւնը կամ ասպանութիւնը չընծայէր, այլ կը թուցնէ հասարակութեանց արդէն վայելած իրաւունքին ուժը: Հայ Ազգը պէտք ունէր արդեօք Դիւանագիտական միջամտութեան պարգեւած այս տարօրինակ և անսպասելի «չնորհին» ալ...

Իւրաքանչիւր քաղաքացի իր ղինուորական ծառայութիւնը իր իսկ ղինուորական քննչութեան շրջանակին մէջ կատարելու տրամադրութիւնը՝ առանց Դիւանագիտական միջամտութեան ալ, արդէն Պետութեան կողմէ արտայայտուած և ղինուորական վերակազմութեան ծրագրին մէջ մտած էր:

Նոյնպէս Համիտիյէ գունդերը արդէն ո՛չ թէ պիտի վերածուին պահեստի հեծելազօրքի, այլ այդ դրութեան մէջ դրուած են յատուկ կանոնագրով: Այդ գունդերուն վերաբերեալ տրամադրութիւնները ո՛չ մէկ նորութիւն կը պարունակեն արդէն գործադրութեան մէջ եղող պայմաններէն: Այդ գունդերը այժմ այն չեն՝ ինչ որ էին Համիտեան Շրջանին, — որպէս իսկական Համիտեան գունդ: Եղած պահանջը այդ գունդերու ջնջման մասին էր, որուն հաւանած չըլլալով Բ. Դուռը՝ Դիւանագիտութիւնը իր պարտութիւնը պարտկիր է արդէն իսկ կիրարկուող պայմանները իբրեւ նոր համաձայնութեան կէտ ընդունելով: Միակ նորութիւնը այն տրամադրութիւնն է, որուն համաձայն քիւրտ աւատականե-

րուն յատուկ եղող այդ գնդերուն մէջ, առանց ցեղի և կրօնի խարճութեան, իրաւունք ունին մանկու «նոյն զինուորական չըջանակէն ամէն մարդ որ կը համակերպի այդ պահանջներուն», որ կը կայանայ իրենց ձիրքը բոլոր կազմածներով միասին հայթայթելուն մէջ:—Հայերուն համար սակայն այդ բանը ոչ մէկ հրապոյր ունի, որովհետեւ արդէն իսկ քիւրտ աւատապետներէ կազմուած այդ գունդերուն մէջ Հայերը իրենց համար հրապուրիչ ոչինչ պիտի գտնեն, որպէս զի իրենց ձին ու կազմածն ալ հայթայթելու զոհողութեամբ այդ գունդերուն մասնակցելու փափաքը սնուցանեն:

Դիւանագիտութեան կամաւոր ինքնախափ պարծանքներէն մէկն ալ Նահանգային Ընդհանուր Ժողովներուն մասնակցութեան վերաբերեալ տրամադրութիւններն են:—Նահանգային Ժողովը, Համաձայն Նահանգային Առժամեայ Օրէնքի 111րդ. յօդուածին, տարին մէկ անգամ կը գումարուի. առաջին թուականը կորոշուի կուսակալին կողմէ՝ բոլոր 112րդ. յօդուածին. Ժողովին նստաշրջանը 40 օր է միայն: Իսկ նոյն Օրէնքի բարեփոխուած 103րդ. յօդուածին համաձայն, ինչպէս տեսանք, «Նահանգային Վարչական Ժողովն է որ մի անգամ ընդ միշտ պիտի որոշէ Ընդհանուր Ժողովի իսլամ և ոչ-իսլամ անդամներուն թիւը. նկատի առնելով քնակիչներուն թիւը և քնակչութիւնը կազմող զանազան տարրերու համեմատութիւնը՝ պիտի նշանակէ նաեւ այն ո՛չ-իսլամ հասարակութիւնը՝ որուն պիտի պատկանին ո՛չ-իսլամ անդամներ և այն գաւառակները ուրկէ պիտի ընտրուին անոնք:»

Իսկ Համաձայնագիրը ի՞նչ կ'ուտայ:—Տրուածը ուրիշ բան չէ՛, բայց եթէ այն՝ որ համեմատական թիւերը որոշուելու համար մինչեւ մէկ տարի, «հար եղածին չափ չուտով», Ընդհ. Քննիչներու հսկողութեան տակ վերջնական մարդահամար կատարուի: Ուրեմն Համաձայնագիրը կը հաստատէ այն՝ ինչ որ Օրէնքը տրամադրած է արդէն: Նորութիւնը միայն հոն է, որ եթէ մարդահամարը կատարուելէն կամ թիւերը ճշդուելէն առաջ, Ընդհանուր Ժողովներ հրաւիրուին, Վանի, Պիթլիսի, ինչպէս

և Էրզրումի նահանգներուն «ընտրովի անդամներուն կէսը իսլամ և կէսը ո՛չ-իսլամ պիտի ըլլան»: Բայց կա՞յ ու է պարտադրութիւն որ նախ քան վերջնական մարդահամար կատարուիլը անպատճառ Նահանգային Ընդհանուր Ժողովները գումարուին: Ենթադրենք որ, մինչեւ իսկ առանց սպասելու մարդահամարին, առաջին տարուայ մէջ, մէկ անգամի համար, կէս առ կէսով կազմուին Նահանգային Ժողովները. ի՞նչ արժէք ունին սակայն ժողովրդական շահերու տեսակէտով այն ընտրութիւնները, նոյն իսկ կէս առ կէսով, որ իւրաքանչիւր ազգի կամ համարակութեան քուէի արդիւնքովը պիտի ըլլան: Ազգային մասնակցութեան նպատակը միայն այն չէ որ իւրաքանչիւր ազգէ ընտրուածներ ըլլան, այլ նաեւ այն՝ որ իւրաքանչիւրը իր իսկ կողմէն ընտրուածներ ունենայ:

Դիւանագիտութեան վերջին խափուսիկ պատրանքն է նաեւ Համաձայնագրի հետեւեալ տրամադրութիւնը. — «Եթէ Ընդհանուր Քննիչները անպատկանութիւն չտեսնեն, իսլամներու և ո՛չ-իսլամներու միջեւ հաւասարութեան սկզբունքը պիտի գործադրուի երկու չըջանակներու ոստիկանութեան և ժանտարմըրի զինուորագրման մէջ, քանի թափուր պատգոններ մնան»։ «հաւասարութեան նոյն սկզբունքը կարելի եղածին չափ պիտի գործադրուի նաեւ երկու Շրջանակներուն մէջ հանրային միւս բոլոր պաշտօններուն բաշխման առն»։—Հասկա, եթէ Ընդհանուր Քննիչները անպատկանութիւն տեսնեն, այդ անպատկանութեան պատճառներն ու պարագաները որոշող, ճշդող ուժը ով պիտի ըլլայ, ինչո՞վ պիտի որոշուի, կարելի եղածին սահմանը. ու երբ քանի թափուր պատգոններ մնան պէս առանձգական պայման մըն է գրուած, թափուր չմնալու պարագային ի՞նչ պիտի ըլլայ, և կամ հաւասարութեան այս կարեւոր սկզբունքը ներկայացած մասնակի պատահականութիւններէն միայն օգտուելով ի կատար ածելու համար քանի քանի տարիներու պէտք կայ: Ու վերջապէս, ի՞նչ արժէք ունին այն ամէնք՝ որ Ընդհանուր Քննիչներու բարեհայեցողութենէն է կախուած և ո՛չ թէ օրէնքի պարտադրութենէն: Բարեհայեցողութեանց հեռ կապուած այս-

պիտի նախադասութիւններ չեն կրնար չէղոքացնել պաշտօնէութեան ընտրութեան համար գոյութիւն ունեցող օրինական տրամադրութիւնները, որոնց վերջին դրուագը երեւան եկաւ Նահանգային Օրէնքի 81 (?) յօդուածի է. որդ պարբերութեան փոփոխութեամբ, որ կը տրամադրէ թէ՛ «Նահանգներու պաշտօնեաները, որոնք պիտի նշանակուին մասնաւոր օրէնքներուն և կանոնադիրներուն համաձայն, պիտի անուանուին նախապատուութիւն տրուելով անոնց՝ որ ծանօթ են տեղական լեզուին»։ Տեղական լեզուին ծանօթ ըլլալ սակայն ազգեբու հաւասարութեան սկզբունքին գործադրութիւնը չի նշանակեր։

Ահա՛ ամէնքը։

Թո՛ղ դէլանագիտութիւնն ալ մեզի հետ խոստովանի թէ իր ձեռք բերած այս արդիւնքը, որ տեսակ մը ընդհանուր Հայ ազգին, Իթիհաստական Կառավարութեան դիւանագիտական ամենանուրբ և ճարպիկ յաղթանակներէն մէկն է։ Նոր Կառավարութիւնը՝ Դիւանագիտութեան միայն տուաւ այն՝ ինչ որ իր հրատարակած օրէնքները կը թողատրէին, ստիպելով նոյն այդ Դիւանագիտութիւնը՝ որ արդէն իսկ օրինադրուածները իբրեւ դիւանագիտական յաջողութիւններ ու նորութիւններ մարտէ։

Ու այժմ քանի մը խօսք՝ իբր եզրակացութիւն։

Մեր այս աշխատութեան միակ նպատակն է՝ Օսմանեան Կայսրութեան վերանորոգման և Հայրենիքին վերածննդեան գործը հետապնդել։

Տալով պետական վերակազմութեան, բարեկարգութեանց անհրաժեշտութիւնը ծնցնող և ստիպող պատճառները, վեր առնելով այդ վերակազմութեան եւ բարեկարգութեանց գործին զանազան փուլերն ու անցուցած շրջանները և հետեւաբար իրադարձութեանց ամփոփ պատմութիւնը վերլուծօրէն՝ — իմ նպատակս է եղած պատմութեան դասը ներկայացնել եւ ապացուցանել, որ համապետական վերակազմութիւնն ու բարեկարգութիւնը պայմանադրուած են Շրջանային Բարեկարգութեամբ։

Նպատակս է եղած ապացուցանել անհեթեթութիւնը՝ օտարին միջամտութեամբ և օտարին բարեացակամութեամբ բարեկարգութեանց արժանանալու յոյսերուն ու նախապաշարումներուն։ Ու մենք տեսանք թէ Դիւանագիտութիւնը ի՛նչ տուաւ, ուրիշ աւելին սպասել, իմ կարծիքով, անհեղափոխական պիտի ըլլար։

Նպատակս է եղած նաեւ՝ փաստերու և պատմութեան վրայ հիմնուելով ապացուցանել, որ իւրաքանչիւր պետութեան կամ ազգի վերածնունդը, բարեկարգութիւնն ու բարեկեցութիւնը միմիայն իր սեփական պահանջին, ընդունակութեան և աշխատանքին արդիւնքովը կրնայ ըլլալ։

Մէջ բերուած փաստերէն մենք տեսանք որ Կայսրութեան վերակազմութեան ու բարեկարգութեան պահանջը նախ զգացուած է Գահէն եւ յետոյ նսեւ փոքրաթիւ Աւագանիէն։ Պետութիւնը վերացական էութիւն մը չէ, այլ որոշ աշխարհագրական սահմաններու մէջ ապրող ժողովուրդներու կամ ազգերու բաղադրութիւնն ու ինքնատիրութիւնն է։ Ազգերու պատմութիւնը

արձանագրած է միշտ կռիւ ու պայքար բռնապետութեանց դէմ։ Պետութիւնները եւ հետեւաբար անոնց բաղադրուած ազգերը զարգացեր ու բարգաւաճեր են այն համեմատութեամբ՝ ինչ համեմատութեամբ և աստիճանով որ տիրող բռնապետութեան դէմ մղուած կռիւով ու պայքարով իրաւունքներ են նուաճած իրենց բաղդին ու ճակատագրին տէրը բլլալու համար։

Արդ, մինչ ուրիշ պետութեանց մէջ ժողովուրդն է որ տիրող բռնապետութեան դէմ ըմբոստանալով բարեկարգութիւն ձեռք կը բերէ, Թուրքիոյ պատմութեան մէջ Գահէն է սկսած բարեկարգութեան պահանջը։ Ու վիժած է սկզբնական բարեկարգութիւնը, որովհետեւ Գահին ցանկութիւնը միայն բաւական չէր, որովհետեւ բարեկարգութեան պահանջն զգացող և զայն իրագործելու ընդունակ ժողովուրդը եւ տարր կը բացակայէր։

Ասորը հակառակ, մենք պատմութեան ընթացքին տեսանք, որ Թուրքիոյ Բարեկարգութեան գործը վիժեց երկու պատճառով։— մէկ կողմէն՝ բարեկարգութեան տենչացող երջանկայիշատակ Սուլթաններու յաջորդող հակաբարեկարգչական բռնապետներու գահակալութեամբ, միւս կողմէն՝ բարեկարգութիւն պահանջող եւ նոյն այդ պահանջին հակառակող ժողովուրդներու բաժանումով, որ կը ընտրողի տիրողներու և տիրապետողներու ըմբռնումով և նախապաշարումներով։

Ահա այս վիճակն է ստեղծեր նաև Արեւելեան Հարցը, որ ուրիշ բան չի նշանակեր՝ բայց եթէ Արեւմուտքի բարգաւաճումն ու գերակշռութիւնը Արեւելքի վրայ, — քայքայող Արեւելքի վրայ Արեւմուտքի Մեծ Պետութիւնները ըստաճներուն տիրապետութիւնը, անոնց տնտեսական և քաղաքական նուաճման ցանկութիւններն ու ծրագիրները։ Ու եթէ ցանկութիւնները չեն իրագործուիր ամբողջութեամբ կամ մէկ անգամէն, ատիկա հետեւանք է միայն աւարի բաշխման մէջ գոյացող անհամաձայնութեան և անոնց հակադիր ուժերու փոխ-յարաբերութեան։ Ինչ աւելի անբնական ուրեմն՝ յուսալ և սպասել որ այդ ցան-

կութիւններով ու ծրագիրներով առաջնորդող Պետութիւնները բարերար հանդիսանան Օսմանեան Կայսրութեան կամ մեզ ու անկեղծօրէն աշխատին ստեղծել իրապէս բարեկարգ դրութիւն։

Այս հակադիր շահերու թեկադրած քաղաքականութեան ծնունդն ու արդիւնքն է նաև Հայկական Բարեկարգմանց իբրեւ ի նպատակ «Ընդունուած Ծրագրին» անունով առաջացած ներկայ վիճակը, որ Պետութեանց համար, իմ կարծիքով, ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ կնճռին լուծումը յետաձգելով ապագայ միջամտութեան դռները բաց պահելու նոր աքտ մը, որ ապահովուած է իրենց ստացած յարակից տնտեսական ու քաղաքական քօնսէսիօններով։

Բայց, կը կրկնեմ, որ մեզ համար Հայկական Բարեկարգութիւնը մէկ մասն է Կայսրութեան Համապետական Բարեկարգութեան, հիմնուած «Շրջանային Բարեկարգութեան» սկզբունքին ու անհրաժեշտութեան վրայ։

Աշխատելով պարզել ստեղծուած դրութեան և ստացուած արդիւնքին իրական արժէքը, զիս առաջնորդող փափաքն է եղած թողնելու հոգեբանութեան յառկանիչը եղող նախապաշարումներն ու անհեթեթ յոյսերը ցրուելով՝ ծառայել Կայսրութեան համապետական ուստի եւ միեւնոյն ժամանակ Պետութեան քաղաքրիչը եղող Երջանային կամ ազգային բարեկարգութեան, վերածննդեան ու բարգաւաճման գործին, որ քաղաքացիական պարտականութիւն մըն է ամենէն առաջ։

Բարեկարգութեանց ինչդրին ստացած վերջին փուլով, իմ կարծիքով, Թուրքիոյ Բարեկարգութեան—համապետական եւ Երջանային—վերջին շրջանը փակուած չի համարուիր, ընդհակառակը այդ շրջանը մտած է նոր փուլի մը մէջ։

Բարեկարգութեանց անհրաժեշտութիւնը այլ եւս վիճելի չէ։ Եւ արդէն Թուրքիոյ տիրող տարրին մէջ առաջ է եկած բարեկարգութեան կամ վերանորոգման հետամուտ դաս մը, որ երիտասարդ Թուրք անունով ծանօթ է և որ իշխանութիւնը իր ձեռքին մէջ ունի այժմ։ Անիկա բարեկարգութիւնը պիտի գործադրէ՝ անկախ և հակառակ Պետութեանց ձգտումներուն, բայց

այն չափով ու ձեւով, ինչ չափով ու ձեւով ու իր դասային ու
ազգային ըմբռնումները և շահերը կը թելադրեն: Խնդիրը հոն
է որ անոր ջանքերը չպիտի կրնան իր ցանկութիւնները պսա-
կել և պատմութեան ու քաղաքակրթութեան օրէնքը չըջել:

Թուրքիոյ, ինչպէս և բոլոր պետութեանց բարեկար-
գութեան յաջողութիւնը կախուած ու պայմանաւորուած է ժո-
ղովուրդներու կամ ազգերու իրաւատիրութեամբ, իսկ իրաւա-
տիրութիւնը պայմանաւորած է իւրաքանչիւրին գիտակցու-
թեան և ընդունակութեան աստիճանով:

Ահա՛ այս աստիճաններու սահմանաւորման փուլին մէջն է
որ մտած ենք: Թուրքիոյ համապետական և շրջանային բարե-
կարգութիւնը, վերածնունդն ու բարգաւաճումը իրականաց-
ման շրջանի մէջ մտնելու համար անհրաժեշտ է որ Թուրքիոյ
քաղաքրիչ ազգերը, տիրող և տիրապետողները միանգա-
մայն, մտնեն բարեշրջութեան ճամբուն մէջ, իրենց ճակա-
տագրին յոյսը՝ իրենց սեփական ջանքերուն, իրենց սեփական
կարողութեան եւ ուժին վրայ դնելն եւ ըստ այնմ առաջ-
նորդուելով գործելու գիտակցութիւնն ու ընդունակութիւնը
ստանան:—

Ո՛ւժ քաղաքական հասունութեան, ո՛ւժ գիտական պա-
շարի, ո՛ւժ վարչական ընդունակութեան, ուժ տնտեսական
նախաձեռնութեան, ո՛ւժ քաղաքակրթական դերի, ու կո-
չումի, բայց ո՛չ անհատական, այլ հաւաքական ու
կազմակերպուած նկարագրի ու բարոյականի—ահա՛ այն ամէնը՝
որոնցմէ կախուած են Կայսրութեան, ուստի և մասնաւորաբար
Հայութեան փրկութիւնն ու ապագան:

Ռ Ա Մ Կ Ա Վ Ա Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0039519

5852

